

A. MUHAMMADJONOV

O‘ZBEKISTON TARIXI

**(IV ASRDAN XV ASR
BOSHLARIGACHA)**

7-SINF

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tasdiqlagan

Qayta ishlangan uchinchi nashr

**“SHARQ” NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2017**

UO‘K: 94(575.1)(075)
KBK 63.(50‘)
M-3

Darslik 2017-yilda **F. Sultonov** tomonidan
barcha mavzular qayta ishlangan bo‘lib,
21,22,23,34,35,40-mavzular yangidan yozildi.

Mas‘ul muharrir: **A.T. Zamonov**

Darslikning metodik qurilmasi **F. Sultonov** tomonidan ishlangan

Taqrizchilar:

A.M. Otaxo‘jayev – O‘zR FA Tarix instituti bo‘lim boshlig‘i, tarix fanlari doktori;

A.J. Yaxshiyev – Soliq akademiyasi Tarix kafedrası mudiri, tarix fanlari nomzodi;

N. Narziyev – TSHXTXQTUMOI katta o‘qituvchisi;

Sh.Safarova – Respublika Ta‘lim markazi Ijtimoiy fanlar bo‘limi bosh metodisti;

Z.Jumanova – Toshkent shahar, Chilonzor tuman 162-maktab tarix fani o‘qituvchisi.

Darslikni o‘qish jarayonida Sizga yordam beruvchi belgilar:

Muhim tarixiy voqealarni yodda tutishni talab qiladi.

O‘z bilimingizni sinab ko‘ring.

Matnda uchraydigan atama va asosiy tushunchalarning mazmunini bilib oling.

Mavzu bo‘yicha berilgan savollarga javob bering, topshiriqlarni bajaring.

Muhammadjonov, Abdulahad.

M-3

O‘zbekiston tarixi: 7-sinf uchun darslik. Qayta ishlangan uchinchi nashr / Muall. A. Muhammadjonov. – T.: “Sharq”, 2017. – 160 b.

UO‘K: 94(575.1)(075)
KBK 63.(50‘)

ISBN 978-9943-26-

**Respublika maqsadli kitob jang‘armasi mablag‘lari
hisobidan chop etildi.**

© A. Muhammadjonov, 2009,2013,2017
© “Sharq” NMAK Bosh tahririyati, 2009, 2013, 2017

1-§. DIYORIMIZ JAHON SIVILIZATSIYASI BESHIKLARIDAN BIRI

Aziz o‘quvchi!

Vatanimiz boy qadimiy tarixga ega. Turon, Turkiston Movarounnahr nomlari bilan shuhrat topgan bu mamlakatning va o‘z mehnati bilan uni obod etgan o‘zbek xalqining o‘tmishi g‘oyat qiziqarli va ibratlidir.

Siz ushbu darslikda IV–XV asrlar davomida o‘lkamiz tarixida kechgan voqealar haqida bilib olasiz. Bu tarixiy bosqichda, “o‘zbiy” va “o‘zbek” atamalari bilan ulug‘langan o‘zbek xalqi shakllandi.

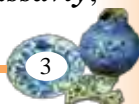
* “O‘zbek” – qabila begi, hukmdor

IV–XV asrlarda dastlab Xorazm, Xioniylar, Kidariylar, Eftallar, Turk xoqonligi, keyinchalik Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Amir Temur hukmronlik qilgan yirik davlatlar faoliyat ko‘rsatgan. Ushbu davlatlar mazkur hudud aholisining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy hayoti rivojiga ta’sir ko‘rsatgan.

Ilk o‘rta asrlarda “qishloq hokimi” deb atalgan katta yer egasi – “dehqon”lar va ularning ekinzorlarida ishlovchi yer-siz “kadivar”lar shakllandi. Yerda ishlash tartiblarining tubdan o‘zgarishi aholi o‘rtasida tabaqalanishni yanada keskinlashingan.

VIII asrning boshlariga kelib mamlakatimizda Arab xalifaligi o‘rnatildi. O‘lkamizga arab madaniyatining ta’siri kuchaydi. Xalifalik hukmronligidan keyingi asrlarda ilm-ma’rifatning rivoji uchun sharoit yuzaga keldi. Yurtimizdan jahon ilm-fan rivojiga hissa qo‘shgan *Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy*, *Ahmad al-Farg‘oniy*, *Abu Rayhon Beruniy*, *Ibn Sino*, *Ulug‘bek* va *Alisher Navoiy* kabi buyuk mutafakkirlar yetishib chiqdi.

O‘rta asrlarda yashab ijod qilgan *Imom Buxoriy*, *Imom at-Termiziy*, *Mahmud az-Zamaxshariy*, *Ahmad Yassaviy*,

Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband va Xoja Ahror Valiy singari mashhur ulamolarning Islom dini va ta'limotiga oid asarlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Buyuk alloma va mutafakkirlarning ilmiy merosi va uning zamonaviy sivilizatsiya tarixida tutgan o'rni va roliga bag'ishlanib **2014-yilning 15–16-may kunlari** Samarqandda xalqaro konferensiya o'tkazildi. Konferensiyada ellikka yaqin mamlakatlardan sharqshunos olimlar, nufuzli xalqaro tashkilot vakillari, ilmiy markazlar mutaxassislari ishtirok etdilar.

Aziz o'quvchi!

Biz shu zamindan yetishib chiqqan, dunyo tan olgan buyuk mutafakkirlar va mashhur ulamolarning avlodlarimiz.

“Dunyo tan olgan buyuk mutafakkirlarimiz va mashhur ulamolarimizga munosib bo'lish” deganda nimani tushunasiz? Fikringizni izohlang. Buning uchun Sizdan nima talab qilinadi?

** “Tadqiqotchi-olimlarning fikricha, Sharq, xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi IX–XII va XIV–XV asrlarda bami-soli po'rtanadek otilib chiqqan ikki qudratli ilmiy-madaniy yuksalishning manbayi hisoblanib, jahonning boshqa mintaqalaridagi Renessans jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatgan Sharq uyg'onish davri – Sharq Renessansi sifatida dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olingan”.*

Islom KARIMOV

Darslikni o'qish jarayonida ona Vatan mudofaasi yo'lida mardlik ko'rsatgan ***Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Shayx Najmiddin Kubro, Mahmud Tarobiy, Amir Temur*** kabi vatanparvarlarning jasorati bilan tanishasiz.

Qadimgi Turon hududlarida azaldan o'troq o'zbeklar, tojik, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq va turkmanlar yashab kelgan. Shu boisdan, o'zbek xalqining o'tmishi etnik jihatdan yaqin bo'lgan qardosh xalqlarning tarixi bilan chambarchas bog'lanib uyg'unlashgan. Ular ko'p hollarda yagona davlatning umumiy fuqarosi bo'lib yashaganlar, el-yurtni obod etishda faol ishtirok etganlar.

Darslikda berilgan voqealar bilan tanishib borar ekansiz, xalqimiz doimo bunyodkorlikka, ilm va ma'rifatga intilib yashaganini bilib olasiz. Ilm va ma'rifatga intilish orqaligina komillikka erishish mumkinligini tushunasiz. Komillik esa tinimsiz mehnat talab qiladi. Siz o'z ustingizda tinimsiz ishlashingiz, bilimlaringizni yanada mustahkamlab, orttirib borishingiz orqali vatanparvarligingizni namoyon qilasiz. Bu esa Sizning ma'naviy jasoringiz bo'lib qoladi.

1. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning quyidagi fikrlarini o'qing va undagi "...o'zimiz ham, xuddi ular kabi, mana shu bebaho merosga o'z hissamizni qo'shaylik!" degan fikrlariga munosabatingizni bildiring. Siz qanday hissa qo'sha olasiz?

"Men yoshlarimizga murojaat qilar ekanman, ularga doimo: "Biz buyuk ajdodlarimiz bilan faxrlanishimiz, g'ururlanishimiz kerak", deb aytaman. Ayni vaqtda "Faqat g'ururlanishning o'zi yetarli emas, kelinglar, o'zimiz ham, xuddi ular kabi, mana shu bebaho merosga o'z hissamizni qo'shaylik!" deb takrorlayman".

2. Eslab ko'ring-chi, qadimgi davrda O'zbekiston hududida qanday davlatlar bo'lgan?
3. Matnda keltirilgan "...mazkur hudud aholisining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayoti rivojiga ta'sir ko'rsatgan" jumlasida qanday ta'sirlar haqida gap ketayapti? Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy ta'sir deganda nimani tushunasiz?
4. Ayting-chi, o'rta asrlarda Vatanimiz tarixining o'ziga xos xususiyati nimadan iborat ekan?
5. O'rta asrlarda yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlar va mashhur ulamolarning qaysi asarlarini bilasiz?
6. Siz yurtimiz tarixiga bag'ishlangan xalqaro konferensiyada ishtirok etsangiz, nimalar haqida gapirgan bo'lardingiz?

I BOB. O'RTA ASRLARDA YERGA EGALIK QILISH MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

2-§. IJTIMOY-IQTISODIY O'ZGARISHLAR

Tayanch tushunchalar: *dehqon, kashovarz, kadivar, chokar.*

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar. O'z zamonasining buyuk davlatlari bo'lgan Qang' davlati va Kushon podsholigi davrida Qadimgi Turon diyori yuksala boshlagan edi. Bu davrda mamlakat aholisining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayotida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Shaharlarning soni ko'paydi va hududi kengaydi. Shahar ilk o'rta asrlardan boshlab hunarmandchilik, savdo-sotiq va madaniy hayotning markaziga aylangan.

Vohalarda yirik sug'orish tarmoqlari qazilib, sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaygan. Suv tegirmoni, chig'ir va **charxpalak** kabi suv inshootlari kashf etilgan. Oqar suv sathidan birmuncha balandlikda joylashgan maydonlarga suv chiqarib obod etilgan.

Ekin maydonlarini sug'orish va ishlov berishning takomillashuvi tufayli aholi dehqonchilikdan mo'l hosil olgan. Shaharlarda aholining ko'payib borishi, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning rivoj topishi bilan qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj ortib borgan. Natijada mamlakatning iqtisodiy hayotida xomashyo yetkazuvchi qishloqlarning nufuzi ko'tarildi. Bir tomondan, yerga, ziroatkor maydonlarga bo'lgan munosabat, ularga egalik qilish shakli asta-sekin o'zgara boshlagan. Ikkinchi tomondan esa o'troq ziroatkor aholi bilan chorvador qabilalar o'rtasidagi aloqalar rivojlandi.

Mamlakatning dasht va tog'oldi mintaqalarida yashovchi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholining o'troq hayot tarziga o'tishi kuchaygan. Oqibatda dehqonchilik uchun yaroqli sug'oriladigan yerlarga bo'lgan ehtiyoj tobora oshib borgan. Buning natijasida qo'riq va bo'z yerlarga suv chiqarilib, katta-katta ekin maydonlari barpo etilgan. Bunday obodonchilik ishlarini amalga oshirishda mamlakat ijtimoiy hayotida katta-

gina nufuzga ega bo'lgan mulkdor tabaqa vakillari, qishloq oqsoqollari hamda qabila boshliqlari ishboshi sifatida faol qatnashadilar. Yangi o'zlashtirilgan yer maydonlarining ma'lum bir ulushi ularning qo'liga o'tib, meros mulkiga aylangan. Shu tariqa, kattagina yer egaligiga asoslangan mulkdorlar tabaqasi shakllangan.

Dehqonlar va ular xo'jaligidagi hayot. Qabila boshliqlari, ishboshilar o'zlariga tegishli yer maydonlarini sug'orish tarmoqlarining yuqori qismidan, ayniqsa, to'g'on boshi atrofidan ajratib olganlar. Bu yo'l bilan ular suvdan dehqonchilikda bemalol foydalanish, suv taqsimotini nazoratga olib, qishloq aholisi ustidan o'z ta'sirini o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Shu tariqa, ular ziroatkor aholi ustidan hukmronlik qila boshlaganlar. O'sha davrda ular **dehqonlar** deb atalgan.

Dehqonlar shaharlarda hashamatli qasr va saroylarga, savdo va hunarmandchilik do'kon-u rastalaridan iborat kattagina xo'jalikka ham ega bo'lganlar. Qishloqlarda esa ekinzor paykallardan tashqari, ularning ko'shk va istehkomli qo'rg'onlari, tegirmonlari bo'lgan. Ko'pdan ko'p xizmatkorlar dehqonlarning xo'jaligida qishin-yozin mehnat qilganlar. Har bir katta yer egasining 30–40, 50–100 va ba'zan undan ortiq maxsus askarlar guruhi – **chokarlari** bo'lgan. Chokarlar baquvvat va abjir hamda o'z xojasiga sadoqatli o'spirinlardan tanlab olingan. Bunday sodiq va jangovar chokarlari bilan dehqonlar yov hujumi paytlarida dushmanga qarshi harbiy yurishlarda qatnashgan. Boshqa vaqtlarda ular dehqon xo'jaligidagi tartibga qarab turganlar.

Qishloqlarda dehqonlarning mavqeyi ortib, katta-katta yerlarga ega bo'lib oldilar. Bu esa o'z navbatida mamlakatning ijtimoiy hayotiga ta'sir o'tkazdi. Yer egaligining tarkib topishi oqibatida mamlakatning ijtimoiy hayotida keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Qishloq jamoalari yerli mulkdor **dehqon** va unga qaram bo'lgan yersiz va erksiz **kadivar**larga ajralib borgan. Qishloq jamoalari yerlarida yashab yer va suvdan iborat umumiy mulkka ega bo'lgan erkin ziroatchilar tabaqasi **kashovar**zlar deb atalardi. Keyinchalik ularning ma'lum bir qismi

yerlaridan mahrum bo‘lib, bora-bora **kadivarlarga** aylanib borganlar. Ayrim dehqonlar esa o‘z viloyatlarida hatto mustaqil hokim bo‘lib olganlar.

V asrning o‘rtalariga kelib, garchi ekin yerlarining ma‘lum bir qismi mulkdor dehqonlar qo‘l ostidagi mulklardan iborat bo‘lsa ham, ammo ziroatkor vohalardagi sug‘oriladigan yerlarning asosiy qismi hali ham qishloq jamoalarining qaramog‘ida edi.

* **Dehqon (qishloq hokimi) – ilk o‘rta asrlarda mulkdor tabaqa**

* **Kashovarz – ziroatchi oddiy qo‘shchilar**

* **Kadivar – qishloqning dehqonlarga qaram aholisi**

* **Chokar – dehqon mulkini qo‘riqlovchi, harbiy posbon**

1. Nima deb o‘ylaysiz, nega ilk o‘rta asrlar davrida yuksalish boshlangan? Bu yuksalish oqibatida qanday o‘zgarishlar ro‘y berdi?
2. Ayting-chi, qishloqlar nufuzining ko‘tarilishiga nimalar sabab bo‘lgan?
3. Nega qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirishda mulkdor tabaqa vakillari, qishloq oqsoqollari hamda qabila boshliqlari faol qatnashadilar?
4. Ilk o‘rta asrlarda qishloq jamaolari qanday tabaqalardan tashkil topgan edi?
5. O‘ylab ko‘ring-chi, nega ziroatkor vohalardagi sug‘orma yerlarning asosiy qismi qishloq jamoalarining qaramog‘ida bo‘lgan?

3-§. ILK O‘RTA ASRLARDA XORAZM, XIONIYLAR, KIDARIYLAR DAVLATLARI

Tayanch tushunchalar: *afriq‘iyalar, xioniylar, kidariylar.*

Xorazm davlatining tashkil topishi. Zaiflashib borayotgan Qang‘ davlatidan birinchi bo‘lib Xorazm ajralib chiqadi. Uni mahalliy afriq‘iyalar sulolasiga mansub xorazmshohlar idora qila boshlaydi. **III asr o‘rtalarida** Xorazm davlatining poytaxti hozirgi Qoraqalpog‘istonning Ellikqal’a tumanida joylashgan qadimgi **Tuproqqal’a** shahar xarobasining o‘rnida bo‘lgan.

- * Afrig'iyalar – Xorazmda IV–X asrlarda hukmronlik qilgan xorazmshohlar sulolasi. Sulola asoschisi – Afrig'.
- * Burgut va lochin Xorazmning hukmronlik ramzlari bo'lgan

Milodiy **305-yilda** Xorazmshoh **Afrig'** o'z qarorgohini Xorazmning qadimgi **Kat** shahriga ko'chiradi. **Kat** qayta tiklanib, shoh o'ziga yangi saroy qurdiradi. 305-yildan boshlab, Xorazmning afrig'iy shohlari kumush tangalar zarb etganlar. Tangalarining oldi tarafiga shoh surati, orqasiga esa suvoriy surati tushirilgan.

Kumush tangalarning zarb etilishi mamlakatning ichki va tashqi savdo munosabatlarini mustahkamlagan. Hukmdorlar "**Xorazmshoh**" unvoniga sazovor bo'lishgan. "Xorazmshohlar" unvonini dastlab "siyovushlar sulolasi" tomonidan qabul qilingan.

III asrda Xorazm hududida bir nechta mayda hokimliklar mavjud bo'lgan. **Tuproqqal'**adan qo'lida burgut qo'ndirilgan tojdor hukmdor yoki **Anqaqal'a** yaqinidan esa qo'lida lochin tutgan tojdor kishi tasviri tushirilgan tangananing topilishi, shubhasiz, hukmronlik ramzidan dalolat beradi.

Xorazmda sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va savdo-sotiq, ilm-fan, san'at, xususan, haykaltaroshlik yuqori darajada rivoj topgan.

Xorazm xioniylar, kidariylar, eftallar hamda Turk xoqonligi davrida ham o'zining siyosiy mustaqilligini saqlab qoladi. Xorazm Vizantiya va turklar bilan diplomatik aloqalar olib borgan.

Xioniylar davlati. IV asrning 70-yillardan V asrning ikkinchi yarmigacha O'rta Osiyoda xioniylar hukmronlik qilgan. Bu davlatga turkiy qabilalardan xioniylar asos solgan bo'lib, davlatning markazi Zarafshon vohasida bo'lgan. Xioniylar dastlab Zarafshon vohasini egallab, Janubga harakat qilishgan va ancha zaiflashib qolgan Kushon podsholigi o'rnini egallagan. Markazi Toxariston bo'lgan Shimoliy Hindiston, Afg'oniston, Xurosonning bir qismini ham o'z ichiga olgan Xioniylar

davlatini barpo qilishgan. Ushbu davlat 120 yildan oshiqroq faoliyat yuritgan.

Kidariylar davlati. V asrning 20-yillarida sharqdan Sirdaryo va Orol bo‘ylari orqali Xorazm hamda Amudaryo havzasiga yana bir ko‘chmanchi chorvador aholi – **toxarlar** kirib kelgan. Toxariylar kushonlarning avlodlari bo‘lgan. Ularga **Kidar** ismli hukmdor boshchilik qilganligi uchun ularni kidariylar deb ham atashadi. Tez orada **kidariylar** Xioniylar davlatining janubiy qismida o‘z hukmronligini o‘rnatganlar. **Balx** shahri bu yangi davlatning poytaxtiga aylantirilgan.

456-yilda Kidariylar va Sosoniylar davlatlari o‘rtasida to‘qnashuv bo‘lib o‘tadi. Bu to‘qnashuvda Kidariylar davlati Sosoniylardan yengiladi va o‘zini qayta o‘nglayolmaydi. Kidariylar ko‘chmanchi chorvador aholi – eftallar bilan to‘qnashishi natijasida Shimoliy Hindistonga chekinadilar va u yerda 75 yil hukm suradi.

1. Qadimgi Xorazm davlati haqida nimalarni bilib olgansiz?
2. O‘ylab ko‘rib fikr yuritgunchi, ilk o‘rta asrlarda Xorazm o‘zining siyosiy mustaqilligini saqlab qolishining sababi nimada edi?
3. Xioniylar, Kidariylar davlatlari hududini xaritadan ko‘rsating.
4. Xioniylar O‘rta Osiyoga qaysi hudud orqali kirib kelgan?

Quyidagi jadvalni Ilk o‘rta asrlar davlatlariga oid ma‘lumotlar bilan to‘ldiring:

Davlatlarning nomi	Hududi	Tashkil topgan vaqti

4-§. EFTALLAR DAVLATI. EFTALLAR DAVRIDA IJTIMOY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Tayanch tushunchalar: *eftallar, etnik munosabatlar, yer egaligi, savdo, pul muomalasi, til, madaniy aloqalar, davlat tayanchi.*

Eftallar davlati. V asrning 20-yillaridan VI asrning 70-yillarigacha bo‘lgan davrda O‘rta Osiyoda Eftaliylar davlati faoliyat ko‘rsatgan. Yozma manbalarda eftaliylar, eftallar, eftalitlar, xaytallar kabi turli nomlar bilan atalgan bo‘lib,

bu nomlar Eftallar shohi “Eftalon”, ba’zi manbalarda “Vaxshunvar” dan olingan.

*** Eftallar davlati – ilk o‘rta asrlarning qudratli davlati. V asrning ikkinchi yarmi va VI asrning boshlarida Eftallar davlati O‘rta Osiyo, Sharqiy Eron, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston hududlarini o‘z ichiga olgan**

Eftallar V asr boshlarida O‘rta Osiyo hududiga Sharqdan kirib kelganlar. Eftaliylar davlatining dastlabki poytaxti Buxoro yaqinidagi Poykant va Varaxsha shaharlari bo‘lgan. Bu davlatga O‘rta Osiyodan tashqari Sharqiy Turkiston, Afg‘oniston, Shimoliy Hindiston va hozirgi Pokiston hududlari ham kirgan. Eftallar davlati o‘zaro aloqa o‘rnatish maqsadida **456-yilda** Xitoyga elchi yuborgan.

Eftallarning tobora kuchayib borayotganidan xavfsiragan sosoniylar ularga qarshi yurish qiladi. Sosoniylar shohi **Pero‘z 484-yilda** eftallarga qarshi bo‘lgan urush Pero‘zning halokati bilan tugaydi. Shundan so‘ng eftallarga qaram bo‘lib qolgan sosoniylar ularga kumush hisobida belgilangan bojni uzluksiz to‘lab turganlar.

*** Boj – o‘lpon, soliq. Bir davlat tomonidan ikkinchi davlatga to‘lanadigan, shuningdek, shahar va qishloq bozorlarida savdogarlardan olinadigan maxsus to‘lov**

Eftaliylar davrida saltanat yakka hukmdor tomonidan boshqarilgan. Taxt otadan bolaga qolmay, shu suloladan kim loyiq deb topilsa o‘sha taxtga o‘tirgan. Nomzodni aniqlab taqdim etadigan kengash ham mavjud bo‘lgan. Bu kengash sulolaning mo‘tabar namoyandalari hamda saltanatning obro‘li a‘yonlaridan iborat bo‘lgan. Viloyatlarda boshqaruv mahalliy xonadonlar (sulolalar) tomonidan olib borilgan. Mazkur mulklar hukmdor – **Sho** (shoh)ga tobe sulolalar tomonidan boshqarilgan. Hatto ularning har biri o‘zining kumush yoki mis tangasini zarb etgan.

V asr oxiri — VI asr boshlarida Xorazm, So‘g‘diyona, Choch va Baqtriya viloyatlarida hashamatli binolari bo‘lgan alohida-alohida qo‘rg‘onlar yuzaga kelgan. Eftaliylar davlat boshqaruvida ma‘lum qonun-qoidalar mavjud bo‘lgan. Davlat harbiy kuchga tayangan. Jinoyat uchun juda qattiq jazolar belgilangan. **563–567-yillarda** Eftallar davlati Turk hoqonligi hamda Eron sosoniylarining zarbasiga uchragan va tamomila barbod bo‘lgan.

Xo‘jalik hayoti. Eftallar davlatiga birlashgan aholining etnik tarkibi xilma-xil bo‘lgan. Iqtisodiy-savdo munosabatlarining izchil yo‘lga qo‘yilishi mamlakatda dehqonchilik, sun‘iy sug‘orish, chorvachilik, bog‘dorchilik va hunarmandchilik ravnaq topishiga asos bo‘lgan. Hozirgi vaqtda ham Toshkent vohasi va Janubiy Qozog‘iston yerlarining bir qismini suv bilan ta‘minlab turgan **Zog‘ariq** (Zovariq) va **Bo‘zsuv**, Samarqand viloyati janubiy tumanlarining asosiy suv manbayi **Darg‘om kanali V asrda** barpo etilgan eng yirik sug‘orish tarmoqlaridan hisoblanadi.

Savdo va pul muomalasi. Tashqi savdo bojidan manfaatdor bo‘lgan eftallar “Ipak yo‘li”ni o‘z nazoratlari ostida tutib turishga harakat qilgan. Xitoy, Hindiston, Eron va Vizantiya bilan bo‘lgan xalqaro savdoda faol qatnashgan. Ipak yo‘li savdosida sosoniy savdogarlari bilan raqobatda asosan sug‘diy-lar vositachi bo‘lgan. Bu esa o‘z o‘rnida yo‘l, qatnov, ta‘minot, xizmat ko‘rsatish tarmoqlarining kengayib borishiga yo‘l ochgan. Tashqi savdoda ipak, lok, bo‘yoqlar, rangli shishalar, qimmatbaho toshlar, arg‘umoq otlar, matolar, shirinliklar, qurol-yarog‘ kabi noyob mahsulotlar bozori chaqqon bo‘lgan. Xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishi bilan mamlakatda tanga pul muomalasi tartibga solinadi.

Ichki va tashqi savdo munosabatlarida eftallar dastavval sosoniy hukmdorlarining kumush tangalaridan keng foydalana-dilar. Bulardan tashqari, **Buxoro, Poykand, Vardona, Naxshab, Samarqand** va **Xorazm**da mahalliy hokimlar tomonidan chiqarilgan chaqa tangalar mamlakatning ichki savdosida keng muomalada bo‘lgan.

Til va madaniy aloqalar. Oʻrta Osiyo aholisining bir qismi *sugʻd tilida*, ikkinchi qismi *turkiy tilda* soʻzlashgan. Bu davrda *sugʻd* tili xalqaro savdo tili sifatida Yettisuv va Fargʻona, Sharqiy Turkiston, Xitoy hududlarida foydalanilgan. **V–VI asrlarda** *sugʻd*, *xorazm* va *eftal yozuvlari* tarqalgan. *Eftallar alifbosi* Baqtriya yozuvi asosida shakllangan. *Eftallar alifbosi* 25 harfdan iborat boʻlgan. Yozuv chapdan oʻngga tomon yozilgan.

V asrda Oʻrta Osiyoda shishasozlik rivojlangan. Oʻrta Osiyo shishasi rangdorligi, yarqiroqligi va tiniqligi jihatidan Vizantiya shishasidan ustun turgan. Xitoy imperatorlari oʻz saroylarini bezashda Oʻrta Osiyodan keltirilgan rangli shishadan foydalanganlar.

Ulkan saltanat ahli zardushtiylilik, qadimiy eʼtiqodlardan Siyovush, Anahita, Mitraga, buddaparastlik (asosan Shimoliy Hindistonda) kabi dinlarga sigʻingan. Shu bilan birga oʻlkada Moniy va Mazda (mazdakiylik) taʼlimotlari ham tarqab borgan.

Oʻrta Osiyo aholisining madaniy anʼanalari qoʻshni mamlakatlar, xususan, Hindiston va Eron tasviriy uslublari bilan uygʻunlashib, ilk oʻrta asrlar madaniyatining shakllanishida mustahkam poydevorga aylangan.

1. Eftallarning ilk ajdodlari qayerda yashagan? Yozuvsiz xaritada ularning yashagan joylarini va yoʻnalishlarini boʻyab chiqing.
2. Eftallar yozma manbalarda qanday nomlar bilan tilga olinadi?
3. Ayting-chi, nega eftallar bilan sosoniylar oʻrtasidagi munosabatlar keskin boʻlgan?
4. Eftallar kelib chiqishiga koʻra qanday qabilalarga mansub boʻlgan? Asosiy mashgʻuloti-chi?
5. Eftallar davlatida boshqaruv tizimi qanday boʻlgan?

Quyidagi jadvalni toʻldiring. Eftallar davlati.

Eftallar davlati	Hududi	Faoliyat yuritgan davri	Hukmdori	Xoʻjalik hayoti

5-§. O‘RTA OSIYO XALQLARI TURK XOQONLIGI DAVRIDA

Tayanch tushunchalar: *Turk xoqonligi, Xoqonlik boshqaruvi, Eftallar davlatining barham topishi, Xoqonlikning bo‘linishi.*

Xoqonlikning tashkil topishi. VI asr o‘rtalarida Oltoy va Janubiy Sibirda yashagan turkiy qabilalarni birlashtirgan yangi davlat vujudga keldi. Bu davlat tarixga Turk xoqonligi nomi bilan kirgan. Uning asoschisi **Bumin** edi. **552-yilda Bumin** “*xoqon*” deb e‘lon qilindi.

Oltoy xoqonlikning markazi qilib belgilanadi. Turklarning g‘arbga tomon yurishlariga **Istami** boshchilik qiladi. Unga “*Yabg‘u xoqon*” degan unvon beriladi. Tez orada Yettisuv va Sharqiy Turkistonga tutashgan yurtlarda yashovchi turkiy qabilalar bo‘ysundiriladi. **555-yildayoq** turklar Sirdaryo va Orol dengizi bo‘ylarigacha cho‘zilgan keng o‘lkalarni egallaydilar. Xoqonlik chegarasi Eftallar davlati hududlariga tutashib ketgan. Natijada eftallar davlatining shimoliy hududlari xavf ostida qoldi. Bunday qulay vaziyatdan foydalangan sosoniylar Toxariston va Chag‘oniyonni eftallardan tortib oladilar.

Turk xoqonligining eftallar bilan to‘qnashishi muqarrar edi. Bunday murakkab siyosiy vaziyat xoqonlikni Eron, so‘ngra Vizantiya bilan yaqinlashtiradi. Uzoq vaqt eftallar tazyiqida yashagan sosoniylar bu davlatning tamomila barbod bo‘lishidan manfaatdor edi. **Xusrav I Anushervon** (531–579) tashabbusi bilan yuzaga kelgan o‘zaro harbiy ittifoq Eron shohining **Istamiga** kuyov bo‘lishi orqali yanada mustahkamlanadi.

Eron askarlarining **Balxga** hujumi ko‘magida turklar **563-yilda** Eftallar davlati yerlariga bostirib kiradilar. **Parak** (Chirchiq) vodiysi va uning markazi **Choch** shahri ishg‘ol qilinadi. Sirdaryodan o‘tib, Zarafshon vodiysiga kirib boradilar. Ular **Samarqand, Kesh** va **Naxshabni** egallab, **Buxoroga** yaqinlashadilar. *Sakkiz kun* davom etgan shiddatli jangda eftallar qo‘shini yengiladi.

Shunday qilib, janubdan Eron sosoniylaridan, shimoldan esa Turk xoqonligidan **563–567-yillarda** zarbaga uchragan

Eftallar davlati tamomila barbod bo‘ladi. Natijada mag‘lub davlatning merosi o‘zaro bo‘linib, Amudaryoning janubiy qirg‘oqlarigacha bo‘lgan viloyatlar Eron, uning o‘ng sohillari bo‘ylab Kaspiy dengizigacha cho‘zilgan yerlar Turk xoqonligi tasarrufiga o‘tadi.

Eftallar davlati qulagach, vaziyat tubdan o‘zgaradi. Endilikda o‘z chegarasini shimoli sharqqa tomon kengaytirib olgan Eron Amudaryodan to Suriyaga qadar Ipak yo‘li ustidan o‘z nazoratini o‘rnatdi. Uzoq Sharqdan Eron hududlarigacha karvon yo‘li nazoratini o‘z homiyligi ostiga olgan turklar esa Eron orqali Vizantiya bilan bevosita savdo qiladigan bo‘ldi.

Turk xoqonligining boshqaruvi. Turk xoqonligi qanchalik katta bo‘lmasin, chinakam markazlashgan davlat emas edi. Uning asosiy qismi turkiy tilda so‘zlashuvchi qabilalar ittifoqidan iborat bo‘lgan. Bu ittifoqni xoqon boshqargan. Hukmdorning hokimiyati urug‘-aymoq udumlariga tayangan harbiy-ma‘muriy boshqaruvga asoslangan. Mamlakat ko‘chmanchi chorvador va o‘troq dehqon aholiga bo‘lingan. Ko‘chmanchi chorvador aholi **“budun”** yoki **“qora budun”** nomlari bilan yuritilgan. Budun o‘z navbatida qabilalar ittifoqi birlashmasini tashkil etardi. O‘n o‘q budun yoki elning hokimi **“yabg‘u”** yoki **“jabg‘u”** nomi bilan atalardi. Yabg‘u darajasiga faqat xoqon urug‘iga qon-qarindosh bo‘lganlargina ko‘tarilardi. O‘n o‘q el sardori bir tuman (ya‘ni o‘n ming) suvoriyni safga tortar edi. Bunday harbiy bo‘linmaning tumanboshisi **“shod”** deb yuritilgan.

- * **Budun – chorvador aholi**
- * **Xoqon – buyuk hukmdor, podshoh, imperator**
- * **Yabg‘u xoqon – xoqon urug‘idan bo‘lgan yurt hokimi**
- * **Shod – o‘n ming qo‘shin qo‘mondoni**
- * **Yasoq – dehqonlar va chorvadorlardan olinadigan soliq**

VI asrda Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo havzalarida *o‘ndan ortiq voha hokimliklari* mavjud edi. Ularning iqtisodiy va siyosiy boshqaruvi mahalliy sulola hukmdorlari qo‘lida qoldirilib, turklar ulardan faqat boj va yasoq undirib olish bilan cheklanadilar.

Xoqonlikning bo‘linishi. Katta-katta qabilalar yoki qabilalar ittifoqi markaziy hokimiyatga bo‘ysunmaslikka intilganlar. Turk xoqonligi tasarrufida bo‘lgan hududlardagi hokimlar mustaqil bo‘lishni istar edilar. Bu omillar xoqonlikning mustahkam markazlashgan davlatga aylanishiga imkon bermagan.

Bo‘ysundirilgan hududlarni mahalliy hokimlar orqali boshqaruv tartibi xoqonlikni tobora zaiflashtira borgan. Buning ustiga, Vizantiya, Xitoy va Eron bilan doimiy raqobat xoqonlik ahvolini yanada og‘irlashtirgan. Oqibatda, Turk xoqonligi **VI asrning 80-yillari oxirlarida** ikkiga: **Sharqiy turk xoqonligi** va **G‘arbiy turk xoqonligiga** bo‘linib ketadi. Buyuk turk xoqonligi barpo etilgan el-yurt Oloy tog‘lari sharqidan to Uzoq Sharqqacha bo‘lgan hudud, ya‘ni *Janubiy Sibir, Urxun havzasi* (Mo‘g‘uliston), *Shimoliy Xitoy Sharqiy xoqonlik* tasarrufida bo‘lgan. Mazkur xoqonlikning poytaxti **O‘tukan vodiysi** (Mo‘g‘uliston)da qaror topgan. Oloy tog‘larining g‘arbida joylashgan o‘lkalar: *Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Sirdaryo* va *Amudaryo havzalari* hamda ularga tutashgan hudud **G‘arbiy xoqonlik** tomonidan idora etilgan, qarorgohi *Yettisuv*da joylashgan.

*** Mustahkam markazlashgan davlat — bu barcha hududlari yagona hukmdor hokimiyati tomonidan idora qilinuvchi davlatdir**

1. Turk xoqonligi qachon va qayerda tashkil topdi, unga kim asos soldi?
2. Nima maqsadda Turk xoqonligi bilan Eron o‘rtasida harbiy ittifoq tuzildi?
3. Turk xoqonligining O‘rta Osiyoga yurishi qanday oqibatlarga olib keldi?
4. Eftallar davlati qulagach o‘zgargan vaziyat haqida nima deya olasiz?
5. Turk xoqonligi boshqaruvi eftallar davri boshqaruvidan nimasi bilan farq qilgan?
6. Turk xoqonligi qanday sabablarga ko‘ra bo‘linib ketgan? Turk xoqonligi bo‘linib ketmasligi uchun nimalar qilishi kerak edi deb o‘ylaysiz?

6-§. G‘ARBIY TURK XOQONLIGI

Tayanch tushunchalar: *G‘arbiy turk xoqonligi, yabg‘u, boshqaruv tartibi, ijtimoiy hayot, Abruy qo‘zg‘oloni.*

Boshqaruv. G‘arbiy xoqonlik ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan Sharqiy xoqonlikdan mutlaqo ajralib turgan. Sharqiy xoqonlik aholisining asosiy qismi chorvador ko‘chmanchilar edi. G‘arbiy xoqonlik aholisining kattagina qismi esa o‘troq dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg‘ul edi.

VII asrning birinchi choragida G‘arbiy xoqonlik nihoyatda kuchaygan. Uning sharqiy chegarasi Oltoyga, janubda esa Sind (Hind) daryosi bo‘ylariga borib yetgan. G‘arbiy xoqonlik o‘ziga qaram viloyatlarni boshqarishda mahalliy sulolalarni saqlab qolgan. Muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ayrim o‘lkalarda esa xoqon xonadoniga tegishli mansabdorlar tayinlangan.

Xoqon **To‘ng yabg‘u** (618–630) hukmronlik qilgan davrda boshqaruv tartiblari isloh qilingan. Islohotga ko‘ra, mahalliy hukmdorlarga xoqonlikning **“yabg‘u”** unvoni berilib, ular xoqonning noibiga (vakiliga) aylanadilar.

Shu bilan birga O‘rta Osiyo, Sharqiy Turkiston va Toxaristonning deyarli mustaqil hokimliklari ustidan siyosiy nazorat kuchaytiriladi. Ular huzuriga xoqonlikning noiblari – **tudunlar** yuboriladi. Biroq ichki kurash oqibatida G‘arbiy turk xoqonligi zaiflashib boradi.

Ijtimoiy hayot. G‘arbiy turk xoqonligiga birlashgan aholining hayoti va xo‘jaligi turlicha bo‘lgan. Xoqonlik o‘troq va ko‘chmanchi aholiga bo‘lingan. Ko‘chmanchilarning asosiy mashg‘uloti chorvachilik bo‘lgan. Aholining o‘troq qismi madaniy jihatdan ilg‘or bo‘lib, xoqonlikning ijtimoiy va iqtisodiy turmushida yetakchi ahamiyat kasb etgan.

Xoqonlikda shaharlar va qishloqlar ko‘p bo‘lgan. Aholisi dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlari bilan shug‘ullanardi. Hunarmandlar yasagan zeb-ziynatlar va qurol-yarog‘lar xilma-xilligi va nihoyatda puxtaligi bilan ajralib turardi.

Ichki va tashqi savdo-sotiq ishlari shahar aholisining asosiy mashg'ulotlaridan biri bo'lgan. Bu sohada ayniqsa **Sug'd** savdogarlarining mavqeyi baland edi.

G'arbiy turk xoqonligi bilan Xitoy o'rtasida **VII asrning birinchi yarmida** iqtisodiy aloqalar faollashdi. Bu davrda Xitoyga to'qqiz marotaba savdo elchilari yuboriladi.

Abruy boshchiligidagi qo'zg'olon. Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyoda dehqonlar tomonidan yerlarni egallash jarayoni tobora avj olib, zulm kuchayadi. O'z yer mulkidan ajralgan kashovarlar mulkdor dehqonlar asoratiga tushib, qaram kadivarlarga aylanadi. Qashshoqlik, jabr-zulm va dehqonlar asoratiga qarshi aholi bosh ko'tarishga majbur bo'ladi. Shunday xalq qo'zg'olonlaridan biri **585–586-yillarda** Buxoroda yuz beradi. Qo'zg'olonga xoqon xonadoniga mansub **Abruy** boshchilik qiladi. Qo'zg'olondan vahimaga tushgan mulkdor dehqonlar va boy savdogarlar Buxoro viloyatini tark etib, Turkiston va Taroz atrofiga borib o'rnashadilar. Ular turk xoqoniga murojaat qilib, qo'zg'olonchilarga qarshi kurashda yordam berishni so'raganlar. Turk xoqoni **Qoracho'rin** o'g'li **Sheri Kishvar (El Arslon)** boshliq qo'shin yuboradi. **Abruy** o'ldirilib, qo'zg'olon bostiriladi. Kadivar va xizmatkorlar o'z xo'jayinlari – dehqonlarga qaytariladi.

* **585–586-yillarda Buxoroda Abruy boshchiligida qashshoqlik, jabr-zulm va dehqonlar asoratiga qarshi qo'zg'olon bo'lib o'tadi. Qo'zg'olon Sheri Kishvar (El Arslon) boshliq qo'shin tomonidan bostiriladi.**

1. Mustahkam markazlashgan davlatga xos asosiy belgilarni ayting.
2. Sharqiy va G'arbiy turk xoqonliklarining o'xshash jihatlarini aniqlang.
3. G'arbiy turk xoqonligiga qaysi hududlar kirgan?
4. Xoqon To'ng yabg'u davrida qaysi sohada islohot o'tkaziladi?
5. Ayting-chi, nega Turk xoqonligidagi aholining hayoti va xo'jaligi turlicha bo'lgan?
6. Nima sababdan Buxoroda xalq qo'zg'oloni ko'tarildi? Uning oqibati nima bilan tugadi?

Quyidagi jadvalni G‘arbiy turk xoqonligiga oid ma’lumotlar bilan to‘ldiring.

Boshqaruvi	Ijtimoiy hayoti	Kashovarzlar ahvoli

7-§. MAHALLIY HOKIMLIKLARNING TASHKIL TOPISHI

Tayanch tushunchalar: *Mahalliy hokimlar, Sug‘d ixshidlari, Toxariston, Farg‘ona, Choch, Eloq, Shahar me‘morchiligi.*

Mahalliy hokimliklar. V–VII asrlarda mamlakat **15 dan ortiq** hokimliklarga bo‘linib ketgan edi. Bu viloyat hokimliklari avval eftallar, so‘ngra Turk xoqonligiga bo‘ysundirilgan bo‘lsa-da, ammo eftallar ham, turk xoqonlari ham ularning ichki hayotiga deyarli aralashmaganlar. Markaziy hokimiyatga boj to‘lab turish bilan ular o‘z mustaqilliklarini ma’lum darajada saqlab qoladilar.

Sug‘d. Mustaqil hokimliklar orasida eng yirigi **Sug‘d ixshidlari** – voha hukmdorlari edi. O‘rta asr davlatlari birlashmasi ittifoqida *Sug‘d ixshidlari* katta siyosiy nufuzga ega edi. Mazkur ittifoqda **Zarafshon** va **Qashqadaryo** vodiylarida joylashgan **Samarqand, Buxoro, Kesh** vohalarining *o‘n bitta yirik mulklari* birlashgan edi. Ularning har biri o‘z hokimi, harbiy chokarlari va mis puli birligiga ega edi.

Sug‘dda aholi gavjum yashardi. Sug‘diylar dehqonchilik va bog‘dorchilik, ayniqsa, uzumchilikda nihoyatda sohibkor bo‘lgan. Chorvachilikda Sug‘dning hitori qo‘ylari va otlari juda mashhur edi.

Sug‘d shaharlari bu davrda hunarmandchilik markaziga aylanadi. **718-yilda** hadya tariqasida Samarqanddan yuborilgan dubulg‘adan nusxa olib, Xitoy qurolsozlari qo‘shinni temir qalpoq (dubulg‘a)lar bilan ta‘min etganlar.

Toxariston. Hozirgi Janubiy O‘zbekiston va Janubiy Tojikiston, Shimoliy Afg‘onistonni o‘z ichiga olgan bu tarixiy viloyat shimolda Hisor tog‘lari, janubda Hindikush, g‘arbda

Murg‘ob va Xerirud vodiysi, sharqda Pomir bilan chegaralangan. Toxariston Balx, Qunduz, Termiz, Chag‘oniyon, Xuttal va boshqa 27 ta tog‘ va tog‘oldi viloyatlaridan iborat bo‘lgan. Toxariston poytaxti **Balx** shahri bo‘lgan.

Toxariston nomi qadimda Yunon-Baqtriya davlatini qulagan chorvador qabila – *yuechjilar* nomidan olingan. Toxariston hukmdorlari dastlab “**malikshoh**”, **keyinchalik** “**yabg‘u**” nomi bilan atalgan.

Toxariston aholisining asosiy qismi o‘troq dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Hunarmandchilikda qurolsozlik, shishasozlik, to‘qimachilik yuksalgan.

Toxariston Hindiston, Yaqin va Uzoq Sharq mamlakatlari bilan savdo-madaniy aloqalar o‘rnatgan, o‘z chaqa-tangalari ichki savdo muomalasida yurgan.

Farg‘ona. **Farg‘ona** hukmdorlari “**ixshid**” deb atalgan. Farg‘ona yerlari juda hosildor bo‘lib, aholisi dehqonchilik bilan kun kechirgan, paxta va sholi ekkan. **Koson**, **Axsikat** (Xushkat) va **Quva** (Qubo) kabi yirik markaziy shaharlarida hunarmandchilikning turli sohaları rivoj topib, ularning mahsulotlari ichki va tashqi bozorlarda juda xaridorgir bo‘lgan. Qo‘shni mamlakatlarga bo‘yoq, rangli shisha buyumlar va dori-darmonlar chiqarilgan.

Farg‘ona vodiysida o‘troq aholi bilan bir qatorda chorvadorlar ham yashaganlar. **Qurama** va **Qoramozor** tog‘lari yonbag‘irlarida qadimdan yilqichilik bilan shug‘ullanilgan. Bu vodiya ko‘paytirilgan tulpor otlarning dong‘i jahonga taralgan.

Choch va Eloq. **Chirchiq** va **Ohangaron** vodiylarida ikkita hokimlik mavjud bo‘lgan. Manbalarda ulardan biri **Choch**, ikkinchisi **Eloq** nomlari ostida tilga olinadi. Chochning markazi **Choch** shahri bo‘lib, hukmdori “**tudun**” deb yuritilardi. Eloqning markazi **Tunkat**, hokimlari esa “**dehqon**” deb atalardi.

VII asrning dastlabki choragida G‘arbiy turk xoqonligi hukmdorlik qarorgohini *Choch* viloyatiga ko‘chiradi. Hukmdor va malika uchun bu yerda o‘ziga xos qarorgohlar bino qilingan.

Choch o'lkasi o'z tanga pullari tizimiga ega bo'lgan. Tangalarning old betida hukmdor surati, teskari tomonida ot, gajak dumli bars yoki qoplon tasviri, ba'zan sulolaviy ayri tamg'a tushirilgan. Ayrim tangalarda esa, hatto hukmdorga yonma-yon malika tasviri ham chekilgan. Bunday tasvir hukmdorning malikasi – **xvatun** (xotun) vazirlik darajasiga ega bo'lib, davlat boshqaruvida faol ishtirok etganligidan dalolat beradi. Saroyda u xoqondan keyingi o'rinni egallagan.

**Choch tangasi.
VII asr.**

Choch va *Eloq* sertarmoq xo'jalikka ega bo'lib, sug'orma dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, konchilik va savdo yuksak darajada bo'lgan.

Karvon yo'lining o'lka orqali o'tishi *Choch* va *Eloqqa* ichki va tashqi savdo-sotiqning kengayib, shaharlar aholisining ko'payishiga imkon bergan.

Boshqaruv ma'muriyati. Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo hokimliklarida ma'lum tartibdagi boshqaruv ma'muriyati tashkil topgan edi. Boshqaruv ma'muriyatining asosiy vazifasi fuqarolardan boj, soliq va yasoqlarni o'z vaqtida yig'ib olish, jamoat ishlariga ularni safarbar etishdan iborat bo'lgan. Kirimchiqimlar aniq va ravshan qayd etilib, hujjatlashtirilgan. Ularga barmoq bosilib, muhr bilan tasdiqlab qo'yilgan.

Shahar me'morchiligi. V–VII asrlarda O'rta Osiyoda, bir tomondan, yerga egalik qilish munosabatlarining o'rnatilishi va mustahkamlanib borishi, ikkinchi tomondan, ko'chmanchi chorvadorlarning kirib kelishi va o'troqlashuvi shahar va qishloqlarning qiyofasi hamda aholisining turmush tarzi va ijtimoiy ahvoriga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Ziroatkor yerlar kengayib, dehqonchilik vohalarining suv ta'minoti tubdan yaxshilandi. Tog'oldi maydonlariga suv chiqarilib, yangi yerlar o'zlashtirildi. Shaharlar aholisi ko'paydi. Qishloqlarda “**ko'shk**”, “**qasr**”, “**qo'rg'on**” va “**qo'rg'oncha**” kabi istehkomli turarjoylar qad ko'tardi.

Istehkomli qasr, qo'rg'on va ko'shklar asosan tashqi dush-

man hujumiga qarshi mudofaa inshooti, chokarlar to‘planadigan joy, ma’muriy markaz hamda oziq-ovqat va qurol-yarog‘ saqlanadigan ombor vazifasini o‘tagan.

O‘rta asrlarda shaharlar uch qismdan iborat bo‘lgan. Ular “*ko‘handiz*”, “*shahriston*”, “*rabot*” deb yuritilgan. Shaharlarning uchala qismi ham alohida-alohida devorlar bilan o‘rab olingan. Ularning bir nechta darvozalari bo‘lgan. Shahar devorlari bo‘ylab oqib o‘tgan anhor xandaq vazifasini bajargan. O‘rta asrlarda yashagan arab mualliflari (*Ibn Xavqal* va *Ishtaxriy*) qayd etishicha, birgina **Binkat** (Toshkent)ning yigirma ikkita darvozasi bo‘lgan.

* **Ixshid** – viloyat hokimi

* **Ko‘handiz (ark)** – shaharning hokim qasri joylashgan qismi

* **Rabot** – shaharning tashqi mavzesi

* **Shahriston** – shaharning ichki qismi

1. Sug‘d ixshidligi qaysi vohada joylashgan edi? Ushbu mahalliy hokimlik nechta mulklarni birlashtirgan edi?
2. Eslab ko‘ring-chi, Toxariston hududi avval O‘rta Osiyoda mavjud bo‘lgan qaysi davlat hududiga o‘xshash bo‘lgan?
3. Ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda mavjud mahalliy hokimliklardan qay birida malika vazirlik darajasiga ega bo‘lib, davlat boshqaruvida faol ishtirok etgan?
4. O‘rta Osiyo hokimliklarida boshqaruv ma’muriyatining asosiy vazifasi nimalardan iborat bo‘lgan?

8-§. VI–VII ASRLARDA MADANIY HAYOT

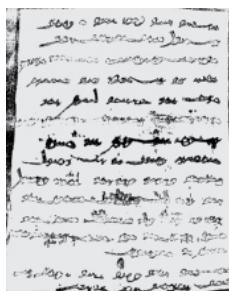
Tayanch tushunchalar: *yozuv, diniy e‘tiqodlar, san‘at, musiqa.*

Yozuv. Bu davrda Sug‘d, Xorazm va Toxariston aholisining alohida-alohida yozuvlari bo‘lgan. *Sug‘d* va *xorazm* yozuvlari qadimgi *oromiy yozuvi* asosida vujudga kelgan edi. *Toxar yozuvi* baqtriy yozuvi asosida shakllangan bo‘lib, 25 harfli yozuviga ega bo‘lgan.

Xat, hujjat va ayrim axborotlar kabi maktubotlar asosan

charm, yog‘och, sopolga va kamdan kam hollarda qog‘ozga bitilardi. Chunki qog‘ozning bahosi nihoyatda baland edi. Ayrim bitiklar esa hatto podsho saroylari va ibodatxona devorlariga ham yozilardi. Ular orasida elchilik maktublari, xo‘jalik kirim va chiqimlari, huquqiy shartnomalar, astronomik hujjat, tarixiy yodnomalar hamda diniy aqidalar bitilgan nodir qo‘lyozma topilmalar bor.

Sug‘d yozuvi.

Bizning zamonimizgacha saqlanib qolgan *sug‘d yozuvlari* Panjikent yaqinidagi **Mug‘ qal’asida**, Sharqiy Turkistondagi **Turfan shahri** yaqinida, Samarqandning qadimiy xarobasi **Afrosiyobda** qayd etib o‘rganilgan. Ularda Sug‘dning siyosiy tarixi, huquq va qonunlari, iqtisodiy va diniy e‘tiqodlari xususida muhim ma‘lumotlar keltirilgan.

Sug‘dda o‘g‘il bolalar besh yoshga to‘lgach, yozuv va hisobga o‘rgatilar, so‘ngra ular 20 yoshga kirganlarida savdo ishlarini o‘rganish uchun o‘zga mamlakatlarga jo‘natilar edi.

Shuningdek, bu davrda **turkiy run** (ko‘kturk) xati ham keng qo‘llanilgan. Turklarning bu yozuvi biri ikkinchisiga tutashtib ketadigan 38–40 harflardan iborat edi. U tosh va yog‘ochlarga o‘yib yozishga nihoyatda qulay edi. Qadimgi *ko‘kturk bitiklari* (**Kultegin** va **Bilga xoqon** bitiklari) Oltoy va Sharqiy Turkistondan tashqari, Yettisuv, Farg‘ona va Zarafshon vodiylaridan topilib, o‘rganilgan. Ular qabrtoshlar, sopol va metall buyumlar, yog‘och hamda tanga pullarga bitilgan.

*** Ilk o‘rta asrlarda yurtimizda sug‘d, xorazm, to‘xar va turkiy run (ko‘kturk) yozuvlari mavjud bo‘lgan.**

Diniy e‘tiqodlar. VI–VII asrlarda O‘rta Osiyoda *zardushtiylik*, *buddaviylik*, *nasroniylik*, *moniylik*, *qam* (shomoniylilik) kabi bir nechta mahalliy va boshqa o‘lkalardan kirib kelgan dinlar mavjud bo‘lgan. Aholining ko‘pchiligi *zardushtiylik* diniga e‘tiqod qilgan.

Varaxsha. Devoriy tasvir.

Manbalarda ta'rif etilishicha, Toxariston aholisi budda diniga e'tiqod qilgan. Toxariston Markaziy Osiyoda *budda* va *moniylik* dinlarini tarqalishi va rivojida muhim ahamiyat kasb etgan. O'rta Osiyo xalqlarining mafkuraviy hayotida *moniy dini* ham keng yoyilgan edi. Moniy dini ta'limoti bo'yicha olamning ibtidosi ikki qarama-qarshi yaratuvchi – *yorug'lik* va *ezgulik* hamda *zulmat* va *yovuzlikdan* iboratdir. *Ibodot*, *ro'za*, *sadaqa* moniy dinining **arkoni** hisoblangan. Samarqand viloyatining **Urgut tumani** Sug'ddagina emas, balki butun O'rta Osiyoda *nasroniylik* markazlaridan bo'lgan.

Turk xoqonligining chorvador aholisi qadimdan *shomoniylk* diniga sig'inib kelgan. Bu din jon va ruhlarga, ota-bobolar ruhiga sig'inish e'tiqodini tarbiyalagan. Qadimgi turklar o'z dinini "**qam**" deb yuritganlar. Chunki ularda "**shomon**" degan so'z bo'lmagan. Bu din koinotni yo'qlikdan bor qilgan *Ko'k Tangriga* e'tiqod qiluvchi yakkaxudolik dini hisoblanadi. Chorvador ko'chmanchi aholi *Ko'k Tangriga* bag'ishlangan

- * **Arkon** — dindagi eng muhim vazifa, suyanchiq, ma'muriyat
- * **Qam-shomon** — Ko'k Tangriga sig'inuvchi yakkaxudolik dini

marosimlar o'tkazib, qurbonliklar qilishgan. Masalan, Ko'k Tangri sharafiga qurbonlik uchun qora qashqa ot so'yilgan.

Shaharsozlik. V–VII asrlarda dehqonchilik maydonlari kengayib, mahsulotlarning ortib borishi, hunarmandchilik buyum va jihozlarga bo'lgan ehtiyoj, savdo-sotiqning avj olishi shaharlarning ravnaqiga ta'sir etdi. Shaharsozlikning o'zagi bo'lgan shahristonlar, ular atrofida rabotlar, bog'-u rog'lar, asosan, sersuv manzillarda bunyod etilgan. Shahriston maydoni dastlab *15 gektardan* oshmagan. Unda, asosan, boy tabaqa istiqomat qilgan. Shahar atrofidagi rabotda hunarmandlar, dehqonlar yashagan. Buxoro va Poykand shaharlarining maydoni *20 gektardan* oshmagan. Bu davrda O'rta Osiyoda eng katta shaharlardan biri **Samarqand** edi. Uning umumiy maydoni qariyb *200 gektardan* bo'lgan. Shahriston qurilishi **Afrosiyob, Varaxsha, Panjikent** shaharlaridagi arxeologik tadqiqotlar orqali o'rganilgan. Ko'cha tarmoqlari qatoriga oddiy uy-joy binolari, hunarmand ustaxonalari, do'konlar, ibodatxonalar, saroylar qurilgan. Devorlar, xususan, mudofaa devorlari paxsa va xom g'ishtdan qurilib, burchaklariga baland qilib burjlar ishlangan.

San'at. Tasviriy san'atning **rassomlik** va **haykaltaroshlik** kabi tarmoqlari ravnaq topadi. Surxon vohasida **Bolaliktepa** va Zarafshon vodiysida **Panjikent, Varaxsha** va **Afrosiyob**, Farg'ona vodiysida **Quva** xarobalarida topib o'rganilgan yod-

Varaxsha.

Ganchkor

**Humo qushi. VI–
VII asrlar.**

gorliklardan – *devoriy suratlar, haykallar va ganchkori naqshlar* o‘sha davrning yuksak san‘at asarlaridan hisoblanadi. Devoriy tasvirlar zamonasining o‘ta murakkab hayoti, din-u e‘tiqodi va tashqi mamlakatlar bilan olib borilgan aloqalardan hikoya qiluvchi manbadir.

Haykaltaroshlik rivojiga ayniqsa buddaviylik dini kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Farg‘ona vodiysida **Quvadan** hamda Qo‘rg‘ontepa yaqinidagi **Ajinatepadan** buddaning bahaybat haykallari topilib, o‘rganildi. **Ajinatepa buddasi** haykalining bo‘yi 12 metrga boradi.

Bu davrda *badiiy yog‘och o‘ymakorligi* san‘ati ham yuqori darajada rivojlangan. Ilk o‘rta asr ganchkorligi san‘atining nodir yodgorligi namunalari **Varaxsha** topilmalari orqali tadqiq etildi.

Musiqa san‘ati. O‘rta Osiyoda *musiqa, raqs, qo‘shiqchilik, qiziqchilik va dorbozlik* kabi san‘atning turli sohalari ham rivojlangan edi. Bu davrda san‘at sohasida *Buxoro qiziqchilari, Samarqand naychilari, Toshkent raqqos yigit va raqqosa qizlari* bilan shuhrat topgan edi.

Choch raqqoslari ijro etgan mashhur **“Choch raqsi”** yoki doira chertmasiga imo bilan yelka uchirib tushadigan o‘ynoqi **“Doira raqsi”** Xitoy a‘yonlarini maftun etib, ularni hayratga solgan edi. Birgina Buxoro shahrida usta hunarmandlar tomonidan o‘n turdagi cholg‘u asboblari yasalgan.

1. Ilk o‘rta asrlarda aholi qanday yozuvlardan foydalangan?
2. Yozuvlar asosan nimalarga yozilgan? Nega qog‘ozga kamdan kam hollarda yozilgan?
3. Aholi qanday dinlarga e‘tiqod qilgan?
4. Ayting-chi, haykaltaroshlik rivojiga, ayniqsa, qaysi din kuchli ta‘sir ko‘rsatgan?

II B O B

ARAB XALIFALIGI DAVRIDA MOVAROUNNAHR

9-§. MOVAROUNNAHRDA ARAB XALIFALIGINING O‘RNATILISHI

Tayanch tushunchalar: *Islom dini, Xuroson, Movarounnahr, Movarounnahrning fath etilishi.*

Islom dinining vujudga kelishi. Qadimdan Arabiston ya-
rimorolida arablar tarqoq holda yashardilar. **VII asr bosh-**
larida Arabistonda yagona e’tiqod asosida mamlakatni bir-
lashtirish harakati boshlanadi. Bu buyuk e’tiqod yakkaxudo-
likka asoslangan Islom dini edi.

* **Islom** — “bo‘ysunish”, “itoad etish”, “o‘zini Alloh
irodasiga topshirish” degan ma’nolarni anglatadi

Allohning rasuli (elchisi) Makka shahrida dunyoga kelgan **Muhammad** (s.a.v. – sollallohu alayhi vasallam) **ibn Abdulloh** (570–632) bu harakatga rahnamolik qiladi. Islomni qabul qilib, Rasulullohga ergashgan uning izdoshlari “*muslim*” (musulmonlar) deb atalgan. Ular insonlarning Xudo oldida teng ekani, rizq-ro‘zini barchaga Yaratguvchining o‘zi yetkazib berishi hamda jamiyatdagi adolatsizlik barham topishi uchun haq dinga kirish kerakligini targ‘ib etadilar. Islom bayrog‘i ostida **Makka** shahrida boshlangan targ‘ibot **Madinaga** ko‘chadi. **Muhammad** (s.a.v.) **630-yilda** arablarni yagona davlatga birlashtiradi.

Muhammad (s.a.v.) vafot etgach, uning eng yaqin safdoshi **Abu Bakr** (632–634) **xalifa** (o‘rinbosar) deb e‘lon qilinadi. Arab qabilalarining islomni qabul qilib, siyosiy jihatdan yagona hokimiyatga birlashuvida, shuningdek, jahon dinlaridan biriga aylanishida islom aqidalari, huquqiy va axloqiy me‘yorlarini o‘z ichiga qamrab olgan **Qur‘oni karimning** ahamiyati buyuk bo‘ldi.

Misr, Suriya, Falastin, Iroq, Eron kabi ko‘p mamlakatlar bo‘ysundirilib, behisob o‘ljalarga ega bo‘lgandan so‘ng Arab xalifaligi harbiy yurishlarni bizning o‘lkamizga qaratdi.

651-yili arablar jangsiz **Marv** shahrini egallaydilar. So‘ngra hozirgi Afg‘onistonning shimoliy, Eronning shimoli sharqiy qismi hamda Janubiy Turkmanistondan to Amudaryogacha bo‘lgan hududlar istilo qilinadi. Arablar bu hududlarni **Xuroson** deb ataganlar. Uning markazi **Marv** shahri edi. Bu viloyatni boshqarish uchun maxsus noib tayinlanib, u Marvda turar edi. Arablar bu yerda o‘rnashib olgach, Amudaryodan shimolda joylashgan boy viloyatlarni zabt etishga tayyorgarlik ko‘radilar. Bu yerlarni arablar **Movarounnahr**, ya‘ni *“Daryoning narigi tomoni”* deb atadilar.

*** Arab xalifaligi – barcha hokimiyat Muhammad (s.a.v.) ning o‘rinbosarlari (xalifalar) qo‘lida to‘plangan davlat (632–1258). Unda Ummaviylar (661–750) va Abbosiylar (750–1258) sulolalari hukmronlik qilgan.**

Movarounnahr tomon yurishlar. Arablar Movarounnahrda dastlab uni bosib olish uchun emas, balki Islom dinini yoyish jihatdan tayyorgarlik ko‘rish, mahalliy hukmdorlarni sinash maqsadida yurish qiladilar. Movarounnahrda ilk bor hujumlar **654-yilda Maymurg‘** va **667-yilda Chag‘oniyondan** boshlanadi. Manbalarda qayd etilishicha, bu davrda Xorazm arablar tomonidan ikki marotaba talon-toroj etilgan.

*Narshaxi*ning yozishicha, 673-yilning kuzida xalifa **Muoviya I** (661–680) farmoni bilan **Ubaydulloh ibn Ziyod** Amudaryodan kechib o‘tib, Buxoro hududiga bostirib kiradi. **Poykand** va **Romitonni** egallab, Buxoro hukmdori qo‘shinlarini yengadi va o‘z foydasiga sulh tuzib, *bir lak* (yuz ming) dirham hajmida tovon undiradi. Tovondan tashqari arablar to‘rt ming asir, qurol, kiyim-kechak, oltin va kumush buyumlardan iborat ko‘p o‘ljalar bilan Marvga qaytadilar. Yo‘l-yo‘lakay arablar **Termiz** shahrini egallaydilar.

VIII asr boshlarida arablar Movarounnahr hududini to‘liq bosib olishga kirishadilar. Xurosonga noib qilib tayinlangan **Qutayba ibn Muslim** arablarning Movarounnahrda harbiy yurishiga boshchilik qiladi. *Qutayba* harbiy yurishni **705-yilda Balx** viloyati atroflarini zabt etishdan boshlaydi. Tez orada

Chag'oniyon hokimi jangsiz taslim bo'ladi. *Qutayba* qiyinchilik bilan **Poykandni** egallab, Buxoro tomonga yo'l oladi va **709-yilda** Buxoroni egallaydi. Buxoroliklar har yili xalifalikka boj to'lashga, ularining yarmini arablarga bo'shatib berishga majbur etiladi.

710-yilda *Qutayba Naxshab* va **Keshni** bosib olib, **Samarqandga** hujum boshlash uchun tayyorgarlik ko'radi. Biroq Xorazmda boshlangan ichki ziddiyatlar oqibatida yuzaga kelgan qulay fursat *Qutaybani* Sug'd yurishini kechiktirib, Xorazmga qo'shin tortishga jalb etadi. Negaki, Xorazm shohi **Chag'on** ukasi **Hurzod** boshliq xalq qo'zg'olonidan qo'rqib, **711-yilda** Qutaybaga yordam so'rab murojaat qiladi. **Hurzod** garchi dushman qo'li bilan tor-mor qilinib o'ldirilsa hamki, Xorazmshoh bundan o'z mustaqilligini yo'qotib, arablarga boj to'lashga majbur bo'ldi. Uning qo'shini esa *Qutaybaning* harbiy yurishlarida ishtirok etishga majbur etiladi.

712-yilda *Qutayba* qo'shinlari **Samarqandga** tashlanadi. Bu davrda **G'urak** (710–737) Sug'dga podsho qilib ko'tarilgan edi. **G'urak** arablarga qarshi kurash olib bordi. Kuchlar teng bo'lmaganligi oqibatida Samarqand taslim bo'ladi. **G'urak** bilan *Qutayba* o'rtasida sulh tuzilib, unga ko'ra Sug'd xalifalikka qaram bo'lib qoladi.

Choch va Farg'onaning zabt etilishi. **713-yilda** *Qutayba* qo'shinining bir qismi **Choch viloyatiga**, o'zi boshliq asosiy kuch esa **Farg'ona vodiysi** tomon yo'l oladi. Choch vohasi bosib olinib, uning bosh shahri **Madinat ash-Shosh** va juda ko'p qal'a va qo'rg'onlar hamda qishloqlarga o't qo'yilib vayron etiladi. **715-yilning** boshida esa Farg'ona vodiysini uzilkesil egallab, **Koshg'argacha** kirib boradi. Hamma viloyatlarga arablardan *amirlar* tayinlanadi. Lekin *Qutayba* xalifa **Sulaymonga** qarshi isyon ko'targani oqibatida Farg'onada arab askarlari tomonidan o'ldiriladi.

Yerga egalik shakllari. Arablar Movarounnahrni bosib olgach, bu yerdagi yer-mulklar xalifaga qarashli bo'lib qoldi. Xalifa davlat yerlarini iqto tariqasida in'om qilgan. Davlat yerlari ayrim harbiy yo'l boshchilar va amaldorlarga umr bo'yi

yoki mulkka vorislik tariqasida berilgan. Biroq yerlarning asosiy egasi xalifa sanalar va u iqtodordardan ushr olish huquqiga ega edi.

Yirik yer egalari – dehqonlar arab xalifaligi davrida ham o‘z yerlarining egalari bo‘lib qoldilar, biroq ular endilikda ijaradorga aylanib, daromadning ma‘lum qismini xalifalik xazinasiga jo‘natish majburiyatini olgan edilar.

VIII asr mobaynida yirik dehqonlar qo‘li ostidagi yer-mulklar yuqori arab harbiy mulkdoriga o‘tishi ro‘y beradi. Arab zodagonlarining dehqonlar bilan yaqinlashishi shu davrda kuchaygan. Dehqonlarning arablar bilan yaqinlashuvi, ularni istilochilar uchun ishonchli xizmatkorligini ta‘minlash bilan bir qatorda, yer-mulklari va boshqa boyliklarini muhofaza qilishiga imkoniyat yaratdi. Dehqonlar arablar istilosidan so‘ng xalifalik noibining vakili hisoblangan amirga bo‘ysunganlar. Biroq amir bilan bir qatorda yirik yer egalari – buxorudotlarning ham mavqeyi baland bo‘lgan. Narshaxiyning ma‘lumotlariga ko‘ra, ayrim dehqonlar Buxoro amiri va buxorudotlar ularning o‘z yerlarini tortib olganligi shikoyatini Xuroson noibiga yetkazganlar.

Movarounnahrda qishloqlarda yerlar mayda xo‘jaliklar tomonidan ishlov berilgan. Dehqonlar yerlarni mayda bo‘laklarga taqsimlab ziroatkorlarga – kadivar va kashovarzlarga

* **Muhammad Narshaxiy (899–959) – tarixchi olim. Buxoroning Narshax qishlog‘ida tug‘ilgan. “Buxoro tarixi” nomli asarini yozib qoldirgan**

* **Amir (arabcha – “amr qiluvchi”, “boshliq”, “hokim”) – lashkarboshi, hokim, bek. Arab xalifaligi davrida alohida qo‘shin qo‘mondonlari amir deb atalib, ular odatda zabt etilgan viloyatlarga noib etib tayinlanganlar**

* **Fath (arabcha) – “egallash”, “zabt etish”, “bosib olish” ma‘nosini beradi**

* **Iqto (arabcha) – chek, taqsimlab berilgan yer, hukmdor tomonidan katta xizmatlari uchun in‘om qilingan chek yer**

* **Ushr (arabcha – “o‘ndan bir”) – idora ishlari uchun daromadning 1/10 hajmi hisobida olinadigan soliq**

ijara tarzida bo‘lib berishgan. Buning uchun ziroatkorlar soliq to‘lashgan. Dehqonlar va amirlar soliqning xalifa xazinasiga tushishida vositachilik qilishgan.

1. Jahon tarixidan olgan bilimlaringizga asoslanib arablar haqida va Islom dini qanday vujudga kelganligini gapirib bering.
2. Xuroson qaysi hududlarni o‘z ichiga olgan? Uning markazi qaysi shahar bo‘lgan?
3. Aytinch, Movarounnahr qanday ma‘noni anglatgan?
4. O‘ylab ko‘ringchi, nega arablar Movarounnahrni dastlab bosib olishni ko‘zlamagan?
5. Xorazm xalifalikka qanday tobe etildi?
6. Arablar Movarounnahrni necha yil mobaynida bosib olgan?
7. Arablar davrida yer egaligining qanday shakllari mavjud bo‘ldi?

10-§. MOVAROUNNAHRDA ISLOM DINING YOYILISHI

Tayanch tushunchalar: *fath oqibatlari, soliqlar, Islomga da‘vat.*

Iqtisodiy oqibatlar. Xalifalik o‘lkani zabt etish jarayonida uning deyarli barcha obod dehqonchilik vohalarini, juda ko‘p shahar va qishloqlarga o‘t qo‘yib vayron etdi. Suv inshootlari buzib tashlandi. Ekin maydonlari suvsizlikdan qurib qoldi. Zabt etilgan shahar va qishloq aholisidan oltin, kumush, qimmatbaho buyumlar va ko‘plab qurol-yarog‘lar tortib olindi. Sulh tuzishga majbur bo‘lgan **Buxoro, Poykand, Sug‘d** hukmdorlaridan katta miqdorda boj-u tovonlar undirib olindi. Xalifalik qo‘shinlariga minglab nafar mahalliy yigitlarni jalb etdilar.

Istilochilar harbiy kuchga tayanib, aholidan turli soliqlar undirib, aholini xilma-xil jamoa ishlariga safarbar etadilar. **Marv, Poykand, Buxoro** va **Samarqand** kabi shaharlarda shahriston yoki undagi xonadonlarning qoq yarmi arablar va ular bilan birga kelgan ajamlar (eronliklar)ga bo‘shatib beriladi. “*Xiroj*”, “*ushr*”, “*zakot*”, “*jizya*” kabi soliqlar joriy etiladi.

Islomga da‘vat etish. Arablar Movarounnahrda o‘rnatilgan

siyosiy hokimiyatni mustahkamlash va uning barqarorligini ta'minlash uchun Islom dinini da'vat etishga, aholi o'rtasida islomni yoyishga alohida ahamiyat berdilar. Shu boisdan ular shu davrgacha Movarounnahrda mavjud bo'lgan dinlarga qarshi qattiq kurash olib boradilar. Ibodatxonalar vayron etilib, ularning o'rniga jome masjidlari bino qilinadi. Masalan, **Qutayba** Buxoro shahrining markazida joylashgan zardushtiylar ibodatxonasini jome masjidiga aylantirdi, sug'diy yozuvda bitilgan asarlarni yo'qotdi. Mahalliy aholini Islom diniga kiritishga harakat qildi. Shu maqsadda masjidga kelib ibodat qiluvchilar uchun hatto 2 dirhamdan pul hadya etishni joriy etdi.

Aholini islomlashtirish yo'llari. Islom dinini qabul qilib, musulmon bo'lgan mahalliy aholi vakillari dastlabki yillarda xiroj va jizya soliqlaridan ozod etilgan. Islomni qabul qilmaganlardan esa jon solig'i – *jizya* undirilib olingan. Soliqlarni o'z vaqtida to'lamagan kishilarning bo'yinlariga "*qarzdor*" deb yozilgan taxtacha osib qo'yilardi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko'pchiligi o'z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida Islom dinini qabul qilgan. Islomni qabul qilmagan zodagonlar o'z yerlaridan mahrum etilgan yoki tovon to'lagan. Bunday tadbir va choralar Movarounnahr aholisi o'rtasida Islom dinining tez tarqalishiga yordam bergan. Shu tarzda arablar Movarounnahr siyosiy tizimi va diniy e'tiqodiga o'z ta'sirini o'tkaza olganlar.

- * **Jizya – Islomni qabul qilmagan aholidan olinadigan jon solig'i**
- * **Zakat – mol-mulkning 1/40 qismi hajmida olingan soliq**
- * **Xiroj – hosilning 1/3 qismi hajmida olinadigan yer solig'i**
- * **Masjid, machit (arabcha – sajda qilinadigan joy) – musulmonlar jamoa bo'lib, namoz o'qiydigan joy, ibodatxona**

Xalifalik tomonidan Movarounnahrning bosib olinishi oqibatida mahalliy xalqning urf-odati, dini va e'tiqodi, madaniyati

poymol etildi. Mahalliy sug‘d yozuvida bitilgan diniy va ma‘rifiy kitoblarni, ilmiy asarlarni va qimmatli hujjatlarni hamda sanamlarni gulxanlarda yoqib, yo‘q qilib tashlaydilar. Quvadaagi budda ibodatxonasi haykallarning parchalab tashlangani, Afrosiyob saroy devorlariga solingan suratlardagi odam rasmlarining ko‘zlari o‘yilib, bo‘yinlariga qilich bilan chizib yuborilganligi bunga yaqqol misoldir.

1. Xalifalik istilosi Movarounnahrda qanday oqibatlariga olib keldi?
2. Mahalliy aholini islomga kirgizishda qanday yo‘llardan foydalanildi?
3. Arablar tomonidan qanday soliqlar joriy etilgan?
4. Istilo mahalliy madaniyatga qanday ta‘sir ko‘rsatdi?

11-§. XALIFALIKKA QARSHI XALQ NOROZILIGI

Tayanch tushunchalar: *xalq noroziligi G‘urak va Divashnich qo‘zg‘olonlari, moliyaviy islohot, umaviylar, “Oq kiyimlilar” qo‘zg‘oloni, Muqanna, Rofe ibn Lays.*

Qo‘zg‘olonning sabablari. Xalifalikning talonchilik siyosati mahalliy xalqni barcha haq-huquqlardan mahrum etdi. Madaniyatning oyoqosti qilinishi, arab tili, yozuvi va xalifalik qonun-qoidalarining zo‘rlilik bilan joriy etilishi natijasida mahalliy xalq orasida norozilik tobora kuchayib, qo‘zg‘olonlar ko‘tarilishiga sabab bo‘ldi.

Xalifa **Umar ibn Abdulaziz** (717–719) murakkab vaziyatni hisobga olib, bo‘ysundirilgan yerli xalqlar bilan kelishish siyosatini amalga oshirishga majbur bo‘ldi. U yangi yerlarni bundan buyon zabt etishni to‘xtatish hamda moliyaviy islohot o‘tkazish to‘g‘risida farmon berdi.

Bunga binoan musulmon arablar bilan bir qatorda islomni yangi qabul qilgan mahalliy xalqlardan *xiroj* va *jizya* soliqlarini olish bekor qilindi. Biroq Movarounnahr zodagonlarining ko‘pchiligi o‘zini haqiqiy musulmon deb hisoblab, soliq to‘lamay qo‘yadi. So‘ngra xalifalik ma‘muriyati bir yo‘la hammadan *jizya* olish haqida buyruq beradi. Natijada Movarounnahrda

yoppasiga islomdan chiqish va eski dinlarga qaytish boshlanadi. Buning oqibatida mahalliy mulkdorlar bilan arab ma'muriyati o'rtasida ziddiyat keskinlashib, butun mamlakatda bosqinchilarga qarshi xalq qo'zg'olonlari ko'tariladi.

- * **Islohot** — mavjud tartibni o'zgartirish
- * **Farmon** — qonun kuchiga ega bo'lgan buyruq

Qo'zg'olonlarning boshlanishi. Bunday qo'zg'olonlardan biri **720-yilda** Sug'dda boshlandi. Qo'zg'olonga *Sug'd ixshidi* **G'urak** va *Panjikent hokimi Divashtich* boshchilik qiladilar.

Sug'dliklarga yordam berish uchun **Yettisuv**dan turk lashkarlari keladi. Sug'ddagi barcha hokimliklar aholisi ko'tariladi. Qo'zg'olonchilarning birlashgan kuchlari arablarga qattiq zarba beradilar. Faqat ayrim shahar va qal'alar ichida qurshovda qolgan arab istilochilari katta o'lpon va e'tiborli vakillarini qo'zg'olonchilar ixtiyoriga garovga berish bilan jon saqlaydilar.

Qo'zg'olonchilarga yon berilishi. Movarounnahr aholisini tinchlantirish va arablar hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Xuroson noibi **Ashros** Islom dinini qabul qilganlardan *xiroj* va *jizya* soliqlarini olmaslikka qaror qiladi. Bu aholini tinchlantirishga qaratilgan vaqtinchalik tadbir edi. Zodagon dehqonlarning ko'pi o'z chokarlari va kadivarlari bilan islomni qaytadan qabul qilib, arablar tomoniga o'tadilar.

Xurosonning yangi noibi **Nasr ibn Sayyor** (738–748) mamlakatda o'z mavqeyini mustahkamlab olish maqsadida *moliya islohoti* o'tkazadi. Islomni yangi qabul qilgan kishilar jizyadan ozod etildi. Barcha musulmonlar huquq jihatdan tenglashtiriladi, yer egasining e'tiqodidan qat'i nazar ularning xiroj to'lashi shart qilib qo'yiladi.

Oliy martabali arab lashkarboshilari bilan mulkdor dehqonlar o'rtasidagi qon-qarindoshlik aloqalari o'rnatiladi. Ayni vaqtda o'zi ham namuna ko'rsatib, Buxorxudotning qiziga uylanadi. Bunday siyosat natijasida arablar bilan mahalliy zodagonlar o'rtasida ma'lum darajada ittifoq yuzaga kela boshladi. Ammo bu ozodlik yo'lida olib borilayotgan xalq

harakatlariga barham bera olmaydi. Movarounnahr xalifalikdagi eng notinch va isyonkor o'lkalardan biri bo'lib qolaveradi.

“Oq kiyimlilar” qo'zg'oloni. Movarounnahrda yana bir xalq qo'zg'olonlardan biri **769–783-yillarda** bo'lib o'tgan. Qo'zg'olonchilar oq libos kiyganlari uchun tarixda u **“Oq kiyimlilar”** qo'zg'oloni nomi bilan tilga olinadi. Bu harakatning rahbari **Hoshim ibn Hakim** ismli hunarmand bo'lgan. U boshi va yuziga ko'k parda tutib yurganligi uchun uni **“Muqanna”**, ya'ni **“Niqobdor”** laqabi bilan atashgan. Muqanna Xurosonda kichik lashkarboshidan vazirlik darajasigacha ko'tarilgan.

Muqanna ajnabiylar hukmronligi va zulmiga qarshi qo'zg'alishga da'vat qilib, Movarounnahrda yo'l oladi va o'z yaqinlari bilan Naxshab va Kesh shahriga yetib boradi. Kesh yaqinida tog' tepasiga bino qilingan **Som qal'asini** o'z qarorgohiga aylantiradi. Tez orada butun Qashqadaryo vohasi **“Oq kiyimlilar”** qo'liga o'tadi. Natijada **“Oq kiyimlilar”** harakati kengayib, katta xalq qo'zg'oloniga aylanadi. U ayniqsa **Sug'dda** avj olib, **Eloq** (Ohangaron) vodiysi va **Shoshga** ham o'zining ta'sirini o'tkazadi. Qo'zg'olonda turli tabaqalar qatnashadi.

“Oq kiyimlilar” qo'zg'oloniga zarba berish uchun xalifa Mansur 775-yilda katta harbiy kuchni Movarounnahrda safarbar qiladi. Dastlabki to'qnashuvlarda arab qo'shinlari katta talafotlar berib, Samarqandga chekinadilar. Biroq to'rt oy davom etgan kurashdan so'ng qo'zg'olonchilar mag'lubiyatga uchraydi.

Narshax va **Samarqandda** **“Oq kiyimlilar”** yengilgach, mahalliy mulkdor tabaqa vakillari arablarga yordam bera boshlaydilar. Kurashning oxirgi bosqichi **Kesh vodiysida** bo'lib o'tadi. **783-yilda** Muqannaning **Som qal'asidagi** qarorgohi qamalga olinadi. Uzoq davom etgan qamaldan so'ng kurashdan tinkasi qurigan qo'zg'olonchilar taslim bo'ladilar. Istilochilarga taslim bo'lishni istamagan **Muqanna** o'zini yonib turgan tandirga tashlab halok bo'ladi.

“Oq kiyimlilar” uyushqoqlik bilan harakat qila olmaganligi qo'zg'olon yengilishining asosiy sababi bo'ldi. Ikkinchidan, xalq harakatining ommalashib ketishidan cho'chigan mahalliy

mulkdorlar birin-ketin arablar tomoniga o‘tib ketganlar. Uchinchidan, qo‘zg‘olonning uzoq davom etganligi mehnatkashlarni holdan toydirgan.

* Muqanna (taxm. 719–783) – Movarounnahrda Arab xalifaligi hukmronligiga qarshi ko‘tarilgan ozodlik harakatining boshlig‘i. Marv shahri yaqinidagi Koza qishlog‘ida tug‘ilgan. Asl ismi Hoshim ibn Hakim bo‘lib, Narshaxiyning yozishicha, u ko‘p o‘qigan, g‘oyat ziyrak bo‘lib, kimyogarlik, sehr va tilsim ilmlarini o‘rgangan. Arab, fors tillarini yaxshi bilgan. “Muqanna” laqabi bilan mashhur bo‘lgan. Mazdak g‘oyalariga asoslangan ijtimoiy tenglik va erkin hayotga da‘vat etuvchi ta‘limotni targ‘ib etgan. Qo‘zg‘olon mag‘lubiyatga uchragach, o‘zini olov yonib turgan tandir ichiga tashlab, halok bo‘lgan. Hamid Olimjon Muqanna jasoratiga bag‘ishlangan “Muqanna” dramasini, Sadriddin Ayniy “Muqanna isyoni” tarixiy-adabiy ocherkini yozgan.

769–783-YILLARDA "OQ KIYIMLILAR" QO‘ZG‘OLONI

Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsa-da, istilochilarga qarshi mahalliy xalq harakati uzil-kesil to'xtab qolmadi. **806-yilda** arab lashkarboshchisi **Rofe ibn Lays** boshchiligida xalifalikka qarshi yana qo'zg'olon ko'tariladi. Qo'zg'olon Samarqanddan boshlanib **Shosh, Farg'ona, Buxoro, Naxshab** va **Xorazm** viloyatlariga tarqalgan. Tez orada mazkur viloyatlar xalifalik qo'lidan ketadi. Xuroson noibi **Ma'mun** dehqonlardan bo'lgan **Somonxudotning** nabiralari: **Nuh, Ahmad** va **Yahyolardan** iltimos qilib, ulardan yordam so'raydi. Ular **Rofe ibn Laysni** qo'lga olib, uni xalifaga taslim bo'lishga majbur qiladilar. Shu tariqa navbatdagi xalq harakati ham bostiriladi.

Mahalliy xalqlarning istilochilarga qarshi kurashlari behuda ketmadi. Asta-sekin xalifalikning hukmronligi zaiflasha bordi. Bu hol Movarounnahr aholisining ozodlikka erishuvini tezlashtirdi.

1. Ayting-chi, nega Movarounnahr aholisi qo'zg'olonlar ko'targan?
2. Xuroson noiblari Movarounnahr aholisini tinchlantirishga nega harakat qilganlar va ular qanday siyosat yuritdilar?
3. G'urak va Divashtich qayerdagi qo'zg'olonga boshchilik qilganlar? Ular haqida qo'shimcha adabiyotlardan ma'lumotlar to'plang.
4. "Oq kiyimlilar" qo'zg'oloni nega yengilgan? Muqanna haqida qo'shimcha ma'lumotlar to'plang.
5. Rofe ibn Lays boshchiligida qo'zg'olon qay tariqa bostiriladi?

Quyidagi jadvalni xalifalikka qarshi qo'zg'olonlar mavzusiga oid ma'lumotlar bilan to'ldiring:

Bo'lib o'tgan qo'zg'olonlar	Qo'zg'olon sabablari	Qo'zg'olon natijalari

12-§. ABBOSIYLAR DAVRIDA XUROSON VA MOVAROUNNAHR

Tayanch tushunchalar: *zulmning kuchayishi, Abu Muslim targ'iboti, Abu Muslim qo'zg'oloni, abbosiylar.*

Xalq noroziligining kuchayishi. VIII asrning 40-yillarida xalifalikda toj-u taxt uchun kurash kuchayadi. Muhammad pay-

g‘ambar (s.a.v.)ning amakisi Abbosning evarasi **Muhammad ibn Ali** xalifalik uchun kurash boshlaydi. *Umaviylar* Muhammad (s.a.v.) avlodini qirib tashlashda ayblangan edi. Shu tariqa xalifalikda umaviylar hukmronligini ag‘darib tashlash uchun keskin harakat boshlanib ketdi.

Umaviylarga qarshi umumiy norozilik, ayniqsa, xalifa **Marvon II** (744–750) hukmronlik qilgan davrda nihoyatda kuchaydi. Bunga xiroj solig‘i miqdorining oshirib yuborilgani hamda aholining muttasil hasharlarga majburan jalb etilishi sabab bo‘ladi. Umaviylarga qarshi kurashga da‘vat qilish uchun Abbosiylar turli viloyatlarga ko‘plab targ‘ibotchilar yuboradilar. Shunday targ‘ibotchilardan biri kufalik **Abu Muslim** edi. U Xurosonga kelib, aholini payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) avlodlarini quvvatlashga chaqiradi.

Dastlab arab zodagonlari, so‘ngra mahalliy dehqonlar **Abu Muslim**ni qo‘llab-quvvatlaydilar. Umaviylarga qarshi tashviqotning sadosi tez orada Xuroson, Movarounnahr va Toxariston viloyatlariga keng tarqaladi. Mamlakat aholisi xalifalikka qarshi qo‘zg‘aladi. Qo‘zg‘olonchilarning deyarli barchasi *qora libos* kiyib olgan edilar. Avvalo, qora kiyim motam ramzi, qolaversa, zabardast kuch bayrog‘i hamda shiddatli janglarda qo‘zg‘olonchilarni umaviy harbiylardan ajratib turadigan belgini anglatgan.

Umaviylarning ag‘darilishi. 747-yilda Abu Muslim aholini umaviylarga qarshi kurashga da‘vat etadi. Tez orada **Abu Muslim** Xurosonning poytaxti **Marv** shahrini egallaydi. Xalifa **Marvon** o‘z ixtiyoridagi barcha harbiy kuchlarni qo‘zg‘olonchilarga qarshi safarbar qilsa-da, ammo umaviylar hokimiyatini saqlab qola olmaydi.

749-yilda Abu Muslim boshliq qo‘zg‘olonchilar xalifalikning markaziy viloyatlari tomon yo‘l oladilar. Xalifalikning poytaxti **Damashq** shahri qo‘lga kiritilib, xalifa **Marvon II** taxtdan ag‘dariladi. Uning o‘rniga abbosiylar xonadonidan bo‘lgan **Abul Abbos Saffoh** (750–754) xalifalik taxtiga ko‘tariladi. Joylarda umaviylar xonadonining vakillari va yaqinlari qirib

tashlanadi. Shunday qilib, Arab xalifaligida davlat hokimiyati *abbosiylar* qo‘liga o‘tadi.

Abbosiylar davrida Movarounnahr. Abbosiylarning xalifalik taxtiga chiqishi mehnatkash aholiga hech qanday yengillik keltirmagan. *Abu Muslim* vositasida abbosiylar tomonidan xalq ommasiga berilgan va‘dalardan birortasi ham amalga oshmadi. *Abu Muslim* Bag‘dodda davlat va harbiy kuchlarning yuqori lavozimiga tayinlanadi. Biroq abbosiylar uning xalq orasidagi obro‘yining tobora ortib borishiga xayrixoh emas edilar. Oqibat *Abu Muslim* poytaxtdan uzoqlashtirilib, Xuroson va Movarounnahrqa noib qilib yuboriladi.

* **Abu Muslim boshchiligidagi qo‘zg‘olon 747–749-yillarda Xuroson va Movarounnahrda bo‘lib o‘tdi. Qo‘zg‘olon natijasida xalifalikda umaviylar hokimiyatdan ag‘darilib, abbosiylar sulolasi hokimiyat tepasiga keldi.**

Mehnatkash aholi o‘rtasida abbosiylarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarish kayfiyati paydo bo‘ladi. Bunday qo‘zg‘olonlardan biri **750-yilda** Buxoroda sodir bo‘ldi. *Abu Muslim* mahalliy kuchlar yordami bilan qo‘zg‘olonni zo‘rg‘a bostirdi.

Movarounnahrda ichki ziddiyatdan foydalanib, Xitoy imperatorining qo‘shinlari Turkistonga bostirib kiradi. *Abu Muslim* tomonidan yuborilgan harbiy kuch **751-yilda** Talos vodiysida Xitoy qo‘shinlariga zarba berib, ularni mamlakat hududidan qivib chiqaradi.

Abu Muslim sidqidildan xizmat qilgan bo‘lsa-da, ammo abbosiy hukmdorlar unga ishonmas edilar. **755-yilda** quolsiz va yolg‘iz saroyga tashrif buyurgan *Abu Muslim* xalifa buyrug‘iga binoan o‘ldiriladi. *Abu Muslimning* o‘ldirilishi xalifalik sharqida, ayniqsa, Xuroson va Movarounnahrda abbosiylarga qarshi xalq harakatlarining avj olib ketishiga bahona bo‘ladi.

Abbosiylar davrida Movarounnahrni boshqaruvi. Movarounnahr **VIII asrning o‘rtalariga** qadar qarshilik

ko'rsatishiga qaramay arab xalifaligining muhim viloyatlaridan biri sifatida uning tarkibiga uzil-kesil o'tdi. Markaziy hokimiyat 749-yilga qadar Damashqda bo'lgan bo'lsa, endilikda Bag'dodda joylashgan edi.

Xalifa davlatni boshqarishda *vazir ul-vuzaro* (ulug' vazir) ga tayangan. *Amir ul-umaro* harbiy ishlar uchun mas'ul bo'lgan. Xalifa turli masalalarni kengashda – *devon ad-darda* ko'rib chiqar edi. *Devon ad-dar* uchta asosiy devonga bo'lingan: devon al-mashriq, devon al-mag'rib va devon al-xaraj. Movarounnahrda tegishli masalalar *devon al-mashriq*da hal qilinardi.

Xalifa viloyat noiblarini lavozimiga tayinlardi yoki bo'shata olardi. Xalifalikning huquqiy masalalari Qur'oni karim va Payg'ambar (s.a.v) ko'rsatmalari, nasihatlariga asoslangan holda ko'rib chiqilgan.

Shunday qilib, **VIII asr o'rtalariga** kelib Movarounnahrda siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. So'g'diyonada buxorxudotlar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi ma'muriy-idora usuli o'z shaklini saqlab qolgan bo'lishiga qaramay, hokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko'pchiligi o'z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida Islom dinini qabul qilgan edilar. Islomni qabul qilmagan zodagonlar o'z yerlaridan mahrum etilar yoki tovon to'lar edilar. Shu tarzda arablar Movarounnahr siyosiy tizimi va diniy e'tiqodiga o'z ta'sirini o'tkaza oldilar.

1. Nega xalifalikda umaviylarga qarshi xalq noroziligi vujudga keldi?
2. Abu Muslim aholini nimaga da'vat qildi?
3. Abu Muslim qo'zg'oloni qanday oqibatlarga olib keldi?
4. Abbosiylar hokimiyat tepasiga kelgach, Movarounnahrda ahvol qanday o'zgardi?
5. Abbosiylar davrida Movarounnhrdagi boshqaruv tartibi haqida gapirib bering.

III B O B

MOVAROUNNAHRDA MUSTAQIL DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

13-§. QARLUQLAR, O'G'UZLAR, TOHIRIYLAR

Tayanch tushunchalar: *qarluqlar, o'g'uzlar, tohiriylar, davlat boshqaruvi.*

Xalifalikning zaiflashuvi. VIII asr oxiri – IX asr boshlarida Arab xalifaligi og'ir siyosiy tanglikka uchradi. Bo'ysundirilgan xalqlarni itoatda tutib turish arablar uchun tobora qiyin bo'lib qoldi. Movarounnahr va Xuroson aholisining tez-tez qo'zg'olon ko'tarib turishi, uzluksiz davom etgan o'zaro urush va ichki ziddiyatlar Arab xalifaligi hokimiyatini zaiflashtirdi. Bu esa mustaqil davlatlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Movarounnahrning shimoliy va shimoli sharqiy hududlaridagi hali xalifalikka bo'ysundirilmagan chegaradosh yerlarda bir nechta davlatlar tashkil topdi. Ulardan biri **Qarluqlar davlatidir.**

Qarluqlar davlati. Qadimda *Oltoyning g'arbida*, so'ngra *Irtish daryosining o'rta oqimida* yashagan *qarluqlar* qadimiy turkiy qabilalardan hisoblangan. **VI–VII asrlarda** ular Turk xoqonligi tarkibiga kirgan. **VIII asr o'rtalarida** *Yettisuv o'lkasida* **Qarluqlar davlati** tashkil topdi. Bu davlatning poytaxti *Chu daryosidan shimolroqda* joylashgan **Suyob** shahri edi. Qarluqlar davlati hukmdori “*yabg'u*” yoki “*jabg'u*” deb yuritilgan.

X asr o'rtalariga borganda qarluqlarning kattagina qismi musulmon bo'lgan. Bu davrda bir nechta shaharlarda jome masjidlar bino qilingan.

Qarluqlar davlati shimol va sharqdan *Elsuvi daryosi* vodiysigacha, **chigil qabilasi** yaylovlarigacha; g'arbdan **o'g'uz yurti** va *Farg'ona vodiysi*; janubda esa **yag'molar** vohasi va *Sharqiy Turkiston* bilan chegaralangan. Bu diyorda poytaxtdan tashqari **Jo'l, Navkat, Karmankat, Yor** kabi shaharlar va qator qishloqlar qad ko'targan. Aholi *qo'ychilik*, tog' jilg'alari bo'ylarida esa *dehqonchilik* bilan shug'ullangan. Sharqiy

Turkiston va Movarounnahr bilan savdo-sotiq olib borilgan. Chetga asosan jun va junli mahsulotlar: *gilam, sholcha, namat* kabilar olib chiqilgan.

X asrda qarluqlar Movarounnahrning shimoliy hududlarini egallagach, Shosh atrofi va Farg‘ona hamda Zarafshon vodiylariga kelib o‘rnashganlar. Keyinchalik o‘troq tarzda yashaydigan mahalliy aholiga singib ketganlar.

* **Qarluqlar – turkiy qabilalardan biri. Dastlab Oltoyning g‘arbida, so‘ngra Irtish daryosining o‘rta oqimida yashagan**

* **VIII asr o‘rtalarida Qarluqlar davlati Yettisuv o‘lkasida tashkil topdi. Poytaxti Suyob shahri bo‘lgan**

O‘g‘uzlar. Turk xoqonligi hukmronligi davrida o‘g‘uzlar uning tarkibida bo‘lgan. Turk xoqonligi yemirilgach, o‘g‘uzlarning kattagina qismi *Sirdaryo havzasi* hamda *Orol dengizi bo‘yida* muqim o‘rnashib olganlar. Ular **IX asr oxiri** va **X asr boshida O‘g‘uzlar davlatiga** asos soladilar.

Sirdaryo quyi oqimi bo‘yidagi **Yangikent** shahri O‘g‘uzlar davlatining poytaxti bo‘lgan. **X asrdan** boshlab o‘g‘uzlar Islom dinini qabul qiladilar.

* **O‘g‘uzlar – O‘rta Osiyoda yashagan turkiy qabila. IX asr oxiri va X asr boshida O‘g‘uzlar davlati Sirdaryo havzasi hamda Orol dengizi bo‘yida tashkil topdi. Poytaxti Yangikent shahri bo‘lgan**

X asrning birinchi choragida O‘g‘uzlar davlati shimoli sharqdan qo‘zg‘algan *qipchoqlar* tomonidan qaqshatqich zarbaga uchrab, bo‘linib ketadilar. Ular o‘z yurtini tark etib, bir qismi g‘arbga, *Shimoliy Kavkaz* dashtlariga borib o‘rnashadi. Ularning ikkinchi qismi esa avval *Movarounnahr*ga kirib boradi va undan janubi g‘arbga siljib, yangi sulola – *saljuqiylar* boshchiligida *Old Osiyo* mamlakatlarini istilo qilishga kirishadi.

Bu ikki turkiy davlat faqat Movarounnahrninggina emas, balki butun O‘rta Sharq hamda Old Osiyo aholisining siyosiy

hayotiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Bu davlatlarning aholisi shu hududda yashovchi xalqlarning etnik tarixiga ta'sir qildi. Masalan: *qarluqlar* o'zbek va tojiklarning, *o'g'uzlar* turkman, ozarbayjon, qoraqalpoqlarning etnogenezida muhim rol o'ynadi.

Tohiriylar davlati. VIII asr oxiri – IX asr boshida xalifalikni larzaga keltirgan og'ir siyosiy vaziyat abbosiylarni Movarounnahr va Xurosonda olib borilayotgan siyosatni o'zgartirishga majbur etdi. Mahalliy zodagonlar Movarounnahr va Xurosonni nafaqat o'z tasarruflariga o'tkazib oldilar, balki xalifalik markazida ham hokimiyatni boshqarishda tobora ko'proq rol o'ynaydigan bo'lib qoldilar. Bunga, ayniqsa, xalifa **Horun ar-Rashid** (786–809) vafotidan so'ng uning o'g'illari **Ma'mun** bilan **Amin** o'rtasida **809–813-yillarda** taxt uchun bo'lgan kurash katta yo'l ochib berdi.

Xalifalikning markaziy qismidagi arablar *Aminni* xalifalik taxtiga ko'taradilar. Bundan norozi bo'lgan *Ma'mun* ukasi *Aminga* qarshi kurash boshlaydi. Hirot viloyatining zodagonlaridan **Tohir ibn Husayn** boshliq Xuroson va Movarounnahr mulkdorlari unga yordam beradilar. **813-yilda** ular Bag'dodga yurish qiladilar. Poytaxt qo'lga kiritilib, *Ma'mun* xalifalik taxtiga o'tiradi. Buning evaziga **Tohir 821-yilda Xuroson va Movarounnahr noibi** etib tayinlanadi. Shuningdek, *Ma'mun* Movarounnahr zodagonlarining ham yordamini unutmadi. *Somonxudot*ning nabiralarini ayrim shahar va viloyatlarga noib qilib tayinlaydi. **Nuhga Samarqand, Ahmadga Farg'ona, Yahyoga Shosh va Ustrushona, Ilyosga esa Hirot** tegadi. Buning evaziga aka-uka somoniylar Movarounnahrning har yilgi xirojidan juda katta mablag'ini tohiriylar orqali xalifa xazinasiga yuborib turadilar.

Tohir davlat ishlarini mustaqil idora etish maqsadida **822-yilda** xalifa nomini xutbadan chiqartirib yuboradi.

Bu amalda Bag'dod bilan aloqani uzish va o'zini mustaqil deb e'lon qilish edi. Biroq ko'p vaqt o'tmay u to'satdan vafot etadi. *Tohirning* o'g'illari **Talxa** va **Abul Abbas Abdulloh** otasining o'rniga birin-ketin noiblik qiladilar. Shunday qilib, Xuroson va Movarounnahr boshqaruvi tohiriylar xonadoniga

meros bo‘lib qoladi. **Abul Abbos Abdulloh** noibligi (830–844) davrida poytaxt **Marvdan Nishopur** shahriga ko‘chiriladi.

Movarounnahr shaharlarida noiblik qilayotgan Somonxudot avlodlarining mahalliy noibligi tohiriylar tomonidan tan olinadi. Somoniylar esa, o‘z navbatida, tohiriylarga tobe sifatida Movarounnahrni idora etadilar. Bu, shubhasiz, Xuroson va Movarounnahrda bir asrdan oshiqroq hukm surgan xalifalik hukmronligining tugaganligini bildirardi.

* **Tohiriylar – Xurosondagi Tohiriylar davlatida hukmronlik qilgan sulola (821–873). Rasman abbosiy-larga qaram hisoblangan. Sulolaga 821-yil Tohir ibn Husayn asos solgan**

* **Safforiylar – Safforiylar davlatida hukmronlik qilgan sulola. Safforiylar nomi uning asoschisi Ya‘qub ibn Lays as-Saffor nomidan olingan. Safforiylarning yirik hukmdorlari: Ya‘qub ibn Lays (873–879); Amr ibn Lays (879–900)**

* **Xutba — juma namozida hukmdor nomini aytib, uning haqiga duo o‘qish, olqishlash**

* **G‘oziy — Haq din uchun kurashuvchi jangchi**

Tohiriylar hokimiyatining barham topishi. Tohiriylar zamonida ham mehnat ahlining ahvoli nihoyatda og‘irligicha qolaverdi. Mulkdor dehqonlarning jabr-zulmidan, davlatning og‘ir soliqlaridan bezor bo‘lgan xalq qo‘zg‘olon ko‘taradi. Ularga “*g‘oziylar*” ham qo‘shiladilar. Qo‘zg‘olonga safforiylar – miskar hunarmand aka-uka **Ya‘qub** va **Amr ibn Lays**lar boshchilik qiladilar. **873-yilda** Xuroson poytaxti **Nishopurni** egallaydilar. Natijada *tohiriylar* hukmronligi tugatilib, hokimiyat *safforiylar* qo‘liga o‘tadi.

1. Ayting-chi, nega Arab xalifaligi og‘ir siyosiy tanglikka uchradi?
2. O‘ylab ko‘ring-chi, Movarounnahrda mustaqil davlatlarning paydo bo‘lishiga nima sabab bo‘ldi?
3. Qarluqlar davlati qaysi hududlarda tashkil topdi?
4. O‘g‘uzlar davlatiga qachon asos solindi?
5. Tohiriylar davlati qanday vujudga keldi?

Mustaqil ish

Darslikning matnidan foydalanib jadvalni to‘ldiring.

Davlatning nomi	Tashkil topgan davri	Hududi	Poytaxti
Qarluqlar davlati			
O‘g‘uzlar davlati			
Tohiriylar davlati			
Safforiylar davlati			

14-§. SOMONIYLAR

Tayanch tushunchalar: *somoniylar hukmronligi, davlat boshqaruv tizimi, mudofaa ishlari, devonlar, Islom dini rivoji.*

Somoniylar hukmronligi. IX asrda Movarounnahrning siyosiy hayotida ham o‘zgarishlar yuz beradi. Yurtga avval **Nuh**, so‘ngra **Ahmad** boshchilik qiladi. Har biri hukmronligi davrida o‘z nomlaridan misdan chaqalar zarb etadilar. **Ahmad** vafotidan (**865-yil**) keyin uning o‘g‘li **Nasr** Samarqandni markazga aylantiradi. U Movarounnahrning barcha viloyatlarini birlashtirish va uni Xurosondan ajratib olish choralarini ko‘radi.

IX asrning oxirgi choragida Movarounnahrning deyarli barcha viloyatlari *somoniylar* tasarrufiga o‘tadi. **Nasr** butun Movarounnahrning hukmdoriga aylanadi. U kumush dirham zarb etadi.

Ko‘p o‘tmay aka-uka **Nasr** va **Ismoil** o‘rtasida toj-taxt uchun kurash boshlanadi. Unda **Ismoil** g‘olib chiqadi. **Ismoil Somoniy 888-yilda** butun Movarounnahrni o‘z qo‘l ostiga birlashtirdi.

Ismoil Somoniy. **Ismoil Somoniy** o‘rta asrlarning qobiliyatli, serg‘ayrat va nihoyatda zukko davlat arbobi edi. U Movarounnahrni birlashtirib, mustahkam davlat tuzishga intildi. Shimoli sharqiy

**Buxoro. Ismoil
Somoniy
maqbarasi. X asr.**

hududlarga yurish qiladi. **893-yilda Taroz** shahrini zabt etib, dashtliklarga qaqshatqich zarba beradi.

Movarounnahr aholisining mustaqillikka erishishi, shubhasiz, Arab xalifalariga yoqmas edi. Shu boisdan xalifalik *safforiylar* bilan *somoniylarni* to'qnashtirishga va ularning har ikkisini ham zaiflashtirib, bu boy viloyatlarda o'z ta'sirini qayta tiklashga harakat qiladi. Xalifa **Mu'tazid** (892–902) *safforiylar* hukmdori **Amr ibn Lays**ga Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan ham hukm yuritish huquqi berilgani haqida farmon chiqaradi va uni **Ismoil**ga qarshi gijgijlaydi. Natijada **900-yilda** ular o'rtasida urush boshlanadi. Urush **Ismoilning** g'alabasi bilan tugaydi. Butun Xuroson somoniylar qo'l ostiga o'tadi. Noilojlikdan xalifa **Ismoil**ga hukmdorlik yorlig'ini yuborishga majbur bo'ladi.

Ismoil Somoniy butun Movarounnahr va Xurosonni o'z qo'l ostida birlashtirdi. **Buxoro** shahri bu ikki davlatning poytaxtiga aylandi.

* **Somoniylar davlati (865–999) – Movarounnahr va Xurosondagi o'rta asr davlati. Somoniylar davlatining tashkil topishi arab xalifaligining qulashi hamda Movarounnahr va Xurosonni bosib olgan Somoniylarning davlat tepasiga chiqishi bilan bog'liq. Ravnaq topgan davrida Movarounnahr, Xuroson, Shimoliy va Sharqiy Eronni o'z ichiga olgan.**

Boshqaruv tizimi. Somoniylar mamlakatni boshqarishda dastavval ixcham boshqaruv ma'muriyatini tashkil etdilar. U **amir dargohi** va **devonlar** (vazirliklar)dan iborat edi.

Dargohda amir qarorgohi va *harami* hamda *saroy a'yonlari*, *navkar* va *xizmatkorlarining* turarjoylari bo'lardi. Narshaxiyning yozishicha, somoniylar boshqaruvi asosan **o'nta devon** orqali idora etilib, ular orasida **vazir devoni** bosh boshqaruv mahkamasi hisoblanardi. **Nasr II** (914–943) davrida Buxoroning *Registon* maydonida amir qasri qarshisida devonlar uchun saroy qurilib, mahkama mana shu maxsus binoga joylashgan edi. Mahkama xizmatchilari arab, fors

tillarini puxta egallab olgan, Qur'onni va shariatning asosiy qoidalarini yaxshi biladigan, turli fanlardan xabardor bo'lgan savodli aslzodalardan tanlab olingan.

Movarounnahrning ravnaqida Islom dini ruhoniylarining hissasi katta bo'ldi. Shu boisdan ularning obro'yi oshib, poytaxt **Buxoro** Sharqda Islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda ko'plab ibodatxonalar, shu jumladan, *jome masjid*, *xonaqoh* va *namozgohlar* bino qilindi. Shu davrda Buxoro shahrida O'rta Osiyodagi ilk ilmgoh – **madrasa** bunyod etiladi. Buxoroning bu qadimiy madrasasi **X asrda** bino qilingan. U **Farjak madrasasi** deb yuritilgan.

Mamlakat ma'naviy hayotida “*ustod*” deb atalgan din va ilm peshvolari rahnamolik qilardi. Keyinchalik bu nom “*shayx ul-islom*” nomi bilan yanada ulug'landi. Ustoddan keyin *xatiblar* turardi.

* **Madrasa (arabcha – o'rganmoq) – musulmonlarning o'rta va oliy o'quv yurti**

Somoniylar masjid, madrasa va xonaqohlar qurish uchun maxsus joylar va ularning sarf-u xarajatlari uchun katta-katta mulklar ajratib berganlar. Islom dini ravnaqi, shubhasiz, O'rta Osiyo aholisining mustaqil xalq bo'lib shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

- * **Vazir – devonxona boshlig'i, bosh vazir**
- * **Ulamo – din olimlari**
- * **Hojib – harbiy unvon**
- * **Xonaqoh – g'aribxona, musofirxona**

Mudofaa ishlari. **Ismoil Somoniy saroyning maxsus, muntazam sarbozlaridan iborat yaxshi qurollangan harbiy qo'shin** tuzadi. Yaxshi va uzoq xizmat qilgan sarbozlar “*hojib*” lavozimiga ko'tarilgan. Hojiblarning boshlig'i “*hojib ul-hujob*” yoki “*hojibi ul-buzruk*” deb yuritilar edi. Bunday unvon Somoniylar saroyidagi oliy unvon hisoblanardi.

1. Somoniylar qanday qilib Arab xalifaligidan mustaqil bo‘ladi?
2. Qachondan boshlab Movarounnahrning deyarli barcha viloyatlari somoniylar tasarrufiga o‘tadi?
3. Ismoil Somoniy hokimiyatga qay tariqa keldi?
4. Ayting-chi, nega Movarounnahrning mustaqillikka intilishi Arab xalifaligiga yoqmagan?
5. Nima sababdan safforiylar bilan somoniylar o‘rtasida urush kelib chiqdi?

Quyidagi jadvalni Somoniylar davlati mavzusiga oid ma’lumotlar bilan to‘ldiring.

Somoniylar davlati	Faoliyat ko‘rsatgan davri	Hududi	Poytaxti

15-§. SOMONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY HAYOT

Tayanch tushunchalar: *iqtisodiy hayot, ichki va tashqi savdo, pul muomalasi, yer egaligining shakllari, Somoniylar hokimiyatining inqirozi.*

Qishloq xo‘jaligi. IX–X asrlarda Movarounnahr va Xorazm aholisining asosiy qismi *sug‘orma dehqonchilik* bilan shug‘ullanar edi. Sug‘orish tarmoqlari vositasida sug‘orilib obod etilgan serunum vohalarda *g‘allakorlik, sholikorlik, paxtachilik, sabzavotchilik, polizchilik va bog‘dorchilik* yuqori darajada rivoj topgan edi.

Dehqonchilik solig‘i – *xirojdan* xazinaga tushadigan daromad davlat kiritish uchun kattagina qismini qoplar edi. Shuning uchun ham somoniylar mamlakatda dehqonchilik xo‘jaligini rivojlantirishga katta e‘tibor berdilar.

IX–X asrlarda Movarounnahr va Xurosonda chorvachilik yuksak darajada bo‘lgan. Chorvachilik mamlakat aholisini chorva mahsulotlari bilan ta‘minlabgina qolmasdan, xo‘jalikning hamma sohalari uchun ot-uloqlar ham yetkazib bergan. Ayniqsa, davlatning harbiy qo‘shinlari, xususan, suvoriy qismlarni ot-uloq bilan ta‘min etish muhim ahamiyat kasb etgan.

Hunarmandchilik. Movarounnahr va Xorazm shaharlarida *to‘qimachilik, kulolchilik, chilangarlik, miskarlik, zaragarlik, shishasozlik* va *duradgorlik* kabi kasb-hunarlar rivoj topadi. Natijada shaharlarning umumiy qiyofasi tubdan o‘zgaradi. Unda katta-katta gumbazli, toq-u ravoqli va peshtoqli imoratlar, ustaxonalar, masjid, madrasa, maqbara, xonaqoh va karvonsaroylar qad ko‘tardi. Endilikda shaharlar o‘ndan ortiq darvozali kattagina hunarmandchilik markaziga aylanib qoldi.

Samarqandda yuqori navli *qog‘oz* ishlab chiqarilar edi. **Shosh** o‘zining *ko‘nchilik mahsulotlari* va *charm mollari* bilan, **Eloq** esa *kumush* va *qo‘rg‘oshin konlari* hamda *kumush tanga chiqaradigan zarbxonasi* bilan mashhur edi. **Xorazmda qayiqsozlik** taraqqiy topadi. Xorazm va Termizda yasalgan qayiqlar Amudaryo bo‘ylab to Orol dengizigacha muttasil mol tashib savdogarlarning yukini yengil, uzog‘ini yaqin qilgan. Bu davrda shaharlar bilan bir qatorda qishloqlar ham mamlakatning iqtisodiy hayotida katta o‘ringa ega edi. Buxoroning **Zandana qishlog‘ida** to‘qilgan mallarang bo‘z “*zandanicha*”, Samarqandning **Vador qishlog‘ida** tayyorlangan mato “*vadoriy*” nomlari bilan Sharqda mashhur edi.

Ichki va tashqi savdo. Mamlakatda dehqonchilik va hunarmandchilikning rivoj topishi natijasida ichki va tashqi savdo kengaydi. Qadimgi karvon yo‘li bo‘ylab quduqlar qazilib, har bir bekatda *rabotlar* bino qilinadi. Karvonlar o‘tadigan shahar va qishloqlarda *karvonsaroylar* quriladi. Ularda hujralar va omborxonalar bo‘lardi.

Tashqi savdo muomalasida *sarroflik cheklaridan* keng foydalanilar edi. O‘sha vaqtda savdogarlar o‘zi bilan ko‘p miqdorda pul olib yurmas edilar. O‘z pullarini ular shahardagi sarroflardan biriga topshirib, undan tegishli hujjat – *chek* olardilar. Mo‘ljallangan shaharga borish bilan shu chekni sarrofga berib,

**Somoniylerden
Abdulmalik
bin Nuh
tangasi.
Samarqand.
961–962-yillar.**

unda ko'rsatilgan miqdordagi pulni to'raligicha qaytarib olish mumkin edi. *Chek* so'zi forscha termin bo'lib, o'sha vaqtda ham bu so'z ayni ma'noda ishlatilgan.

* **Rabot** – o'rta asrlarda arablarning mustahkamlangan qarorgohi. Dastlab g'ozilarga mo'l-jallab qurilgan maxsus bino. Keyinchalik rabot faqat qo'rg'on, istehkom ma'nosidagina emas, balki mehmonxona (karvonsaroy) mazmunida ham tushunilgan

* **Karvonsaroy** – karvonlar to'xtab, tunab o'tadigan rabot, saroy, mehmonxona. Savdo yo'llari ustida va shaharlarda qurilgan

Shimoliy yo'l orqali Janubiy Sibir va Mo'g'ulistonga Movarounnahrning shahar va qishloqlaridan bo'z, kiyim-kechak, egar-jabduq, qilich, idishlar, zargarlik buyumlari, dori-darmon, quruq meva, kunjut va zig'ir moyi va boshqa shu kabi mollar olib borilgan. Sibirdan turli xildagi qimmatbaho mo'ynalar, chorva mollari va chorvachilik mahsulotlari keltirilgan.

Xitoy bilan bo'lgan savdoda *choy*, *ipak mato*, *tuz* va *ot* asosiy o'rinda turgan. Itil, Xazar va Bulg'orga Movarounnahr va Xorazmdan guruch, quruq mevalar, shirinliklar, tuzlangan baliq, paxta, shoyi matolar, movut, kimxob va gilamlar olib borib sotilgan. Bulg'or va Xazardan qimmatbaho mo'ynalar, shamlar, cho'qqi qalpoqlar keltirilgan.

Pul. Ichki bozorlarda "*fals*" deb atalgan mis chaqa, xalqaro savdo-sotiqda esa kumush tanga – *dirhamlar* ishlatilardi. Mis chaqalarni markaziy hukumat ham, shuningdek, sulola a'zolaridan bo'lgan ba'zi viloyat hokimlari ham chiqarar edilar. Kumush tangalar faqat hukumat boshlig'i nomidan **Marv**, **Samarqand**, **Buxoro** va **Shoshda** davlat zarbxonalarida so'qilar edi.

Yer egaligining turlari. Somoniylar hukmronligi davrida yer egaligining "**mulki sultoniy**", "**mulk yerlari**", "**vaqf yerlari**", "**mulki xos**" va "**jamo'a yerlari**" deb ataluvchi 5 turi mavjud bo'lgan.

Davlat tasarrufidagi yerlar **“mulki sultoniy”** deb yuritilgan. Hukmron sulola vakillari, mulkdor dehqon va aslzodalarning tasarrufidagi katta-katta yer maydonlaridan tortib mehnatkash qishloq aholisiga tegishli mayda xususiy yerlargacha “mulk yerlari” hisoblangan. Masjid xonaqoh va madrasalarga vaqtincha yoki abadiy foydalanish uchun berilgan yerlar “vaqf yerlari” deb atalgan. Bunday turlardagi yerlardan foydalanuvchilarning barchasi davlatga hosilning 1/3 hajmida xiroj to‘lar edi.

Oliy martabali ruhoniylar va sayyidlar qo‘l ostidagi yerlar **“mulki xos”** deb yuritilgan. Bunday imtiyozga ega bo‘lgan mulkdorlar davlatga ko‘pincha hosilning 1/10 hisobida ushr solig‘ini to‘lagan, xolos. Hukmron sulola hamda oliy tabaqa vakillariga davlat oldidagi xizmatlari evaziga hadya qilingan yerlar – **mulki iqto** yerlari deb yuritilgan.

Bundan tashqari, qishloq jamoalari tasarrufida ham ma‘lum hajmda yer maydonlari saqlanib, ular **“jamoa yerlari”** hisoblangan. Ular asosan lalmikor va tog‘oldi yerlaridan iborat bo‘lgan.

Iqto mulki. X asrda yirik mansabdorlarning davlat oldidagi xizmati uchun yer va suvdan iborat katta-katta mulklar in‘om qilina boshlaydi. Bunday mulk **“iqto”**, unga ega bo‘lgan mulkdorlar **“muqto”** yoki **“iqtodor”** deb yuritilardi. **Iqto** tarzida esa ayrim viloyat yoki shaharlar va tumanlar hadya etilgan. **Iqto** dastavval asosan oliy tabaqa zodagonlar: sulola a‘zolari – amirzodalar va yirik mansabdorlarga in‘om etilgan. **Iqto mulklari** avvalda bir umrga emas, balki ma‘lum muddatga berilib, nasldan naslga o‘tkazilmagan. **Iqtodorlar** o‘ziga in‘om qilingan hududlarda yashovchi aholidan olinadigan soliqlarning ma‘lum qismini yig‘ib olish huquqiga ega bo‘lganlar.

Barzikor-qo‘shchilar. IX–X asrlarda katta yer egalari **kadivarlarni** ishlatishdan ko‘ra, o‘z yerlarini qishloq jamoalarining kam yerli a‘zolariga ijaraga berishni afzal ko‘radilar. O‘sha zamonda ijarachilar **“barzikor”** yoki **“qo‘shchilar”** deb atalardi. Davlat soliqlari (xiroj va ushr) yer egasidan ham, qo‘shchilardan ham alohida-alohida olinar edi.

Somoniylar hokimiyatining inqirozi. Somoniylarning

harbiy yurishlari, hukmron sulolaning ichki nizolari, mahalliy hokimlarning boshboshdoqlik harakatlari borgan sari avj olib bordi. Oqibatda mamlakatda iqtisodiy tanglik sodir bo‘ldi. Hatto harbiylar, shu jumladan, amirning muntazam turk sarbozlari qo‘shiniga maosh to‘lash uchun mablag‘ topilmaydi. Bunday og‘ir ahvoldan chiqish uchun **942-yilda** aholidan ikki marta soliq undirib olinadi. Behad tartibsizlik mamlakatda vaziyatni yanada keskinlashtirib, aholi turli tabaqalarining hokimiyatga qarshi qo‘zg‘alishiga sabab bo‘ladi.

Siyosiy vaziyat **Nuh** (943–954) va uning nabirasi **Nuh II** (976–997) hukmronlik qilgan davrda nihoyatda keskin tus oladi. **947-yilda Nuh ibn Nasrning** amakisi **Ibrohim** isyon ko‘taradi. Saroy sarbozlari va Chag‘oniyonning yirik yer-mulk egasi **Abu Ali Chag‘oniy** yordamida **Ibrohim** Buxoro taxtini egallab oladi.

Ko‘p vaqt o‘tmay **Abu Ali Chag‘oniyning** o‘zi ham hukm-dorga qarshi isyon ko‘taradi. **Nuh** qo‘zg‘olonni kuch bilan bostira olmaydi. **952-yilda Abu Ali Chag‘oniy**ni u avval Chag‘oniyonga, so‘ngra Xurosonga hokim qilib tayinlashga majbur bo‘ladi. **961-yilda** Buxoro harbiy askarlarining g‘alayoni ko‘tariladi. Qo‘zg‘olonchilar amir saroyini talaydilar va unga o‘t qo‘yib yuboradilar. Bunday voqealarning tez-tez qaytarilib turishi, shubhasiz, markaziy hokimiyatning zaiflashib qolganidan dalolat berardi.

1. Somoniylar davrida qishloq xo‘jaligining qaysi sohalari rivoj topdi?
2. Hunarmandchilikning qaysi turlari rivojlangan?
3. Ayting-chi, karvonsaroylar nima uchun bunyod etilgan?
4. Somoniylar davrida ichki va tashqi savdoda qanday pul birliklari ishlatilgan?
5. Yer egaligining qanday turlari mavjud bo‘lgan?
6. Barzikorlar va qo‘shchilar kimlar edi?
7. Ayting-chi, Somoniylar hokimiyatini inqirozga olib kelgan sabablar nimalardan iborat edi? O‘ylab ko‘ring-chi, uning oldini olish uchun nimalar qilish mumkin edi?

**Quyidagi jadvalni Somoniylar davlatida
iqtisodiy hayot mavzusiga oid ma'lumotlar bilan to'ldiring.**

Qishloq xo'jaligi	Hunarmandchilik	Tashqi savdo	Pul birliklari

16-§. G'AZNAVIYLAR

Tayanch tushunchalar: *g'aznaviylar, Mahmud G'aznaviy, Ma'sud G'aznaviy, boshqaruv tizimi, ilm-fan va madaniyat.*

G'aznaviylar hukmronligi. Mamlakatda sodir bo'lgan og'ir davrda Somoniylar davlatining turk hojiblaridan iborat saroy qo'shinining siyosiy nufuzi nihoyatda kuchaydi. Chunki harbiy va mudofaa ishlari to'la ular qo'lida edi. Turkiy sarkardalarning xizmatlari evaziga somoniy amirlari aksariyat iqtidorli lashkarboshilarni **hojib ul-hujob** yoki **hojib ul-buzruk** kabi oliy harbiy mansablarga tayinlab, ularga hatto ayrim viloyatlarni boshqarish huquqini berganlar.

962–963-yillarda G'azna viloyatini **Alptegin** noib va lashkar amiri sifatida boshqargan. U G'azna va Kobul viloyatlarini mustaqil idora etishga intilib, G'aznaviylar davlatiga asos solgan. Mazkur yosh turkiy davlatning poytaxti **G'azna** shahrida qaror topgan. G'aznaviylarning siyosiy nufuzi **Sobuqtegin** davrida (977–997) ortib, somoniylar tomonidan e'tirof etilgan. **Mahmud G'aznaviy** davrida (997–1030) esa uning hududi kengayib, Sharqning eng qudratli davlatlaridan biriga aylangan. Somoniylar sulolasi barham topgach, **Mahmud G'aznaviy** Xuroson hududini, so'ng Xorazm davlatini (1017) ham o'z saltanatiga qo'shib olgan. Ammo **Ma'sud G'aznaviy** davrida (1030–1040) mamlakat viloyatlari birin-ketin qo'ldan chiqarilib, tanazzulga yuz tutgan. Oqibatda **1186-yilda** G'aznaviylar davlati butunlay tugatilgan.

G'aznaviylar davlatining boshqaruv tizimi. G'aznaviylar davlat tuzumi va boshqaruv tizimlari azaldan rivojlanib kela-

yotgan turkiy davlatchilik asosida qurilgan bo‘lsa-da, biroq u o‘ziga xos mahkamachilik xususiyatiga ega edi. Vazirlik tizimida harbiy, elchilik va rasmiy tadbirlar, moliya kabi hamda xabar-pochta devonlar faoliyat ko‘rsatgan. Viloyat hukmdori **voliy**, shahar hokimi **rais** deb yuritilgan. Viloyatda boshqaruv ishlari **amid**, shaharlarda esa **kutvol** tomonidan amalga oshirilgan. Davlat qudratli qo‘shinga ega edi. Qo‘shinda harbiy kemalar (daryo va dengiz floti) ham mavjud bo‘lgan.

Ilm-fan va madaniyat. G‘aznaviylar davlatida ilm-fan va madaniyat, xususan, adabiyot rivojlangan. Mahmud G‘aznaviy turkiy ona tili bilan bir qatorda fors, arab va pahlaviy tillarini ham mukammal bilgan, she‘r bitgan. Poytaxt saroyida 400 dan ortiq olim, shoir va san’atkorlar ijod qilgan. **Abu Rayhon Beruniy**, **Nosir Xusrav**, **Gardiyziy** va **Bayhaqiy** kabi buyuk mutafakkirlar G‘aznada yashaganlar. **Beruniy** “*Qonuni Ma’sudiy*”, **Bayhaqiy** “*Tarixi Ma’sudiy*” asarlarini sulton Ma’sudga bag‘ishlaganlar. **Abul Qosim Firdavsiy** mashhur “Shohnoma” dostonini **Mahmud G‘aznaviyga** taqdim etgan. G‘aznaviylar davlatida qurilish va me’morchilikka ham jiddiy e’tibor berilgan. **G‘azna**, **Balx**, **Nishopur**, **Lohur** va boshqa shaharlarda ko‘plab madrasalar, masjid, xonaqoh va saroylar bino qilinib, kutubxonalar faoliyat ko‘rsatgan. Bog‘-u chorbog‘lar barpo etilib, xususan poytaxt **G‘azna** shahri gullab-yashnagan.

1. G‘aznaviylar davlati qay tariqa tashkil topdi?
2. Kimning davrida G‘aznaviylar davlati Sharqning eng qudratli davlatlaridan biriga aylangan?
3. Ayting-chi, G‘aznaviylar boshqaruv tizimi avval mavjud bo‘lgan qaysi davlatlarning boshqaruv tizimiga o‘xshash?
4. G‘aznaviylar boshqaruv tizimida qanday devonlar faoliyat yuritgan?
5. G‘azna shahrida olimlardan kimlar ijod qilganlar?

Quyidagi jadvalni g‘aznaviylar mavzusiga oid ma’lumotlar bilan to‘ldiring:

G‘aznaviylar davlati	Faoliyat ko‘rsatgan davri	Hududi	Poytaxti	Hukmdorlari

17-§. QORAXONIYLAR

Tayanch tushunchalar: *Qoraxoniylar davlati, Movarounnahrning egallanishi, Qoraxoniylar davlatining bo‘linib ketishi, davlat boshqaruvi, qoraxitoylar hujumi, “Dehqon” atamasining yangi mazmuni.*

Davlatning tashkil topishi. X asr o‘rtalarida qarluqlar yag‘mo, chigil, o‘g‘uz va boshqa qabilalar bilan yagona ittifoqqa birlashdilar. Bu ulkan hududda dastavval **“Xoqoniya o‘lkasi”** deb yuritilgan davlat tashkil topadi. Mazkur davlat hukmdorlari *“jabg‘u”* deb yuritilgan unvonning o‘rniga o‘zlarini **“qoraxon”**, ya’ni *“buyuk xon”* deb ataydilar. XI–XII asrlarda **Xoqoniya** rivoj topib kuchaygach, u **“Qarluq-Qoraxoniylar”** davlati nomini olgan. Mazkur yirik davlat qator qabilalar ittifoqi asosida tashkil topgani bois hukmdorlari *“arslonxon”*, *“bug‘roxon”* va *“tavg‘achxon”* unvonlari bilan yuritilgan. Bu uchta atama oliy darajali hukmdor ma’nosini anglatgan. Buyuklik yoki ulug‘lik esa qadimda turkiy xalqlarda **“qora”** so‘zi bilan sifatlangan. Shu boisdan taxtda o‘tirgan *Arslonxon, Bug‘roxon* va *Tavg‘achxon*lar **“qoraxon”** deya e’tirof etilgan. Ular boshqargan davlat esa tarixda, keyinchalik, ramziy ravishda **“Qoraxoniylar davlati”** nomi bilan shuhrat topgan.

* **Qoraxoniylar davlati, Xoqoniya – Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Tyanshanning janubiy yonbag‘rida tashkil topgan davlat. Qoraxoniylar sulolasi boshqargan. Qoraxoniylar davlatining barpo etilishida qarluq, chigil va yag‘mo qabilalari yetakchi rol o‘ynagan. Asoschisi – Abdulkarim Sotuk Bug‘roxon (859–955)**

Qoraxoniylarning Movarounnahrga hujumi. 992-yilda **Horun Bug‘roxon** boshliq qoraxoniylar Movarounnahrga hujum boshlaydilar. Bu davrda somoniylar sulolasi chuqur ichki ziddiyatlar girdobiga tushib qolgan edi.

Qoraxoniylar Buxoroni qarshiliksiz ishg‘ol qiladilar. **Nuh ibn Mansur** qoraxoniylarga qarshi kurashish uchun G‘azna-dagi noibi **Sobuqtegin**ni yordamga chaqiradi. U yigirma ming kishilik qo‘shin bilan Movarounnahrga yetib keladi. **Nuh** bilan birlashib, bir necha janglardan so‘ng qoraxoniylar noibi qo‘shinlari tor-mor qilinadi. Buning evaziga **Nuh Sobuqtegin**ni Xurosonning noibi etib tayinlaydi. Natijada G‘azna va Xurosonda **Sobuqtegin** va o‘g‘li **Mahmud**ning siyosiy hukmronligi mustahkamlanadi.

996-yilda qoraxoniylar Movarounnahr tomon yana hujum boshlaydilar. Shunday og‘ir bir sharoitda xiyonat ro‘y beradi. Ya‘ni **Sobuqtegin** qo‘shini Buxoroni egallaydi. So‘ngra u qoraxoniylar bilan muzokaralar olib boradi. Natijada ular o‘rtasida shartnoma tuzilib, unga muvofiq Sirdaryo havzasi qoraxoniylar qo‘liga o‘tadi. **Sobuqtegin** esa Amudaryodan janubdagi yerlarga, shu jumladan, Xurosonda hukmdor bo‘lib oladi. Somoniylarga Movarounnahrning markaziy qismigina beriladi, xolos. Biroq ko‘p vaqt o‘tmay, **999-yilda** Buxoroning **Nasr Eloqxon** boshchiligida qoraxoniylar tomonidan zabt etilishi bilan somoniylar hukmronligi batamom barham topdi.

Qoraxoniylar davlatining bo‘linishi. Qoraxoniylar endi Xurosonni ham o‘z davlatiga qo‘shib olish uchun harakat qiladilar. Oradan ko‘p vaqt o‘tmay qoraxoniylar va g‘aznaviylar o‘rtasida shiddatli urushlar boshlanadi. **1006- va 1008-yillarda** qoraxoniylar Xuroson ustiga ikki marta qo‘shin tortadilar. Lekin **Mahmud G‘aznaviy** qoraxoniylarga zarba berib, Xurosonni o‘z davlati tasarrufida saqlab qolishga muvaffaq bo‘ladi.

G‘aznaviylarning saljuqiylar bilan jiddiy kurashi boshlanadi. Bundan foydalangan qoraxoniylarning mahalliy hukmdori **Ibrohim Bo‘ritegin** **1038-yilda** Amudaryo bo‘yi viloyatlari – **Xuttalon, Vaxsh** va **Chag‘oniyonni** g‘aznaviylardan tortib oladi. Ko‘p vaqt o‘tmay u Movarounnahrni va Farg‘onani

o'ziga bo'ysundirib, mustaqil siyosat yurita boshlaydi. Natijada qoraxoniylar ikki mustaqil davlatga ajralib ketadi. Biri poytaxti **Bolasog'unda** bo'lgan *Sharqiy qoraxoniylar*, ikkinchisi markazi **Samarqandda** bo'lgan *Movarounnahr*dagi *Qoraxoniylar davlati* edi. Bu g'alabalardan so'ng **Ibrohim Bo'ritegin** "bug'roxon" unvonini olgan.

Davlat boshqaruvi. Qoraxoniylar davlatni viloyatlarga bo'lib idora qilardilar. Ularni **eloqxon** yoki **takin** (yoki tegin) lar boshqarardilar. Hokimlari faqat qoraxoniylar xonadonining **eloqxon** unvoniga sazovor bo'lgan a'zolaridan saylanar edi. Eloqxonlar o'z nomlari bilan chaqa-tangalar zarb qilar va viloyatlarning mustaqilligi uchun intilar edilar. *Movarounnahr eloqxon*i qoraxoniy eloqxonlari orasida katta obro'ga ega edi. U Samarqandda taxtga o'tirgan. Viloyat boshqaruv ma'muriyatida somoniylar davridagidek boshqaruv mahkamasi bo'lgan. Shaharlar esa shahar hokimi, raislar tomonidan boshqarilardi. Qoraxoniylar mamlakatda o'z hukmronligini mustahkamlab olishda musulmon ruhoniylari bilan yaqin va do'stona munosabatlar o'rnatadilar. Bu davrda imomlar, sayyidlar, shayxlar va sadrlarga e'tibor kuchayib, ularning obro'yi har qachongidan ham balandga ko'tariladi.

Qoraxoniy hukmdorlari garchi bu davrda hali o'troq hayotga ko'chmagan bo'lsalar ham, dehqonchilik vohalari va shaharlarning madaniy ahamiyatini yaxshi anglar edilar. Ular **Bolasog'un, Koshg'ar, Taroz, O'zgan, Samarqand** va **Buxoro** kabi shaharlarni davlat yoki viloyat poytaxtiga aylantirib, shaharlar bilan aloqa bog'lashga harakat qiladilar.

Qishloq xo'jaligidagi ahvol. **XI asrda** Movarounnahrda kirib kelgan ko'chmanchi chorvadorlar dehqonchilik maydonlarini toptab, oyoqosti qiladilar. O'tloq va yaylovlarga aylantirilgan ekinzorlar qoraxoniylar xonadonining tayanchi hisoblangan qabilalarning asosiy mulkiga aylantiriladi.

Mahalliy mulkdor dehqonlar bilan chorvador ko'chmanchilar o'rtasida ziddiyat kuchayib, dehqonlarga qarshi kurash keskin tus oladi. Qoraxoniylarning tazyiqi oqibatida mulkdor dehqonlar jon saqlash maqsadida o'z yerlarini tashlab ketishga majbur bo'ladilar.

Qoraxoniylar hukmronligi davrida mahalliy mulkdor dehqonlar yer-suv mulklaridan hamda mamlakatda tutgan siyosiy mavqelaridan ajralib, jamiyat hayotida o'zining ilgarigi o'rni va ahamiyatini butunlay yo'qotadilar.

* **XI–XII asrlarda “dehqon” degan tushuncha o'zining “qishloq hokimi”ni anglatuvchi asl ma'nosini yo'qotdi**

Iqto yerlarining kengayishi. XI asrdan boshlab yerdan foydalanishda *iqto tartiboti* juda keng yoyiladi. Qoraxoniylar tomonidan hukmron sulola namoyandalaridan tashqari oliy darajali harbiylar, davlat ma'murlari va mahalliy zodagonlarga ham katta-katta yer maydonlari *iqto* tarzida hadya qilinadi. *Iqto* tartibi qoraxoniylar uchun bo'ysundirilgan mamlakatlar aholisidan tegishli soliqlarni undirish boshqarishning eng qulay shakli hisoblangan.

Shunday qilib, **XI–XII asrlarda** Movarounnahrda va Xurosonda **iqto** yerlari kengayib, mulkchilikning asosiy shakllaridan biriga aylanadi.

Bu davrga kelib musulmon ruhoniylariga bo'lgan e'tiborning kuchayishi va mamlakatda ularning siyosiy ta'sirining tobora ortib borishi bilan *vaqf yerlari* ham ancha ko'paydi.

Garchi bu davrda *barzikorlar* ilk o'rta asrlardagi kadivarlar-ga nisbatan ozod hisoblansalar-da, ammo ularning zimmasiga davlat tomonidan turli soliq va har xil majburiyatlar yuklangan edi. Sug'orish tarmoqlari, to'g'onlar, yo'l va qal'alar qurish va ularni ta'mir etishda ularning ishtiroki shart edi.

Shaharlar, savdo va hunarmandchilik. XI–XII asrlarda shaharlar kengayadi, aholi soni ko'payib, ular yanada gavjumlashadi. **Samarqand, Buxoro, Termiz, O'zgan, Toshkent** kabi shaharlar ichki va tashqi savdo uchun xilma-xil hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqaradigan hamda chaqa-tangalar vositasi bilan olib boriladigan bozor tijoratining markaziga aylanadi. Shu davrda bunyod etilib, hozirgacha saqlangan **Raboti Malik, Masjidi kalon, Minorai kalon, Vobkent minorasi, Jarqo'rg'on minorasi, Mag'oki attori masjidi** hamda ko'plab saroy,

masjid, madrasa, minora, xonaqoh, maqbara, tim va karvonsaroy kabi inshootlar quriladi.

Hunarmandchilik mahsulotlari o'zining xilma-xilligi va yuqori darajada nafisligi bilan ajralib turadi. Bu davrda shaharlarda, ayniqsa, kulolchilik, shishasozlik, miskarlik va chilangarlik rivoj topadi. Hunarmandchilikning taraqqiy etishi hamda ichki va tashqi savdoning kengayishi bilan bozor tijoratida pulga talab oshadi. Natijada kumush va misdan ko'plab chaqa va tangalar zarb qilinadi.

Qoraxitoylar hujumi. Siyosiy jihatdan tobora zaiflashib borayotgan Qoraxoniylar davlati o'zining avvalgi mavqeyini yo'qotib, saljuqiylar tazyiqiga uchraydi va unga qaram bo'lib qoladi. **XII asrning 30-yillari oxiriga** kelganda Qoraxoniylar davlati sharqdan kelgan yangi istilochilar – ko'chmanchi **qoraxitoylar** (mo'g'ullarga mansub qabila) hujumiga duchor bo'ldi. Qoraxitoylar hukmdori **Go'rxon Bolasog'un** shahrini Qoraxitoylar davlatining poytaxtiga aylantirgan.

Yettisuvga joylashib olgan *qoraxitoylar* tez orada Sirdaryoning o'rta oqimiga tomon yurish boshlaydilar. Ularning jangovar qo'shinlari avval Shosh va Farg'onaga, so'ngra Zarafshon va Qashqadaryo viloyatiga bostirib kiradi. **1137-yilda** ular **Xo'jand** shahri yaqinida qoraxoniylarning eloqxoni **Mahmudga** qaqshatqich zarba beradilar. O'zaro sulh tuzilib, qoraxoniylardan katta tovon olingach, o'z yurtlariga qaytib ketadilar. Lekin sulh uzoqqa cho'zilmaydi. Oradan to'rt yil o'tgach qoraxitoylar yana Movarounnahrغا yurish qiladilar. **1141-yilda** bo'lib o'tgan jangda *qoraxitoylar* g'alaba qozonadi. Oqibatda Qoraxoniylar davlati tugatiladi.

1. Qoraxoniylar davlati qanday tashkil topdi?
2. Qoraxoniylar Movarounnahrغا necha bor hujum qilgan? Ularning natijalari qanday yakun topdi?
3. Qoraxoniylar davlatining ikkiga bo'linishi qanday yuz berdi?
4. Qoraxoniylarda davlat boshqaruvi avvalgi davlat boshqaruvlaridan qaysi jihati bilan farq qiladi?
5. “Dehqon” degan tushuncha nima uchun o'zining oldingi ma'nosini yo'qotdi?

6. O‘ylab ko‘ring-chi, iqto tartiboti somoniylar davridagidan nimasi bilan farq qilgan?
7. Qoraxitoylar hujumi qanday oqibatga olib keldi?

Quyidagi jadvalni Qoraxoniylar mavzusiga oid ma’lumotlar bilan to‘ldiring.

Qoraxoniylar davlati	Hududi	Faoliyat ko‘rsatgan davri	Davlat boshqaruvi

18-§. XORAZM DAVLATI VA UNING YUKSALISHI

Tayanch tushunchalar: *mustaqillik uchun kurash, Xorazmshohlar davlati, ichki ziddiyatlar.*

Ma’muniylar davrida Xorazm. 995-yilda Gurganch miri **Ma’mun ibn Muhammad Kat** shahrini ishg‘ol qilib, Xorazmning ikkala qismini birlashtirdi va Xorazmshoh unvoniga sazovor bo‘ldi. Shu tariqa *afrig‘iylar* sulolasi barham topib, *ma’muniylar* hukmronligi boshlandi. **Ko‘hna Urganch** Xorazmshohlar davlatining poytaxtiga aylandi. Qisqa davr ichida ma’muniylar Xorazmshohlar davlatini ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlantirdilar. Mamlakat *viloyat, shahar* va *qishloq* (qal’a)larga ajratilib boshqarildi.

Xorazmshoh davlatning oliy va mutlaq hokimi hisoblanardi. **Gurganch**da shoh qarorgohi, markaziy boshqarma – *devonxona* tashkil etildi. Uning tarkibida ziroat, savdo-tijorat, moliya, soliq, shahar va qishloqlarda osoyishtalikni saqlash uchun harbiy ishlar bilan shug‘ullanadigan mahkamalar faoliyat ko‘rsatgan. Davlatning eng yuqori lavozimlaridan biri vazirlik – *xo‘jayi buzruk* unvoniga ega bo‘lgan. U *devonxona* ishlariga mas’ul bo‘lgan. Harbiy safarlar vaqtida hukmdor nomidan davlatni idora etgan.

Mustaqillik uchun kurash. 1017-yilda **Mahmud G‘aznaviy** tomonidan zabt etilib, o‘z mustaqilligidan mahrum bo‘lgan Xorazm 1040-yilda Saljuqiylar davlatiga qaram bo‘lib qola-

di. Saljuqiylar hukmdori **Malikshoh** o‘z ma‘murlaridan **Anush-tegin**ni Xorazmga noib qilib tayinlaydi. **Anush-tegin** vafotidan so‘ng Xorazmda uning vorisi **Qutbiddin Muhammad** (1097–1127) noiblik qiladi. Garchi u “*xorazmshoh*” unvonini tiklab, bunday nom bilan ulug‘lansa-da, Saljuqiylar davlatining sadoqatli noibligicha qolgan edi. Xorazmning mustaqilligi Qutbiddin Muhammadning o‘g‘li **Otsiz** (1127–1156) nomi bilan bog‘liqdir.

Dastavval **Otsiz** turkman va qipchoqlarni o‘ziga bo‘ysundiradi. Xorazm bilan iqtisodiy jihatdan bog‘liq bo‘lgan Sirdaryo etaklari va Mang‘ishloq yarimorolini egallaydi. **Otsiz** Kaspiy dengizi sohillaridan to Sirdaryoning o‘rta oqimiga qadar bo‘lgan yerlarda Xorazmshohlar davlatining poydevorini barpo etadi.

Xorazmshohlar davlatining tashkil topishi. **Otsiz**ning siyosatini uning vorislari **Elarslon** (1156–1172), **Sultonshoh Mahmud** (1172) va **Takash** (1172–1200) davom ettiradilar. **XII asrning ikkinchi yarmida** Movarounnahr va Xurosonda siyosiy vaziyat yanada keskinlashadi. **1153-yilda Sulton Sanjarga** qarshi ko‘chmanchi o‘g‘uzlar isyon ko‘taradilar. Buning oqibatida Saljuqiylar davlati keskin zarbaga uchrab, zaiflashib qoladi.

Dastavval undan **Kichik Osiyo** va **Kermon** ajralib ketadi. So‘ngra Fors, Ozarbayjon va Xuroson viloyatlari mustaqil bo‘lib oladi. Bunday siyosiy vaziyatda, shubhasiz, Xorazmning hukmronlik doirasi kengaytirilib, uning mustaqilligi yanada mustahkamlanadi. Xorazm davlati, ayniqsa, Otsizning nabirasi Takash davrida juda kengayadi. **1187–1193-yillarda** u **Nishopur**, **Ray** va **Marv** shaharlarini zabt etadi. **1194-yilda** esa saljuqiylar sultoni **To‘g‘rulga** qaqshatqich zarba berib, Eronni Xorazmga bo‘ysundiradi.

Davlat hududining kengayishi. **Takashdan** so‘ng uning o‘g‘li **Alovuddin Muhammad** (1200–1220) ham Xorazm davlatini kengaytirish siyosatini davom ettiradi. **1206-yildan** boshlab Movarounnahrni qoraxitoylarning qaramligidan ozod etishga kirishildi. **1210-yilda** Talos vodiysida qoraxitoylar mag‘lubiyatga uchraydi. Yettisuvgacha bo‘lgan yerlar Xorazmshohlar davlati tasarrufiga o‘tadi.

XIII asr boshida Xorazm juda keng maydonni egallagan buyuk davlatga aylangan edi. Uning shimoli g‘arbiy va g‘arbiy chegarasi Orol va Kaspiy dengiz sohillaridan janubi g‘arbda Iroqqa qadar borar edi. Janubi sharqiy hududlari G‘azna viloyatidan, shimoli sharqiy chegarasi esa Yettisuv va Dashti Qipchoqdan o‘tar edi.

Sharqdagi bu ulkan davlatning poytaxti **Urganch** shahri edi. Hukmdor **Muhammad Xorazmshoh** esa **“Iskandari soniy”** deb ulug‘langan. Uning saroyida 27 hukmdor va ularning vakillari doimo itoatda bo‘lgan.

Ichki ziddiyatlar. Mamlakat qoraxitoylar zulmidan qutulgan bo‘lsa-da, mehnatkash aholining ahvoli yengillashmadi. Aksincha, xorazmshohlarning harbiy yurishlari, soliq siyosatidagi beboshlik, amir va ma’murlarning jabr-u zulmi mamlakat fuqarolarining moddiy ahvolini g‘oyat og‘irlashtirdi, xalq xo‘jaligini yanada zaiflashtirdi. Bu, shubhasiz, shahar va qishloq aholisining Xorazmshohga qarshi noroziligini oshirdi. Natijada, **1210-yilda** O‘ror aholisi, **1212-yilda** esa samarqandliklar qo‘zg‘olon ko‘tardilar. **Muhammad Xorazmshoh** qo‘zg‘olonlarni shafqatsizlik bilan bostiradi.

Viloyat hukmdorlarining isyonlari, xalqning ko‘pgina tabaqalari noroziligi, qo‘shin va saroyda fitnalarning avj olishi davlatning beqarorlik holatini yaqqol ko‘rsatar edi. Shuning uchun ham bu davlat ko‘p yashamadi.

1. Arablar istilosi Xorazmga qanday oqibatlariga olib kelgan edi?
2. Afrig‘iylar sulolasi qanday barham topdi?
3. Ma’muniylar davrida boshqaruv tizimi qanday bo‘lgan?
4. Ma’muniylar qay tariqa o‘z hukmronligidan mahrum bo‘ldi?
5. Xorazmning mustaqilligi kimning nomi bilan bog‘liq?
6. Xorazmshohlar ichki ziddiyatlarni oldini olish uchun qanday siyosat yuritishi kerak edi deb o‘ylaysiz? O‘z fikrlaringizni asoslab bering.

19-§. XORAZMSHOH VA CHINGIZXON MUNOSABATLARI

Tayanch tushunchalar: *Xorazm davlatining ichki va tashqi siyosati, elchilik va diplomatik munosabatlar, Xorazmshohlar davlati inqirozi.*

O‘zaro elchilik aloqalari. Mo‘g‘ul urug‘ va qabilalari qudratli davlatga birlashuvi va jipslashuvi *Temuchin* (1155–1227) nomi bilan bog‘liq. **1206-yilda** Onon daryosi bo‘yida chaqirilgan mo‘g‘ul urug‘ va qabila boshliqlarining qurultoyida *Temuchin* ulug‘ xon (qoon) deb e‘lon qilinadi, unga “*Chingiz*” laqabi beriladi hamda Mo‘g‘ullar davlatiga asos solinadi.

Chingizxon

Chingizxon olib borgan urushlar natijasida Gobi sahrosining sharqiy chegarasidan to Tangritog‘ (Tyanshan) tizmasining g‘arbiy etaklarigacha bo‘lgan viloyatlar Mo‘g‘ullar davlati hukmronligi ostida birlashtirilgan edi. Endilikda Mo‘g‘ullar davlatining g‘arbiy hududlari *Sulton Muhammad Xorazmshoh* saltanatining chegarasiga bevosita tutashib ketgandi.

Chingizxon va *Xorazmshoh* o‘rtasida bir-birining kuch-qudratini bilib olishga va bu haqda ma‘lumotlar to‘plashga harakat qilinadi. Ikki o‘rtada hatto elchilik aloqalari o‘rnatiladi.

Dastavval, **1216-yilda** *Chingizxon* huzuriga Xorazmshoh **Bahouddin Roziy** boshchiligida o‘z elchilarini yuboradi. Elchilarni *Chingizxon* iltifot bilan qabul qiladi. Hatto elchilardan u *Sulton Muhammadni* G‘arbnning sohibqironi (G‘arb mamlakatlari yerlarining sultoni), o‘zini esa Sharqning podshosi deb hisoblashini Xorazmshohga yetkazishlarini so‘raydi.

Chingizxon qimmatbaho sovg‘alar va mollar ortilgan katta karvon bilan o‘z elchilarini Xorazmga yuboradi. Elchilarga xorazmlik savdogar **Mahmud Yalavoch** boshliq qilib tayinlanadi. Chingizxon elchilarini Sulton Muhammad **1218-yilning**

bahorida Buxoro shahrida qabul qiladi. Elchilar Chingizxon Sulton Muhammadni qudratli podshoh sifatida bilib, uni o'zining eng ardoqli o'g'illari qatorida ko'rishi hamda u bilan do'stona shartnoma tuzishga roziligini aytadi. Eng ardoqli o'g'illari qatorida ko'rish "iltifoti", shubhasiz, Sharq ustomonligida "Chingizxonning Xorazmshohni o'ziga qaram qilib olish niyati bor" degan ma'noni anglatardi. O'zini Iskandari soniy (Ikkinchi Iskandar) deb hisoblab yurgan podshoga bunday "istiqbol" sira yoqmas edi. Xorazmshoh **Mahmud Yalavoch**ni tunda xufiyona o'z huzuriga chaqirtirib keladi. Elchiga xorazmlik bo'lgani uchun Chingizxonga emas, balki Xorazm shohiga xizmat qilishini, Chingizxon to'g'risidagi bor haqiqatni aytishini, keyinchalik xon qarorgohida Xorazmshohning josusi bo'lib qolishini talab qiladi. Chingizxon o'z elchilarining ish natijalaridan mamnun bo'ladi. Chunki **Mahmud Yalavoch** Xorazm davlati va uning podshosi to'g'risida Chingizxonga, mo'g'ullar to'g'risida Xorazmshohga aytgan ma'lumotlariga qaraganda ham ko'proq axborot to'plab qaytgan edi.

Munosabatlarning keskinlashuvi. Chingizxon Sulton Muhammadga o'z minnatdorchiligini izhor etish va ikki buyuk qo'shni davlatlar o'rtasida shartnoma tuzish uchun **1218-yilning** o'zidayoq Xorazmga juda katta savdo va elchilar karvonini jo'natadi. Karvon ko'p miqdorda oltin, kumush buyumlar, xitoy ipak matolari, suvsar va qunduz mo'ynalari va boshqa har xil qimmatbaho mollar ortilgan 500 tuyadan hamda 450 musulmon savdogarlardan tashkil topgan edi. Bu ulkan savdo karvoni mamlakat poytaxti Urganch shahri tomon borar edi. Ammo karvon yo'lda chegara shahar O'trorda ushlanib qoladi. Shaharning noibi **G'oyirxon** (Inolchiq) tomonidan karvon talanib, savdogarlarning hammasi qirib tashlanadi. Faqat bir tuyakashgina o'limdan qutulib qoladi. U Chingizxonning qarorgohiga zo'rg'a yetib borib, karvonning dahshatli qismatidan xabar beradi.

Chingizxon Xorazm ma'murlaridan hisoblangan O'tror noibining xiyonatkorona xatti-harakatidan nihoyatda g'azablandi. Ammo g'azabini bosib, **Ibn Kafroj Bug'roni** ikki

ishonchli mulozim kuzatuvchilar bilan Xorazmshoh huzuriga elchi qilib yuboradi. Chingizxon Sulton Muhammaddan aybdorlarni jazolashni va Inolchiqni tuttirib, uning ixtiyoriga jo‘natishni talab qiladi. Xorazmshoh Chingizxonning talabiga javoban elchini o‘ldirishni va u bilan birga kelgan ikkita mulozimning soqol-mo‘ylovlarini qirib, sharmanda qilib qaytarib yuborishni buyuradi. Bu voqealar ikkita eng katta davlatlar o‘rtasida savdo aloqalari va elchilik munosabatlari tamomila uzilganini bildirar edi. Xorazmshoh uyushtirgan bu voqea har ikki buyuk davlatlar o‘rtasida urush boshlanishiga bahona bo‘ldi.

Xorazmshohlar davlatining inqirozga yuz tutishi. XIII asrning boshlarida Xorazmshohlar saltanati qo‘shinining umumiy soni Chingizxon harbiy kuchiga nisbatan birmuncha oshiqroq edi. Xorazmshoh hokimiyati siyosiy, xususan, ma‘muriy boshqaruv jihatidan mustahkam emas edi. Chunki, mansabdorlar davlat tang ahvolga tushib qolgan paytlarda o‘z vazifalarini tashlab ketar, podshoga itoatsizlik qilar, o‘zbo-shimchalik bilan o‘z bilganlaricha yo‘l tutar edilar. Hatto ayrim viloyat hokimlari Xorazmshohga nomigagina bo‘ysunib, amalda deyarli mustaqil edi. Buning ustiga Sulton oliy dargohi ichida kuchli nizo hukm surardi. Ayniqsa, **Turkon xotun**, ya‘ni “*turklar onasi*” nomi bilan shuhrat topgan Sulton Muhammadning validasi qo‘shinning oliy sarkardalari hisoblangan qipchoq oqsuyaklari bilan urug‘-qabila aloqalari orqali mahkam bog‘langan edi. U o‘z qabiladoshlari manfaati yo‘lida saroyda ko‘tarilgan barcha fitnalarga boshchilik qilar, hatto ularda shohga qarshi adovat ruhini uyg‘unlashtirib qo‘ygan edi.

Ichki nizo, boshboshdoqlik va fuqarolarning noroziligi kuchayib, mamlakat siyosiy hayoti inqirozga yuz tutgan edi. Bunday o‘ta xavfli vaziyatni bartaraf etish maqsadida **Sulton Muhammad** o‘z hukmronligining so‘ngida “*Davlat kengashi*”ni ta‘sis etadi. Kengashga 6 nafar bilimdon vakillar jalb etiladi. Unda eng dolzarb masalalar muhokama etilib, qaror qabul qilinsa-da, ammo u amalda ijobiy natija bermaydi. Ana

shunday vaziyatda u jangari mo‘g‘ul qabilalarining Chingizxon boshliq bosqiniga duchor bo‘ldi.

1. Jahon tarixidan olgan bilimlaringizga asoslanib Mo‘g‘ullar davlati qanday vujudga keldi? Chingizxon qaysi qo‘shni davlatlarni bosib oldi?
2. Chingizxon va Xorazmshohning elchilik aloqalaridan tub maqsadlari nima edi?
3. Chingizxon va Xorazmshoh aloqalari nima uchun keskinlashdi? Bu munosabatlar keskinlashmasligi mumkinmidi?
4. Qanday sabablar Xorazmshohlar davlatini siyosiy inqirozga olib keldi?
5. Xorazmshoh xalqning hamjihatligini ta‘minlash uchun qanday ishlarni amalga oshirish kerak edi?

Quyidagi jadvalni darslik matnidan foydalanib ular haqida ma‘lumotlar bilan to‘ldiring.

Sulton Muhammad Xorazmshoh		Mahmud Yalavoch	
Chingizxon		G‘oyirxon	
Bahouddin Roziy		Ibn Kafroj Bug‘ro	

20-§. MUHAMMAD XORAZMSHOHNING MAMLAKAT MUDOFAASIGA OID TADBIRLARI VA UNING OQIBATI

Tayanch tushunchalar: *mudofaa rejasi, O‘tror qamali, Buxoro va Samarqandning egallanishi, Temur Malik jasorati, Urganch qamali, Najmiddin Kubro jasorati.*

Xorazmshohning mudofaa rejasi. *Chingizxon* Movaroun-nahr yurishiga katta ahamiyat berib, puxta tayyorgarlik ko‘rgan edi. Hali harbiy yurish boshlanmasdanoq u o‘z dushmanining kuch-qudrati va urushga tayyorgarligi to‘g‘risida savdogarlar orqali to‘plagan ma‘lumotlarni sinchiklab o‘rgangan. **Chingizxon** Xorazmshohlar davlatining ichki ziddiyatidan to‘la xabardor edi.

Xorazmshoh bilan sarkardalar o‘rtasida mavjud ixtiloflar avvalboshdanoq mavjud ustunlikdan foydalanishga imkon

bermadi. Urush boshlanishi arafasida bo‘lgan harbiy kengashda ular o‘rtasidagi kelishmovchilik yaqqol namoyon bo‘ldi. Kengashda dushmanga zarba berishning yagona rejasini yakdillik bilan belgilab olish o‘rniga fikrlar bo‘linib ketdi. **Sulton Muhammadning** og‘li **Jaloliddin**, Xo‘jand hokimi **Temur Malik** singari sarkardalar harbiy kuchlarini asosiy nuqtalarga to‘plab, dushmanga zarba berishni taklif etadilar. Biroq Sulton katta qo‘shinni bir joyga to‘plashdan qo‘rqar edi. Sulton nazarida bir joyga to‘plangan qo‘shin uni taxtdan ag‘darib tashlashi mumkin edi. Shuning uchun ham harbiy kengashda sulton o‘z qo‘shinlarini turli shaharlarga bo‘lib yuborib, urushda mudofaa taktikasini qo‘llashga qaror qiladi. Shu tariqa mamlakat katta xavf ostida qoldi.

O‘tror qamali. 1219-yilning kuzida *Chingizxon* Xorazmshohga qarshi yurish boshlaydi. *Chingizxonning* o‘trorliklardan o‘chi borligidan mo‘g‘ullar qo‘shini dastlab Sirdaryo bo‘yida joylashgan **O‘tror** shahri ustiga yurish qildi. **O‘tror** mustahkam qal‘ali chegara shahar edi. Qal‘a noibi **G‘oyirxon** (Inolchiq) va sarkarda **Qoracha Hojib** boshchiligida mo‘g‘ullarga qarshi jang qildilar. Manbalarga ko‘ra, O‘tror qamali **5 oy** davom etgan. O‘tror mudofaasining eng og‘ir paytida **Qoracha Hojib** o‘z qo‘shini bilan shahar darvozasidan chiqib, mo‘g‘ullarga taslim bo‘lgan. Biroq xiyonatkorlarni mo‘g‘ullar ham kechirishmagan. Ular **Qoracha Hojib** va uning askarlarini qatl etishgan.

G‘oyirxon o‘zini Chingizxon savdogarlari va sarbonlarini o‘ldirishda aybdor his qilib, so‘nggi nafasigacha dushmanga qarshi kurashadi. U boshliq mudofaachilarning bir qismi O‘tror arkiga joylashib olib, mudofaani yana bir oygacha davom ettiradilar. **G‘oyirxon** qurshovga olinib, asirga tushiriladi va Samarqandga olib borib, qiynab o‘ldiriladi.

Buxoro fojiasi. 1220-yilning fevralida *Chingizxon* musulmon sharqidagi yirik madaniy markaz Buxoro ustiga qo‘shin tashlaydi. Buxoro qamali **12 kun** davom etdi. Buxoro dushman kuchini qaytarishga tayyor emas edi. **1220-yilning 16-fevralida** mo‘g‘ullar tomonidan Buxoro egallanib, talon-toroj etiladi. Behisob xazinalar talanadi, asriy qo‘lyozma asarlar, muqaddas

kitoblar yirtilib, gulxanga uloqtiriladi. Ilm va ma'rifat egalari bo'lgan ulamolar va shayxlar mo'g'ul jangchilariga xizmatkor qilib beriladi. **Chingizxon** amri bilan Buxoro yoqib yuboriladi.

Samarqand jangi. Buxoro zabt etilgach, **1220-yilning mart oyida** mo'g'ullar Movarounnahrning eng mashhur va yirik shahri bo'lgan Samarqand tomon yo'l oladi. **Chingizxon** shahardan tashqarida joylashgan **Ko'ksaroy** qasridan turib shaharni qamal qilish ishiga boshchilik qiladi. Shahar ostonasida uch kun shiddatli janglar davom etadi.

Uch kunlik qattiq qarshilikdan so'ng, **Chingizxon** hiyla ishlatishga majbur bo'ldi. Qang'li qo'shinlariga u shahar olingach omonlik va'da qildi. Ular taslim bo'lib, shahar talangach, 30 minglik qang'li qo'shini qolgan himoyachilari ham qirib tashlanadi. Samarqand mo'g'ullar tomonidan egallangach, Buxoro kabi vayron etilib, yoqib yuboriladi.

Temur Malik jasorati. **Xo'jand** shahri Sirdaryo ikkiga ayrilgan yerda joylashgan edi. Uning tabiiy joylashishi hamda shahar hokimi **Temur Malik**ning qahramonligi bilan xo'jandliklar mo'g'ullarga kutilmagan qarshilikni ko'rsatadilar. Xojand shahri himoyachilari **Temur Malik** boshchiligida qariyb **bir oy** davomida o'z shahrini mudofaa qiladilar. Oxiri ilojsiz qolganda o't ichida qolgan shahar qal'asini ming nafarga yaqin bahodir tark etib, **Temur Malik** bilan Sirdaryo o'rtasidagi orolda joylashib olib, dushman bilan mardlarcha olishdilar. Nihoyat, maxsus kemalar yasab, daryo oqimi bo'ylab, Xorazm tomon suzib ketdilar. Yo'l-yo'lakay dushman bilan jang qildilar.

Xalq qahramoni **Temur Malik**ning bundan keyingi vatanparvarlik jasorati Xorazm va ona yurtining boshqa hududlarini himoya qiluvchilar safida kechdi.

Sirdaryo (Sayhun) havzasi, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari, Amudaryo (Jayhun) o'rta oqimining o'ng sohilidagi viloyatlar zabt etilgach, **Chingizxon** asosiy kuchni Xorazmshohlar davlatining markaziy qismi – Xorazmga tashlaydi.

Urganch qamali. **1221-yilning boshlarida** Chingizxon qo'shinlarining Urganchga yurishi boshlandi. Xorazmshohlar poytaxtida xorazmliklarning 110000 nafar qo'shini turardi.

Urganchliklar dushmanning harbiy kuch va zirhli quollarining ustunligiga qaramay o‘z ona shahrini **yetti oy** mudofaa qiladilar. **Jaloliddin Maguberdi** va **Temur Malik** singari sarkardalar xalq qasoskorlari bilan bir safda jang qildilar. Bu janglarda zamonining buyuk allomasi shayx **Najmiddin Kubro** nomi bilan shuhrat topgan 76 yoshli **Ahmad ibn Umar Xivaqiy** o‘z do‘st-u shogirdlari va izdoshlari bilan ishtirok etadi. U o‘z muridlarini yovga qarshi kurashga ilhomlantirib turdi. **Najmiddin Kubroning** iltijo bilan “*Yo Vatan, yo sharofatli o‘lim*” deb aytgan xitobi rahnamoligida har bir mahalla, ko‘cha-ko‘y, guzar-u rasta, masjid-u madrasa va har bir xonadon janggohga aylanadi. Ko‘cha janglarida minglab mo‘g‘ul askarlari halok bo‘ldi. Mo‘g‘ullar to shu paytgacha Movarounnahrning hech bir shahrida bunchalik qurbon bermagan edilar.

Chingizxon Najmiddin Kubroga ahli a‘yonlari, barcha yor-u do‘stlari bilan shahar tashqarisiga chiqib, jon saqlashni taklif etgan. Ammo shayx **Chingizxon** taklifini rad qilib, “*shu tuproqda tug‘ilibmiz, shu tuproqda o‘lamiz!*” degan ekan. Oqibat son jihatidan teng bo‘lmagan dushman bilan olib borilgan shiddatli jangda og‘ir yaralangan **Najmiddin Kubro** o‘lim oldida tig‘ tutgan mo‘g‘ul sarboziga tashlanib, qahramonlarcha halok bo‘ladi. Jangchi mo‘gullar jonsiz shayx qo‘lidan bayroqni tortib ololmaydilar.

Mo‘g‘ullar hiyla ishlatib ham ko‘rdilar. Bir cho‘ponga 100-150 qo‘y, echki berib, shahar darvozasi yonidan haydab o‘tishni buyuradilar. O‘zlari pistirmada turadilar. Och qolgan aholi darvozadan chiqib suruv ketidan quvib ketadilar. Shahardan ancha uzoqlashib qolganlarida mo‘g‘ullar ularga hujum qiladilar. Yuz mingga yaqin odam qatl etildi. Mo‘g‘ullar qolgan aholini quvib kelib shaharga kirib jang qiladilar. Biroq shahar himoyachilari mo‘g‘ullarni shahardan haydab chiqarishga muvaffaq bo‘ladilar. Keyinchalik ilojsizlikdan holi tang bo‘lib, taslim bo‘lgan **Urganch** bosqinchilar tomonidan talon-toroj qilinadi. Yuz ming nafar san‘at, hunar arboblarni, yosh bolalar va ayollarni ajratib olib, Mo‘g‘ulistonga jo‘natadilar. Qolgan xalqni shahardan haydab chiqib, askarlarga 24 nafardan bo‘lib

berdilar. Mo'g'ul jangchilari yuz ming nafardan ziyod edi. Shaharning bosh ihota to'g'oni buzib yuboriladi. Urganchni suv bosib vayron bo'ladi.

Najmiddin Kubro (1145–1221) – ulug' shayx, ta-savvufning taniqli vakillaridan biri, kubroviylik tariqatining asoschisi. Uning taxallusi “dinning ulug' yulduzi” ma'nosini beradi. Kubroning karo-mat ko'rsatish, voqealarni oldindan bilishi, o'tkir nazari bilan ta'sir eta olish xislatiga ega inson bo'lganligi haqida rivoyatlar tarqalgan. Keksa shayx va donishmand insonning mo'g'ullarga qarshi jangdagi qahramonligi, jasorati avlodlarga ibrat bo'lib qoldi. Kubro shaxsi va uning merosi O'zbekistonda mustaqillik tufayli o'rganila bosh-landi. 1995-yilda O'zbekistonda Najmiddin Kubro tavalludining 850 yilligi nishonlandi

1. Xorazmshoh nima uchun mudofaa rejasini ma'qul topdi? U qanday reja edi?
2. Siz Muhammad Xorazmshoh tutgan yo'lni qanday baholaysiz?
3. Chingizxon hujumi qachon va qayerdan boshlandi?
4. Najmiddin Kubroning “Yo Vatan, yo sharofatli o'lim” xitobi ma'nosini tushuntiring.

Quyidagi jadvalni mavzuga oid ma'lumotlar bilan to'ldiring.

Shaharlar	Mudofaani tashkil etilishi	Qancha muddat mudofaa qilindi	Natijasi

21-§. JALOLIDDIN MANGUBERDINING XORAZM TAXTIGA O‘TIRISHI

Tayanch tushunchalar: *Manguberdi jasorati, Parvon jangi, Sind daryosi bo‘yidagi jang. Istilo oqibatlari.*

Jaloliddin Manguberdi jasorati.

Buxoro, Samarqand, Xo‘jand singari buyuk shaharlarning qo‘ldan ketishi Muhammad Xorazmshohni larzaga soldi. U endi janubi G‘arbiy hududlarga chekina boshladi. Xorazmshoh yakkalanib qolib, ko‘plab ishonchli amirlari xiyonat yo‘lini tutdi. Undan Qunduz va Badaxshon viloyatlari hokimlari yuz o‘girdi. **1220-yilning aprelida** Muhammad Xorazmshoh Nishopurga keladi. Ammo uni mo‘g‘ullar ta‘qib etib kelayotganini eshitib, bir qancha shahar va qal‘alarda yashirinib yurdi. Hech qayerda uni iliq kutib olishmadi. Oxiri Kaspiy dengizidagi **Ashura orolida** o‘g‘li Jaloliddinni taxt vorisi etib tayinlab, **1220-yilning dekabr**ida vafot etadi.

**Jaloliddin
Manguberdi**

Movarounnahrning asosiy shaharlari egallangach, mo‘g‘ul jangarilarining bosqinchilik yurishi Amudaryo janubidagi yirik savdo va madaniyat markazlari: **Balx, Hirot, Marv** va **G‘azna** kabi shaharlarga yo‘naltiriladi. Ammo bu viloyatda ular **Jaloliddin Manguberdining** qattiq qarshiligiga uchraydi.

Jaloliddin **Valiyon qal‘asini** qamal qilayotgan mo‘g‘ul qo‘shinlariga qarshi hujum qilib, ularni tor-mor etadi. Bu Jaloliddinning dushman ustidan qozongan dastlabki yirik g‘alabasi edi.

Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga qarshi **Shiki Xutuxu** no‘yonni 45 minglik qo‘shin bilan jo‘natadi. G‘azna yaqinidagi **Parvon** dashtidagi jangda **Jaloliddin** g‘alaba qozondi. Biroq g‘alabadan keyin qo‘lga kiritilgan o‘ljalarni taqsimlashda Jaloliddinning lashkarboshilari o‘rtasida o‘zaro kelishmovchilik boshlanadi. Oqibatda lashkarboshilardan **Sayfuddin Ag‘roq,**

A'zam Malik va **Muzaffar Maliklar** qo'shından ajralib ketadilar. Jaloliddinning ularni qaytarish yo'lidagi urinishlari naf bermadi. Bu voqeadan so'ng Jaloliddinning harbiy kuchi zaiflashib qoladi. Fursatdan foydalangan **Chingizxon G'aznaga** askar tortadi va ajralib chiqqanlarni alohida-alohida tor-mor etadi. **Jaloliddin** tengsiz janglar olib borib, **Sind** (Hind) daryosi qirg'oqlariga yaqinlashib boradi. Daryo bo'yida **1221-yilning 25-noyabr**ida ikki o'rtada qattiq jang bo'ladi. **Jaloliddin Chingizxon** qo'shinining ilg'orini yengadi. Mo'g'ullarning pistirmalarga qo'yilgan 10 ming nafar saralangan askari jangni yakunlaydi. **Jaloliddin** taslim bo'lishni xohlamay otda **Sind** daryosiga sakrab, narigi qirg'oqqa suzib o'tadi. U bilan birga uning to'rt ming kishilik askari ham daryodan o'tib oladi. Hozirgi paytda ham bu daryoning bir tomoni "*Ot sakrash*", narigi tomoni "*Cho'li Jaloliy*" deb ataladi. **Jaloliddinning** jasoratiga qoyil qolgan **Chingizxon** uni ta'qib qilish fikridan qaytadi. Hatto, u o'g'illariga qarab: "*Ota o'g'il mana shunday bo'lishi lozim*", – degan ekan. **Chingizxon** bungacha hech bir shoh, hukmdor yoki sarkardaga tan bermagan va hech kimni o'ziga munosib raqib ko'rmagan edi.

Mo'g'ullar istilosining oqibatlari. Mo'g'ullar istilosi oqibatida Movarounnahr va Xorazmning yashnab turgan obod dehqonchilik viloyatlari halokatga uchradi. Gavjum va ko'rkam shaharlar, ayniqsa, **Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Banokat, Xo'jand** va boshqalar xarobazorga aylantirildi. Marv vohasining sug'orish tarmoqlarining bosh to'g'oni – mashhur **Sultonband** buzib tashlandi.

Samarqandliklar o'z ona shaharlarini tark etib chiqib ketdilar. Marv aholisi esa suvsizlikdan qurib borayotgan qishloqlarni tashlab, o'zga yerlarga borib joylashdi. Urganch suvga bostirilib, batamom vayron etildi. Xorazm va Movarounnahrning ziroatchi aholisi soni keskin kamayib ketishi oqibatida ekin maydonlari jiddiy qisqarib, dehqonchilik inqirozga uchraydi.

Mohir hunarmandlar g'oliblarning yurtini obod etish uchun majburan Mo'g'ulistonga yuborildi. Butun Sharqda shuhrat

topgan qurol-aslaha yasash, nafis ipak matolar to‘qish, naqshli shishasozlik hunarmandchiligi barham topdi.

Asrlar davomida Xitoy va Hindistondan Turkiston orqali Kichik Osiyo va Yevropa tomon kesib o‘tgan mashhur Ipak yo‘li mo‘g‘ullar bosqini davrida butunlay harakatsiz qoldi. Bu davrda ilm va ma‘rifatga juda katta ziyon yetkazildi.

* **Jaloliddin Manguberdi (to‘liq ismi Jaloliddin ibn Alovuddin Muhammad) (1198-1231) – Xorazmshohlar davlatining so‘nggi hukmdori (1220-1231), mohir sarkarda. Anushteginiylardan. Jaloliddin burnida xoli (mank) bo‘lgani uchun Mankburni nomi bilan atalgan. Keyinchalik bu nom talaffuzda o‘zgarib “Manguberdi” nomi bilan mashhur bo‘lib ketgan**

* **Parvon jangi (1221) – Jaloliddin Manguberding mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi olib borgan janglaridan biri. Parvon jangi mo‘g‘ullarning bu urushdagi eng katta mag‘lubiyati bo‘lgan. Mo‘g‘ullar bosib olgan ko‘pgina shaharlarda xalq qo‘zg‘olon ko‘tarib mo‘g‘ul noiblarini o‘ldirganlar**

* **Sind daryosi bo‘yidagi jang – Jaloliddin Manguberdi va Chingizxon qo‘shinlari o‘rtasidagi jang (1221-yil 24–26-noyabr). Jangda Chingizxon qo‘shinlari muvaffaqiyat qozonadi**

1. Jaloliddinni qanday kuch jasoratga undagan edi?
2. Jaloliddin Manguberdi avval qaysi yerlarga hokim etib tayinlangan edi?
3. Qayerdagi jang Jaloliddinning dushman ustidan qozongan dastlabki yirik g‘alabasi edi?
4. Parvon jangidan so‘ng nega Jaloliddinning harbiy kuchi zaiflashib qoladi?
5. Sind daryosi bo‘yidagi jang haqida so‘zlab bering.
6. Mo‘g‘ullar istilosi qanday oqibatga olib keldi?

Quyidagi jadvalni mavzuga oid ma‘lumotlar bilan to‘ldiring.

Janglarning nomi	Natijasi

22-§. JALOLIDDIN MANGUBERDI MOHIR SARKARDA

Tayanch tushunchalar: *Jaloliddin davlati, Basra yaqinidagi jang, Ozarbayjon zabt etilishi, ichki ziddiyatlar.*

Jaloliddin davlatining tashkil topishi. Jaloliddin Sind darayosidan kechib o'tganidan so'ng qolgan jangchilarini to'plab, Shimoliy Hindiston hududidagi bir qancha davlatlar hukmdorlari bilan aloqa o'rnatishga harakat qildi. Biroq Shatra viloyatining hukmdori Jaloliddin Manguberding o'g'ir ahvolidan foydalanib, unga qarshi hujum qiladi. Bu jangda g'alabaga erishgan Jaloliddin Manguberdiga Shatra hukmdorining mingta otlig va besh mingta yaxshi qurollangan jangchilari taslim bo'ladilar va uning tomoniga o'tadilar. Bu muvaffaqiyatdan so'ng, tevarak-atrofdagi yangi kuchlar Jaloliddinga kelib qo'shiladilar. Dehli sultoni **Shamsuddin Eltutmish** Xorazmshohga bunday maktub yo'llaydi: *“Sening ortingda islomning dushmani turgani sir emas. Sen butun musulmonlarning sultonisan. Men bunday paytda senga qarshi bo'lishni istamayman. Taqdir qo'lida senga qarshi qurol bo'lishni xohlamayman. Men kabi odam seningdek insonga qarshi qilich ko'tarishi kechirilmas holdir!”*

Shu tariqa, **Jaloliddin Manguberdi** Shimoliy Hindistonda davlat barpo qiladi. Sulton o'z ahvolini yaxshilab oladi, unga tobe hind mulklarida uning nomi xutbaga qo'shib o'qilgan. O'z nomidan kumush va mis tangalar zarb ettirib, soliqlar joriy qiladi. Lekin Hindistonning katta-kichik hukmdorlari Xorazmshohning kuchayib ketishidan xavfsirashardi. Ular o'zaro til biriktirib **Jaloliddin Manguberdi**ga qarshi ittifoq tuzmoqchi ekanliklari ayon bo'lib qoldi. **Jaloliddin Manguberding** ikki lashkarboshisi **Yazidak** pahlavon va **Sunqurjiq** xiyonat qilib **Eltutmish** tomoniga o'tganlar. **Jaloliddin Manguberdi** Hindistonda uch yil hukmronlik qiladi. U Hindistonda muqim o'rnashish, ittifoqchilar topish mushkul ekanligini anglab, **1224-yili** bu yerda o'z noiblarini tayinlab, o'zi esa Iroqqa yo'l oladi.

Eron va Kavkazdagi g'alabalar. *Jaloliddin* o'z qo'shini bilan dastlab Kirmon, keyin Sheroz va Isfahonga borib, mahalliy hukmdorlar bilan kelishib, biroz mustahkam kuchga ega bo'ladi. Ammo bu yerlar ukasi *G'iyosiddin*ga tegishli bo'lganligi uchun u akasining kelishidan norozi edi. *Jaloliddin*ning kelishi mahalliy aholi tomonidan yaxshi kutib olingan, chunki *G'iyosiddin* davrida o'zboshimchalik va zo'rovonlik avjiga chiqqan edi.

Shunday qilib, Kirmon, Fors, Isfahon Xorazmshohga tobeligini izhor etib, umumiy dushman – mo'g'ullarga qarshi kurash istagini bildirishdi. *Jaloliddin* bu yerlarda birlashgan davlat tuzishga kirishdi.

Sulton Jaloliddin, bir tomondan, qudratli davlat tiklanayotganidan, ikkinchi tomondan, Tabariston, Damashq, Misr hukmdorlari u bilan yaxshi munosabatlar o'rnatganidan mamnun edi. Endilikda ular bilan ittifoq tuzib, katta qo'shin tuzib, Chingizxonga qarshi yurish qilish mumkin edi. *Jaloliddin* bu yurishga umumrahbar bo'lishni o'ylab, Bag'dod xalifasi *Nosir*ga maktub yo'llaydi. U xalifani umumiy dushman – mo'g'ullarga qarshi kurashga undaydi.

Ammo o'sha davrdagi Bag'dod xalifasi avvalgidek qudratga ega bo'lmay, xudbin va kaltafahm hukmdor edi. Xalifa Islom olamiga ofat yog'dirayotgan mo'g'ullardan emas, balki Xorazmshohning kuchayib borishidan xavfsirardi. Bag'dod xalifasi tobora kuchayib borayotgan sulton *Jaloliddin Manguberdi* qudratini zaiflashtirish, uning ittifoqchilari o'rtasiga raxna solish siyosatini tutdi. Xalifa *Nosir* bu yo'lda qurolli kurashdan ham qaytmadi. Uning *Jaloliddin Manguberdi*ga qarshi yuborgan 20 minglik qo'shini **Basra** yaqinidagi jangda tor-mor keltirildi. Bu g'alabadan so'ng *Jaloliddin Manguberdi* Ozarbayjon tomon yurish qiladi.

Ozarbayjon hukmdori *O'zbek* ichkilik, maishatga berilib davlat ishlarini o'z holiga tashlab qo'ygan edi, davlatni amalda uning xotini *Malika xotun* boshqarardi. Bundan tashqari, hukmdor aholini Gurjiston qo'shinining talonchilik yurishlaridan himoya qilolmayotgan edi. **1225-yil mayda** *Jaloliddin*

Manguberdi Marog‘a shahrini jangsiz qo‘lga kiritadi. **Tabriz** va **G‘azna** ham Xorazmshohga taslim bo‘ldi. Ozarbayjon aholisi Xorazmshoh qiyofasida o‘zini gurjilar zo‘ravonligidan ozod etuvchi xaloskorni ko‘rdi. Gurjilar ko‘pdan beri Ozarbayjonni talar, ularga qarshi turadigan kuch topilmas edi. Endi Ozarbayjon xalqi **Jaloliddin** siymosida qudratli kuchga ega bo‘lgan edi. Jaloliddin Xorazmshoh Ozarbayjon harbiy yurishlar uchun qulay joyda joylashganligi uchun bu o‘lkani o‘z davlatining markazi sifatida tanlaydi. **Tabriz** shahrini yangi barpo etgan davlatining poytaxtiga aylantirdi.

Ozarbayjon egallangach, **Jaloliddin Manguberdi** o‘z qo‘shinini Gurjiston tomon boshlaydi. **1225-yil avgustda Garni qal‘asi** yaqinida gurjilarning 60 minglik qo‘shinini tor-mor keltiradi va Tiflisga qarab yuradi. **1226-yilda** Gurjiston to‘liq egallanadi.

Ozarbayjon, Shirvon (Armaniston) va Gurjiston Xorazmshoh qo‘liga o‘tgach, mo‘g‘ullar Isfahon shahri yonida paydo bo‘ladi. **1227-yil sentabrda** Isfahon yaqinida **Jaloliddin Manguberdi** mo‘g‘ullarning **Taynol no‘yon** boshliq qo‘shinini yengadi. **Taynol no‘yon Jaloliddin Manguberdini** jangdagi mardligiga qoyil qolib “*Zamonasining haqiqiy bahodiri ekan, o‘z tengqurlarining sarvari ekan*”, degan.

Ichki ziddiyatlar. **Jaloliddin Manguberding** Ko‘niya, Jazira, Damashq va Misr hukmdorlariga nomalar yozib, ularni mo‘g‘ullarga qarshi kurashish yo‘lida birlashtirish xatti-harakatlari behuda ketdi. Sulton **Jaloliddin Manguberding** o‘sib borayotgan mavqeyi Bag‘dod xalifasini, Misr, Damashq va Jazira hukmdorini tashvishga sola boshladi. Ichki fitnalar va xiyonatlar boshlandi. Ustiga-ustak Ko‘niya sultoni **Alouddin Qayqubod** muxolif kuchlarni **Jaloliddin Manguberdiga** qarshi birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi.

Jaloliddinning ukasi **G‘iyosiddin Pirshoh** birinchi bo‘lib xiyonat yo‘liga o‘tdi. U o‘z lashkarlari bilan akasi qarorgohini tark etdi. **G‘iyosiddin** akasiga hasadi qo‘zg‘ab, o‘zi mustaqil davlat barpo etish va **Jaloliddin** kabi shuhrat qozonishni istadi. U Kirmon hokimi tomonidan qo‘lga olinib, qatl etiladi.

Mo'g'ullar ushbu voqeadan so'ng, Jaloliddin davlati ular o'ylagandek kuchli emasligini anglab, u bilan sulh tuzish fikridan qaytishdi. Ozarbayjon va Gurjiston sari talonchilik yurishlarini boshlab yuborishdi.

Jaloliddinning bosh vaziri *Sharofulmulk* sultonga fitna uyushtira boshlaydi. Uning Jazira va Ko'niya hukmdorlariga Jaloliddindan hokimiyatni tortib olishda madad so'rab yozgan maktubi *Jaloliddinning* qo'liga tushgach, u hibsga olinib, qatl etiladi.

1230-yil avgustda Ko'niya, Jazira, Damashq va Misrning birlashgan qo'shinidan *Jaloliddin Manguberdi* kuchlari Arzinjon yaqinidagi jangda mag'lubiyatga uchradi. *Jaloliddin Manguberding* kuchsizlanganidan foydalangan mo'g'ullar katta qo'shin bilan **1231-yilda** Ozarbayjonga bostirib kirib, *Jaloliddin Manguberdi*ni ta'qib etishadi. Mo'g'ullar uning qarorgohiga uyushtirgan tungi hujum natijasida *Jaloliddin Manguberding* oz sonli qo'shinini tor-mor keltiradilar, *Jaloliddin Manguberdi*ni o'zi esa ta'qibdan qutulib Kurdiston tog'lariga chiqib ketadi. Bu yerda qaroqchi kurdlar qo'liga asir tushib, fojiali halok bo'lgan.

Atigi o'ttiz uch yil umr ko'rgan, ammo nomi ellarda mashhur bo'lgan, Chingizxonni lol qoldirgan, o'z yurtini beaded sevgan oxirgi Xorazmshoh *Sulton Jaloliddin Manguberdi* yorug' dunyodan ko'z yumdi. Uning nomi asrlar davomida avlodlar uchun jasorat va mardlik, vatanparvarlik ramzi bo'lib keldi.

Sulton Jaloliddinning hayotligi davrida mo'g'ullar O'rta Sharqni bosib ololmadilar. Bu voqea ancha keyin – **1256-yili** ro'y berdi. *Jaloliddin Manguberdi* o'n bir yil davomida mo'g'ullarni nafaqat O'rta Sharqqa, balki Sharqiy Yevropaga ham qo'ymadi.

1. Jaloliddin Manguberdi Shimoliy Hindiston hududini qay tariqa egallaydi?
2. Ayting-chi, nega Jaloliddin Manguberdi Hindistondan ketishga qaror qiladi?
3. Nega Bog'dod xalifasi mo'g'ullarga qarshi kurashishdan ko'ra Jaloliddin Manguberdigga qarshi kurashishga intildi?

4. Ozarbayjon va Gurjistonga qarshi harbiy yurishlarning sabablari nimalardan iborat edi?
5. Jaloliddin davlatida nega ichki ziddiyatlar kelib chiqqan? Nima deb o'ylaysiz, uning oldini olish mumkinmidi?

23-§. JALOLIDDIN MANGUBERDI VATAN QAHRAMONI

Tayanch tushunchalar: *Jaloliddin Manguberdi haqida yaratilgan tarixiy asarlar, Mustaqillik yillarda Jaloliddin Manguberdi tavaludining 800 yilligi keng nishonlanishi.*

**Tarixiy-badiiy asarlarda Jaloliddin Manguberdi timso-
lining yaratilishi.** Anushteginiylar sulolasi boshqargan Xorazmshohlar davlati (1097–1231)ning ko'p yillik tarixi o'sha davr musulmon tarixchilari tomonidan yozilgan qator asarlarda o'z aksini topgan. Ular asosida ushbu sulolaning so'nggi vakili, buyuk sarkarda *Jaloliddin Manguberdi* hukmronligi, uning mo'g'ul istilochilariga qarshi qahramonona kurashi hamda G'arbiy Osiyo sarhadlaridagi faoliyatini kuzatish mumkin. Bu manbalar orasida Jaloliddin Manguberding shaxsiy kotibi (kotib al-insho), tarixchi *Shihobiddin ibn Ahmad an-Nasaviy* qalamiga mansub "*Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mengburni*" ("Sulton Jaloliddin Manguberding tarjimayi holi") nomli asar alohida o'rin tutadi.

Nasso (Niso) viloyatidagi qal'alardan birining sohibi bo'lgan *Nasaviy 1224-yilda* xizmat yuzasidan Iroqqa borib qoladi va o'sha yerda *Sulton Jaloliddinning* xizmatiga kiradi. Shundan e'tiboran u Jaloliddinning ishonchli mulozimlaridan biriga aylanib, to **1231-yilgacha**, ya'ni Jaloliddinning vafotiga qadar u bilan birga bo'ladi.

Nasaviy o'z qahramonini yaqindan bilgan, asarida bayon topgan voqea-hodisalarining aksariyatida bevosita ishtirok etgan yoki shohid kishilarning xabarlariga tayangan, eng muhimi, xolisona va haqqoniy fikr bildirgan, bular asarning ilmiy qimmatini hamda ishonchlilik darajasini oshiradi. Muallif

o‘z asarini bitishga Jaloliddin vafotidan qariyb 10 yil o‘tgandan so‘ng **1241-yilda** kirishgan.

Jaloliddin Manguberdi haqida **Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy** o‘zining asarida shunday yozadi: “*Jaloliddin qorachadan kelgan, o‘rta bo‘yli, turkiy qiyofalik va turkiyda gapiradigan odam edi, shu bilan birga forsiyda ham so‘zlasha olardi. U mard, jasur bo‘lib, sherlar orasida eng zo‘r sher edi, qo‘rqmas chavandoz, lashkarlar orasida eng botir edi. U yuvosh, muloyim odam edi, jahldor emasdi, haqoratimiz so‘zlarni aytmasdi. U nihoyatda jiddiy edi, kulmasdi, faqat jilmayib qo‘yardi, kam gapirardi. U haqqo‘ylikni, adolatni ulug‘lardi*”.

Muhim manbalardan yana biri mashhur tarixnavis **Ibn al-Asirning** “*al-Komil fit-tarix*” (“*Tarix haqida mukammal kitob*”) asaridir. “*Al-Komil fit-tarix*” Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlari tarixining islom tarqalishidan to 1231-yilgacha bo‘lgan davr haqida ma‘lumot beruvchi eng qimmatli manbalardan biri sanaladi. Muallif Jaloliddinning faoliyatiga keng o‘rin ajratadi va ko‘pincha o‘zining muhim va aniq ma‘lumotlari bilan boshqa manbalarni sezilarli darajada to‘ldiradi.

Jaloliddin Manguberdi haqida muarrix va yirik davlat arbobi **Alouddin Atomalik Juvayniy** tomonidan yozilgan “*Tarixi jahonkushoy*” (“*Jahon fotihi tarixi*”) asari muhim manbalardan biri sifatida e‘tirof etilgan. Bundan tashqari, **Mirxond** “*Ravzat us-safo*”, **Mirzo Ulug‘bekning** “*Tarixi arba’ ulus*” (To‘rt ulus tarixi) asarlarida **Jaloliddin Manguberdi** haqida ma‘lumotlar yozib qoldirilgan. U haqdagi ma‘lumotlar, shuningdek, xitoy, mo‘g‘ul, arman va boshqa tillardagi manbalarda ham uchraydi.

Mashhur shoir va adib **Maqsud Shayxzoda 1944-yilda** “*Jaloliddin Manguberdi*” tarixiy dramasini yozgan. Adib asarida o‘z yurtining ozodligi va mustaqilligi uchun mo‘g‘ul istilochilariga qarshi kurashgan so‘nggi Xorazm shohining jangovar jasoratini tarixan aniq va haqqoniy tasvirlagan. Biroq sobiq sho‘rolar davrida Jaloliddin Manguberding sarkardalik faoliyati va uning Vatan ozodligi uchun olib borgan kurashi bir yoqlama yoki umuman fikr bildirilmasdi.

**“Jaloliddin
Manguberdi”
ordeni.**

Mustaqillik yillarida Jaloliddin Manguberdi nomining tiklanishi. O‘zbekiston hukumati **1998-yilda** Jaloliddin Manguberdining mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi kurashda ko‘rsatgan mislsiz jasorati, Vatanga va o‘z xalqiga sadoqat va cheksiz muhabbatini qadrlash va uning porloq ruhini abadiylashtirish maqsadida “Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligini nishonlash haqida” qaror qabul qildi. Qarorga ko‘ra, uning yurti

Xorazmda Jaloliddin Manguberdiga haykal o‘rnatildi, yirik ko‘cha, maydon, jamoa korxonalariga va boshqalarga uning nomi qo‘yildi. Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi mustaqil O‘zbekistonda **1999-yili** keng nishonlandi. Jaloliddin Manguberdi haqida videofilm, doston, pyesalar yaratildi, **2000-yil 30-avgustda** “Jaloliddin Manguberdi” ordeni ta’sis etildi.

...Jaloliddin Manguberdining hayot yo‘lini tahlil qiladigan, o’sha tarixiy voqealarga bugungi kun ko‘zi bilan qarab baho beradigan bo‘lsak, ular bizni mana shunday tabiiy va ibratli saboq-xulosalar chiqarishga undaydi.

Birinchi xulosa shuki, hayot bor ekan, davlat, el-yurt bor ekan, shu erkin, osuda hayotni ko‘rolmaydigan, hasad va fitna bilan yashaydigan, zo‘ravonlik bilan o‘z hukmronligini o‘rnatishga, xalq tinchini buzishga urinadigan yovuz kuchlar hamisha bo‘ladi. Bu – hayot. Bu – hayotning achchiq haqiqati. Uni hech kim inkor etolmaydi. Buni nafaqat o‘z tariximiz va hayotimizda, balki boshqa xalqlar tarixi va hayoti misolida ham ko‘rish mumkin.

Ikkinchi xulosa shuki, hayot bor ekan, davlat, el-yurt bor ekan, o‘zing tug‘ilib o‘sgan, ota-bobolaring xoki yotgan, ertaga farzandlaring kamol topadigan tuproqning har bir qarichini muqaddas bilib, uni himoyalash, zarur bo‘lsa, bu yo‘lda jon fido etishga tayyor turish kerak.

Uchinchi achchiq xulosa shuki, har qaysi el, har qaysi yurt chetdan keladigan yovuz ofatdan ko‘ra, o‘z ichidan chiqa-

digan sotqin, iymonsiz, o'zining manfaatini hamma narsadan ustun qo'yadigan, kerak bo'lsa, eng yaqin kishilarini ham sotadigan, o'zini o'stirgan, voyaga yetkazgan Vataniga qo'l ko'taradigan qabih kimsalardan nihoyatda ehtiyot bo'lishi kerak. Bunday kuchlar, razil shaxslarning kibr-u havosi, manfur maqsadlari el-yurt tinchligi va taraqqiyotiga qanday xavf-xatar ekanini bugungi hayotimizda ko'rib turibmiz. Takroran aytaman, bu nafaqat kechagi tariximiz, balki bugungi hayotimiz bilan hamohang achchiq saboqdir.

Yana bir saboq shuki, el-yurt va davlat uchun, uning taqdiri va kelajagi uchun qayg'uradigan, odamlarning ezgu niyatlarini o'ziga oliy maqsad qilib qo'ygan, elim deb, yurtim deb yonib yashaydigan, har qanday vaziyatda ham xalqni birlashtirib, turli balo-qazolardan asrash uchun safarbar eta oladigan shaxslargina tarixda o'chmas nom qoldiradi. Bu – haqiqat. Jaloliddin Manguberdi ana shunday mardlarning yorqin timsoli va ibratli namoyandasidir.

Sulton Jaloliddinning bizga qoldirgan yana bir da'vati shuki, u barchamizni ona yurtimizning beg'ubor osmonini va osuda hayotini qadrlashga, o'sib kelayotgan, ertaga bizning o'rnimizni egallaydigan, dunyoda hech kimdan kam bo'lmagan farzandlarimizning kelajagini, baxt-saodatini himoyalashga, yorug' istiqbolga intilib yashashga chorlaydi.

...Sulton Jaloliddin siymosi nafaqat Xorazm, balki butun O'zbekistonning faxr-u g'ururidir. U bizning ozodligimizga, istiqbolimizga tajovuz qilmoqchi bo'lgan har qanday yovuz kuchga qarshi tik turib kurashishga, mardona zarba berishga qodir-ligimizning tasdig'i va timsolidir.

Islom Karimov
Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligiga
bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqidan.
1999-yil 5-noyabr

1. Kimlar Jaloliddin Manguberdi haqida tarixiy asarlar yozib qoldirgan?
2. Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi Vatanimizda qachon nishonlandi?

3. Qo‘shimcha manbalardan foydalangan holda Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi munosabati bilan qanday tadbirlar amalga oshirilganligi va mashhur sarkardaga bag‘ishlab yozilgan asarlar haqida ma‘lumotlarni daftaringizga qayd eting.
4. Jaloliddin Manguberdining hayot yo‘li qanday xulosalar chiqarishga undaydi?

24-§. CHIG‘ATOY ULUSINING TASHKIL TOPISHI

Tayanch tushunchalar: *Chig‘atoy ulusi, Soliq turlari, Mahmud Torobiy qo‘zg‘oloni.*

Chig‘atoy ulusi. 1224-yilda Chingizxon tomonidan *Chig‘atoy* tasarrufiga berilgan Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkistonda **Chig‘atoy ulusi** tashkil topdi. *Chig‘atoyxonning* ulusni boshqaradigan o‘rdasi **Elsuvi** (Ili) daryosi bo‘yida edi. Viloyatlar va hunarmandchilik shaharlarini boshqarishda *Chig‘atoy* o‘ziga bo‘ysundirilgan xalqlarning yuqori tabaqa vakillari xizmatidan foydalanadi.

Movarounnahrni bevosita idora etish ishlari hali Movarounnahr zabt etilmasdan ilgari **Chingizxon** huzurida xizmat qilgan xorazmlik savdogar **Mahmud Yalavochga** beriladi. U **Xo‘jand** shahrini o‘ziga qarorgoh qilib oladi va shu yerda turib, Movarounnahrni idora qila boshlaydi. Harbiy hokimiyat, aholini ro‘yxatdan o‘tkazish, soliq yig‘ish ishlari *dorug‘achi* va *tavg‘ach* deb ataluvchi mo‘g‘ul amaldorlari qo‘lida bo‘lardi. Mo‘g‘ul *bosqoqlari* (mahalliy hokim) ixtiyoridagi ko‘p sonli askarlar **Mahmud** izmiga bo‘ysundirilgan edi. **Mahmud Yalavoch** shularga suyanib mo‘g‘ul xoqonlari talabini ijro qilar va o‘zining cheksiz hukmronligini amalga oshirar edi.

Soliq turlari. Chig‘atoy xonlari markaziy hokimiyat xazinasi uchun aholiga turli soliqlar solib, zo‘ravonlik bilan undirib olishar edi.

Ziroatchilardan olinadigan yer solig‘i bu davrda **“kalon”** deb yuritilgan. Chorvadorlarga esa **“qopchur”** solig‘i solingan.

Davlat xazinasini uchun “**shulen**” nomi bilan yuritilgan oziq-ovqat solig‘i ham undirilgan. “**Shulen**” har bir podadan ikki yashar qo‘y, qimiz uchun har ming otdan bir biya hisobida olingan.

Hunarmandlar va savdogarlardan “**targ‘u**” solig‘i undirilgan. **Targ‘u** ishlab chiqarilgan mahsulot yoki sotilgan molning o‘ttizdan bir qismi hajmida undirilgan. Bulardan tashqari, aholiga *tuz solig‘i, jun va kumush solig‘i* solingan.

Soliqlar mahalliy amaldorlar tomonidan **barot** (ijara) tartibida avvaldan bir yo‘la to‘lab yuborilardi, so‘ngra ular aholidan yig‘ib olinardi. Aholidan yig‘ib olish paytlarida soliqlar, shubhasiz, rasmiylashtirilgan miqdordan oshirib undirilardi.

Zo‘rluk, jabr-zulmning nihoyatda kuchayishi, xilma-xil majburiy to‘lov va yig‘imlarning haddan tashqari ko‘pligi mo‘g‘ullarga nisbatan norozilikni oshirib, istilochilar istibdodiga qarshi xalqning bosh ko‘tarishiga olib keldi. Shunday qo‘zg‘olonlardan biri Buxoro vohasidagi **Torob** qishlog‘ida ko‘tarilgan xalq qo‘zg‘oloni bo‘ldi.

- * **Chig‘atoy ulusi — hokimiyat taqsimlanganda uning Chingizxon o‘g‘li Chig‘atoyga tekkan qismi. Keyinchalik u Chig‘atoy davlatiga aylangan**
- * **Qopchur — chorva mollari bosh sonining 2,5% miqdorida olingan soliq**
- * **Kalon — hosilning 1/10 qismi hajmida olingan soliq**

Mahmud Torobiy qo‘zg‘oloni. 1238-yilda Buxoroning **Torob** qishlog‘ida bosqinchilar va mahalliy mulkdorlar zulmiga qarshi qo‘zg‘olon boshlanadi. Qo‘zg‘olonga toroblik g‘alvir yasovchi hunarmand **Mahmud** boshchilik qiladi. Tarixda u **Mahmud Torobiy** nomi bilan shuhrat topadi.

Torobiyning yaqin safdoshlaridan **Shamsiddin Mahbubiy** va Buxoro aholisi qo‘zg‘olonchilarga qo‘shilib qo‘liga qurol oladi. O‘zlarining qaddon shahar va qishloqlarini mo‘g‘ullardan va ularning hamtovoq xizmatchilari – mahalliy ma‘murlardan

ozod qilishga otlangan kishilardan kattagina lashkar to‘planadi. **Mahmud Torobiy** o‘z tarafdorlari bilan Buxoroga kirib olgach, shahar ichidagi *Robiya saroyini* qarorgoh qilib oladi. Bu yerga Buxoroning sadrlari, badavlat a‘yonlari, yirik yer egalari chaqirtiradi. U o‘zini Buxoro va atrof viloyatlarining xalifasi, ya‘ni hukmdori deb rasmiy ravishda e‘lon qilishga ularni majbur etadi. Shundan so‘ng **Shamsiddin Mahbubiy** sadr deb e‘lon qilinadi. **Mahmud Torobiy** Buxoroda o‘z hukmronligini o‘rnatgach, mo‘g‘ul tarafdorlari bo‘lgan mahalliy amaldorlar Buxorodan qochib ketadi.

Qochqin amaldorlar va mo‘g‘ullar noib **Mahmud Yalavoch** yordamida **Karmana** yaqinida kuch to‘plab, Buxoro ustiga yuradilar. O‘rtada jang boshlanadi. Mo‘g‘ullar yengilib, **Karmana** tomon qocha boshlaydilar. Jangda qo‘zg‘olon boshliqlari **Mahmud Torobiy** va **Shamsiddin Mahbubiy**lar ham halok bo‘ladilar. Qo‘zg‘olonchilar ularning o‘rniga Torobiyning ukalari **Muhammad** va **Alini** boshliq qilib saylaydilar. Oradan bir hafta o‘tmay, ularga qarshi mo‘g‘ullarning yangi qo‘shini hujum qiladi. Jangda qo‘zg‘olonchilar tor-mor qilinib, Torobiyning har ikkala ukalari ham halok bo‘ladilar. Mo‘g‘ullar Buxoroni yana bosib olib, u yerda ilgari tartiblarni qayta o‘rnatadilar.

Chig‘atoy soliqlarni tartibga solish islohotida **1238-yilda Mahmud Yalavochni** noiblikdan chetlatishga majbur bo‘ldi. Uning o‘g‘li **Ma’sudbek** noib etib tayinlandi. Ulug‘ xoqon **O‘qtoy Mahmud Yalavochni Pekin** shahriga hokim etib tayinlaydi.

1. Jahon tarixidan olgan bilimlaringizga asoslanib ayting-chi, Chingizxon zabt etilgan o‘lkalarni qanday taqsimladi?
2. Chig‘atoy ulusi qachon va qayerda tashkil topdi?
3. Mo‘g‘ullar qanday soliqlarni joriy etdilar?
4. Mahmud Torobiy qo‘zg‘oloni qachon va qanday boshlandi?
5. Qanday sabablar Torobiy qo‘zg‘olonining mag‘lubiyatiga sabab bo‘ldi?

Quyidagi jadvalni mavzuga oid ma'lumotlar bilan to'ldiring.

Chig'atoy ulusi	Hududi	Soliq turlari	Mahmud Torobiy qo'zg'olonining sababi

25-§. IJTIMOIIY-IQTISODIIY HAYOT

Tayanch tushunchalar: *Pul islohoti, Yer egaligi, Chig'atoy ulusining bo'linishi, Madaniy hayot.*

Ulug' xoqon farmoni. XIII asr o'rtalarida Chig'atoy ulusining mo'g'ul amaldorlari doirasida o'troqlikka ko'chish, shahar hayotiga yaqinlashish, mahalliy o'troq aholining boy madaniyatidan foydalanish jarayoni kuchayadi. Mo'g'ulistonning ulug' xoqoni **Munke** soliq va hashar ishlarini tartibga solish to'g'risida maxsus farmon – *yorliq* chiqaradi. Yomlar bo'ylab pochta xizmati uchun ajratilgan otlar soni belgilanib, aholidan ortiqcha ot talab qilish man etiladi. Shuningdek, elchilarga, qo'llarida bevosita topshiriqlari bo'lmasa, shahar yoki qishloqlarga kirmasligi va aholidan ular uchun belgilanadigan ortiqcha yem-xashak hamda oziq-ovqat olmasligi uqtiriladi. Shu tariqa aholi o'zboshimchalik bilan yig'ib olinadigan hisobsiz to'lovlardan ozod bo'ladi.

Yomlar – yo'l bekatlari. Choparlar, yo'lovchilar o't almashtiradigan joy. Yomda doimo otlar ulovga tayyor turgan

Ma'sudbekning pul islohoti. Movarounnahrda asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, shahar hayoti, xususan hunarmandchilik va savdo munosabatlari jonlana boshlaydi. Shaharlarning ichki hayoti, ayniqsa, tovar va pul munosabatlarining tiklanishida **Ma'sudbek** tomonidan **1271-yilda** amalga oshirilgan pul islohoti muhim ahamiyatga ega bo'ladi. U Movarounnahrning 16 ta shahar va viloyatlarida, bir xil vazn va yuqori qiymatli sof

kumush tangalar zarb ettirib, mamlakatda ularni muomalaga chiqaradi.

Kebekxon va uning islohotlari. XIV asrning birinchi yarmida Chig‘atoy ulusida mo‘g‘ullarning o‘troqlikka o‘tish jarayoni kuchayib, ularning ijtimoiy hayotida jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘la boshlaydi. Movarounnahrdek madaniy o‘lka bilan mustahkam aloqa o‘rnatishga va o‘troq hayot kechirishga intilgan Chig‘atoy xonlaridan biri **Kebek** (1318–1326) edi. U hokimiyatni bevosita o‘z qo‘liga olib, Qashqadaryo vohasidagi qadimgi **Nasaf** shahri yonida o‘ziga saroy qurdiradi. Saroy mo‘g‘ul tilida “*Qarshi*” deb yuritiladi. **Kebekxon** o‘z qarorgohini mo‘g‘ul hukmdorlari orasida birinchi bo‘lib Movarounnahrda ko‘chiradi. U shu saroyda turib mamlakatni idora qiladi. Keyinchalik saroy atrofida yangi binolar qad ko‘taradi va eski **Nasaf** shahri bilan qo‘shilib ketadi. Shundan e‘tiboran bu shahar **Qarshi** deb atala boshlanadi.

Kebek davlatni idora etish tuzilishini va uning iqtisodiy hayotini tartibga solish maqsadida ma‘muriy va pul islohoti o‘tkazadi. Mamlakatda yagona pul joriy qilinadi. Erondagi Xulokiylar davlati va Oltin O‘rda xonligining kumush tangalari namunasida ikki xil pul: og‘irligi 8 grammlik katta kumush tanga va 1 grammlik kichik tanga zarb etilgan. Katta tanga “*dinor*”, kichigi “*dirham*” deb atalgan. “*Kepaki*” deb nom olgan bu tangalar Samarqand va Buxoroda zarb etilib, muomalaga chiqarilgan.

Iqtisodiy hayotning jonlanishi. Mo‘g‘ullar istilosi davrida xarob bo‘lgan hunarmandchilik, savdo-sotiq va dehqonchilik asta-sekin tiklana boshlaydi. Hunarmandchilik va ichki-tashqi savdoning jonlanishi, shubhasiz, xarob bo‘lgan shaharlarning qayta tiklanishiga sabab bo‘ladi. Garchi hali ko‘pgina shahar va viloyatlar xaroba va yarim xaroba holida yotgan bo‘lsa-da, **Urganch** va **Buxoro** shaharlari qayta tiklanadi. Qadimgi **Samarqand** vayronalari yonginasida yangitdan shahar qad ko‘taradi. Shaharlarda turli xil davlat, jamoat va ma‘rifat binolari qurildi. Shahar bozorlari gavjumlashadi.

Yer egaligi. Mo‘g‘ullar hukmronligi davrida O‘rta Osiyoda yerga bo‘lgan egalikning **mulki devon, mulki inju, mulki vaqf** va **mulk** deb ataluvchi to‘rt xil shakli mavjud edi.

Mulklarning kattagina qismi harbiy ma‘murlarga davlat oldidagi xizmatlari uchun hadya qilingan yerlar bo‘lib, ular *suyurg‘ol* yerlari deb yuritilardi. Bunday yerlarga ega bo‘lgan mulkdorlar – *suyurg‘ol egalari* barcha soliq va to‘lovlardan ozod etilardi. Suyurg‘ol yerlari avloddan avlodga meros tariqasida o‘tardi.

- * **Mulki devon** — davlat yeri
- * **Mulki inju** — hukmdor va noiblarga qarashli yerlar
- * **Mulk** — xususiy yerlar
- * **Mulki vaqf** — masjid va madrasa yerlari

Chig‘atoy ulusining bo‘linishi. Mo‘g‘ul hukmdorlari va mulkdorlari o‘rtasida bosib olingan yerlarga nisbatan ikki xil qarash mavjud edi. Ba‘zilari mahalliy zodagonlar, savdogarlar bilan yaqinlashish, hunarmandchilik, dehqonchilikni rivojlantirish, Islom dinini qabul qilish tarafdori edi. Boshqalari esa o‘troqlik va shahar hayotiga qarshi bo‘lib, shaharlarni buzib tashlash, bog‘ va ekinzorlarni o‘tloqlarga aylantirishni istardilar.

Asta-sekin Chig‘atoy ulusining bir qator xonlari o‘z urug‘-qabilalari bilan Movarounnahrda ko‘chib kelib, mahalliy aholi bilan qo‘shilib, o‘troqlashib bordilar. Yettisuvda yashayotgan mo‘g‘ullar Movarounnahrda ko‘chib kelganlarni “*qoraunas*” (duragay), Movarounnahrda yashayotgan mo‘g‘ullar esa ularni “*jete*” (qaroqchi, talonchi) deb atay boshladilar. Bu amalda bir-birini haqorat qilish edi. Ular o‘rtasida ziddiyat, nafrat kuchayib bordi. Oqibatda Chig‘atoy ulusi **XIV asrning 40-yillarida** ikkiga bo‘linib ketdi.

Chig‘atoy ulusining Sharqiy Turkiston va Yettisuv qismi Mo‘g‘uliston deb atala boshlandi. **1348-yilda** Chig‘atoy nasli-dan bo‘lgan **Tug‘luq Temur** Mo‘g‘uliston xoni etib ko‘tarildi. Ulusning g‘arbiy qismi – Movarounnahr mustaqil idora qilindigan bo‘ldi.

1. Munke xoqon mamlakatda ichki vaziyatni yumshatish uchun qanday choralar ko'rgan?
2. Ma'sudbekning pul islohoti qanday natija berdi?
3. Kebekxon qanday islohotlarni amalga oshirgan?
4. Iqtisodiy hayotni jonlanishiga nimalar sabab bo'ladi?
5. Mo'g'ullar davridagi yer egaligining qanday shakllari mavjud edi?
6. Nima uchun Chig'atoy ulusi bo'linib ketadi?

Quyidagi jadvalni Chig'atoy ulusida ijtimoiy-iqtisodiy hayot mavzuga oid ma'lumotlar bilan to'ldiring.

O'tkazilgan islohotlar	Islohot natijalari	Yer egaligining shakllari

26-§. ETNIK JARAYONLAR VA O'ZBEK XALQINING SHAKLLANISHI

Tayanch tushunchalar: *etnik jarayon, o'zbek xalqi, "Qovunchi madaniyati"*

Etnik jarayon. Jahondagi boshqa xalqlar kabi o'zbek xalqining shakllanishi ham uzoq yillar davomida sodir bo'lgan etnik jarayonlar mahsulidir.

O'zbeklar alohida etnik birlik (elat) bo'lib, Movarounnahr, Xorazm, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalarida shakllangan. O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududida qadimdan o'troq yashab, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan mahalliy *sug'diylar, baqtriylar, xorazmiylar, farg'onaliklar, shoshliklar*, yarim chorvador *qang'lar*, ko'chmanchi *sak-massaget* kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo'ylaridan turli davrlarda Movarounnahrda kirib kelgan etnik guruh ham o'zbek xalqi etnogenezida ishtirok etadilar. Yuqorida nomlari keltirilgan etnoslar asosan turkiy va sharqiy eroniy tillarda so'zlashganlar.

* **Etnik jarayon – kelib chiqishi bir-biriga yaqin bo‘lgan turli qabila va elatlarning asrlar davomida qo‘shilib borishi**

Amudaryo va Sirdaryo oralig‘ida yuqorida nomlari qayd etilgan qabila va elatlarning etnik jihatdan aralashuv jarayoni natijasida o‘troq hayotga moslashgan turkiy hududiy maydon, o‘zbek xalqiga xos antropologik qiyofa shakllanadi.

Qang‘ davlati davrida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, o‘ziga xos uyg‘unlashgan madaniyat shakllanadi. Arxeologik asarlarda bu madaniyat **“Qovunchi madaniyati”** nomini olgan. Antropolog olimlarning ta’kidlashlaricha, aynan shu davrlarga kelib, O‘rta Osiyoning vodiy va vohalarida yashovchi aholi tashqi qiyofalarida hozirgi o‘zbek va voha tojiklariga xos antropologik qiyofasi to‘liq shakllanadi.

O‘zbeklar etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik guruhlar – *kushonlar, xioniylar, kidariylar va eftallardir.*

Shuningdek, o‘zbeklar etnogeneziga Turk xoqonligi davrida O‘rta Osiyoning markaziy mintaqalari va Xorazmga kelib o‘troqlashgan turkiy qabilalar faol ta’sir ko‘rsatadi. Turkiy elatlar va mahalliy o‘troq aholi o‘rtasidagi etnik-madaniy munosabatlarning rivoji natijasida turkiy qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo‘jalik an‘analar bilan jadal uyg‘unlashuvi yuz berdi. **VII asrdan** boshlab o‘lkamiz **“Turkiston”** nomi bilan atala boshlagan.

* **O‘zbek xalqining asosini sug‘diylar, baqtriylar, xorazmiylar, farg‘onaliklar, shoshliklar va sak-massagetlar tashkil etgan**

* **Qang‘ davlati davrida “Qovunchi madaniyati” va O‘rta Osiyoning antropologik qiyofasi to‘liq shakllanadi**

* **Turkiston – turkiy aholi o‘rnashgan o‘lka**

O‘zbek xalqining tashkil topishi. VIII asrdan arab va ajam xalqlarining O‘rta Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga katta ta’sir etmagan bo‘lsa-da, bu davrda

Movarounnahrda o‘troq va yarim o‘troq turkiyzabon aholi, sug‘diyalar va Xorazmning tub yerli aholisi o‘z hududlarida qolib, arablar hukmronligi ostida yagona islomiy e‘tiqod birligi uyg‘unlashdi.

*** IX–XII asrlarda o‘zbek xalqi shakllandi. Uning asosini o‘lkamizda yashab kelgan ziroatkor va chorvador tub yerli aholi tashkil etdi**
*** Movarounnahrda joylashgan aholi qadimdan ikki tilda: sug‘d va turk tillarida so‘zlashgan**

IX asrda Movarounnahr mintaqasida yaxlit turkiy etnik qatlam, turkiy til muhiti vujudga kela boshladi va o‘z navbatida sug‘diyalar va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni jadallashgan. Bu davrda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo‘lib, bu qatlam asosining ko‘pchiligini o‘troqlashgan turkiy etnoslar tashkil qilgan.

Qoraxoniylar davrida Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o‘tishi munosabati bilan sodir bo‘lgan etnik jarayon o‘zbek xalqining shakllanishida yakuniy bosqich bo‘ldi. Aynan mazkur davrda o‘zbek xalqiga xos etnik omillar shakllangan. Bu davrda o‘zbeklarning umumelat tili qaror topdi.

1. O‘zbeklar qaysi mintaqalarda shakllangan? Ushbu mintaqalarni yozuvsiz xaritada bo‘yab chiqing.
2. O‘zbek xalqining asosini qaysi etnik guruhlar tashkil etgan?
4. “Qovunchi madaniyati” qaysi davrga oid va uning ahamiyati nimada?
5. Qachondan boshlab o‘lkamiz “Turkiston” nomi bilan atala boshlagan?
6. Qaysi asrlarda o‘zbek xalqi shakllandi? Uning o‘zagini qaysi aholi tashkil etdi?
7. O‘zbek va O‘zbekiston nomlari qanday ma’nomlarni anglatishi borasida o‘ylab ko‘ring.

IV BOB. AJDODLARIMIZNING ILMIY MEROSI ABADIYATGA DAXLDOR MA'NAVY XAZINA

27-§. MOVAROUNNAHR VA XORAZMNING MADANIY HAYOTI

Tayanch tushunchalar: “*Bayt ul-hikma*”, “*Dor ul-hikma va maorif*”, *buyuk allomalar, arab tilining ahamiyati*.

“Bayt ul-hikma”. IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xurosonda sodir bo‘lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar mamlakat madaniy hayotiga ham kuchli ta’sir etdi.

Movarounnahr arablar tomonidan istilo qilingach, zabt etilgan o‘zga mamlakatlar qatorida, bu o‘lkada ham faqat Islom dinigina emas, balki arab tili va uning imlosi ham joriy etildi. Chunki arab tili xalifalikning ham davlat tili, ham fan tili edi. Shu boisdan arab tilining o‘rni va ahamiyati oshib, uni o‘zlashtirishga bo‘lgan intilish kuchaydi.

Arab tili va yozuvini yaxshi o‘zlashtirib olgan bilimdonlar paydo bo‘ldi. **Bag‘dod** shahri Sharqning yirik ilm va madaniyat markazi edi. IX asrda bu shaharda “**Bayt ul-hikma**” tashkil etilgan edi. “**Bayt ul-hikma**”da katta kutubxona, **Bag‘dod** va **Damashq**da astronomik kuzatishlar olib boriladigan *rasadxonalar* mavjud edi. Bu ilm dargohiga jalb etilgan tolibi ilmlar tadqiqotlar bilan bir qatorda qadimgi yunon va hind olimlarining ilmiy merosini o‘rganish va asarlarini arab tiliga tarjima qilish bilan shug‘ullanardilar. **Al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Ahmad al-Marvaziy, al-Abbos Javhariy va Yahyo bin Abu Mansur** kabi Movarounnahr va xurosonlik olimlar ijod qilib, o‘rta asr ilm-u faniga katta hissa qo‘shadilar.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy. **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy** (783–850) Xorazm diyorida tug‘ilib, voyaga yetadi. Dastlabki savod va turli soha-

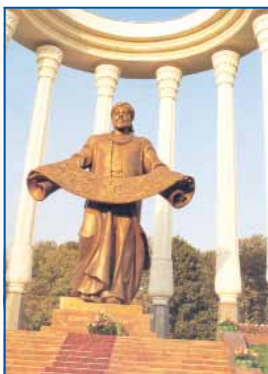

Al-Xorazmiy

dagi bilimlarini u o‘z ona yurti Xorazm va Movarounnahr shaharlarida ko‘pgina ustozlardan oladi. So‘ngra u xalifa **Ma‘mun** zamonida (813–833) “**Bayt ulhikma**”da mudir sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Zamonasining mashhur matematigi, astronomi va geografi sifatida fanga ulkan hissa qo‘shdi. **Al-Xorazmiy** 20 dan ortiq asarlar yozdi. Ulardan faqat 10 tasigina bizgacha yetib kelgan. Asarlari orasida, ayniqsa, matematikaga doir “**Al-jabr val-muqobala**” mashhur.

Hatto, “*algebra*” atamasi ushbu kitobning “*al-jabr*” deb yuritilgan qisqacha nomining aynan ifodasidir. **Xorazmiy** nomi esa matematika fanida “*algoritm*” atamasi shaklida o‘z ifodasini topdi. Uning “*Al-jabr*” asari asrlar davomida avlodlar qo‘lida yer o‘lchash, ariq chiqarish, bino qurish, merosni taqsimlash va boshqa turli hisob va o‘lchov ishlarida dasturilamal bo‘lib xizmat qildi. **Xorazmiy**ning bu risolasi **XII asr**dayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilinadi va qayta ishlanadi. **Xorazmiy**ning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o‘nlik hisoblash tizimining Yevropada, qolaversa, butun dunyoda tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etdi. Shunday qilib, vatandoshimiz **Xorazmiy** al-jabrni mustaqil fan darajasiga ko‘tarib, algebra faniga asos soldi va tarixda o‘zidan o‘chmas iz qoldirdi.

Ahmad al-Farg‘oniy. “**Bayt ul-hikma**”da faoliyat ko‘rsatgan olimlardan yana biri buyuk astronom, matematik va geograf **Abul**

Ahmad al-Farg‘oniy
haykali. Farg‘ona
shahri.

Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg‘oniy (797–865). U Farg‘ona vodiysining **Quva** shahrida tavallud topgani uchun Sharqda **Al-Farg‘oniy**, Yevropada esa **Alfraganus** taxallusi bilan shuhrat topgan. U astronomiya, matematika va geografiya fanlari bilan shug‘ullandi. Qator ilmiy va amaliy asarlar yozib qoldirdi. Damashqdagi rasadxonada osmon jismlari harakati va o‘rnini aniqlash, yangicha *zij* (astronomik

jadval) yaratish ishlariga rahbarlik qildi. **832–833-yillarda** Suriyaning shimolida *Sinjur* dashtida va *ar-Raqqa* oralig‘ida yer meridianining bir darajasi uzunligini o‘lchashda qatnashdi.

861-yilda *al-Farg‘oniy* rahbarligida Nil daryosi sohilida qurilgan qadimgi gidrometr – daryo oqimi sathini belgilaydigan “*Miqyos an-Nil*” inshooti va uning darajoti qayta tiklandi.

Bizning davrimizgacha Ahmad al-Farg‘oniyning sakkiz asari saqlangan bo‘lib, ular orasida “*Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum*” kitobi ham bordir. Bu kitob **XII asr**dayoq lotin va ibroniy tillariga tarjima qilinib, nafaqat musulmon Sharqidagi, balki Yevropa mamlakatlaridagi astronomiya ilmining rivojini boshlab berdi. Yevropada mashhur bo‘lgan alloma nomi **XVI asr**da Oydagi kraterlardan biriga berilgan.

** O‘rta asrlar Sharq tarixi shundan dalolat beradiki, madaniyat va ta‘lim-tarbiya, tibbiyot, adabiyot, san‘at va arxitektura sohalaridagi beqiyos yuksalish, ilmiy maktablarning vujudga kelishi, yangi-yangi iste‘dodli avlodlar to‘lqinining paydo bo‘lishi va voyaga yetishi – bularning barchasi birinchi navbatda iqtisodiyot, qishloq va shahar xo‘jaligining ancha jadal o‘shishi, hunarmandlik va savdo-sotiqning yuksak darajada rivojlanishi, yo‘llar qurilishi, yangi karvon yo‘llarining ochilishi va avvalambor nisbiy barqarorlikning ta‘minlanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan.*

Islom Karimovning 2014-yil 16-mayda Samarqandda bo‘lib o‘tgan “O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati” mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi so‘zlagan nutqidan.

Mustaqillik yillarida *Ahmad al-Farg‘oniy*ning noyob ilmiy merosi xalqimizga qaytarildi. **1998-yil oktabr**da alloma *Ahmad al-Farg‘oniy* tavalludining 1200 yilligi nishonlandi. Farg‘ona shahrida al-Farg‘oniy nomi bilan bog‘ yaratildi va buyuk allomaga haykal o‘rnatildi.

Madaniy va ma‘naviy uyg‘onish. IX asrning ikkinchi yarmida xalifalik hukmronligi tugab, Somoniylar boshqaruvi-ning qaror topishi bilan madaniy hayotning rivoji uchun keng

yo‘l ochiladi. Movarounnahrning madaniy hayotida uyg‘onish davri boshlandi.

Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Balx, Nishopur kabi markaziy shaharlarda kutubxonalar, kitob do‘konlari qurilgan. Movarounnahr va Xorazm jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk siymolarni o‘z bag‘rida tarbiyalab kamolotga yetkazdi.

1004-yilda shakllangan **“Dor ul-hikma va maorif”** (“Bilimdonlik va maorif uyi”) – “Ma‘mun akademiyasi”ning asosini **Abu Nasr ibn Iroq** (X asr–1034), **Abulxayr ibn Hammor** (991–1048), **Abu Sahl Masihiy** (970–1011), **Abu Rayhon Beruniy** (973–1048), **Abu Ali ibn Sino** (980–1037) va boshqalar tashkil etgan.

1017-yil Mahmud G‘aznaviy Xorazmga bostirib kirgandan so‘ng **“Dor ul-hikma va maorif”**ning faoliyati tugatilgan, olimlarning ko‘pchiligi **G‘azna** shahriga majburan olib ketilgan.

1997-yil 11-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining *“Xorazm Ma‘mun akademiyasini qaytadan tashkil etish to‘g‘risida”*gi farmoni chiqdi. **2006-yil kuzida** Respublikamizda **“Xorazm Ma‘mun akademiyasi”**ning 1000 yilligi nishonlandi.

2014-yil may oyida Samarqand shahrida O‘rta asrlarda Sharq olamida yashab ijod etgan buyuk alloma va mutafakkirlarning ilmiy merosini chuqur muhokama qilish va anglash, uning zamonaviy sivilizatsiya tarixida tutgan o‘rni va rolga baho berish maqsadida *“O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati”* mavzusida xalqaro konferensiya o‘tkazildi. Unda ellikka yaqin mamlakatlardan tashrif buyurgan vakillar ishtirok etdi. Konferensiya yakunida tegishli hujjatlar qabul qilindi.

Abu Nasr Farobiy. Abu Nasr Farobiy (873–950) Aris suvining Sirdaryoga quyilishida joylashgan **Farob** shahrida tug‘ilgan. U avval ona shahrida, so‘ngra Samarqand, Buxoro va Bag‘dodda bilim olgan. Umrining oxirlarida Halab va Damashq shaharlarida yashagan.

Farobiy riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa, tilshunoslik, tarbiyashunoslik va adabiyot sohalarida ijod etgan. U 160 dan ortiq asar yozib, oʻrta asr ilm-fan va madaniyatiga ulkan hissa qoʻshdi. Bular orasida “Arastuning “Metafizika” asariga sharh”, “Musiqi kitobi”, “Baxt-saodatga erishuv haqida”, “Tirik mavjudot aʼzolari haqida”, “Fozil odamlar shahri” va boshqa koʻpgina asarlari muhim ahamiyatga ega boʻlgan.

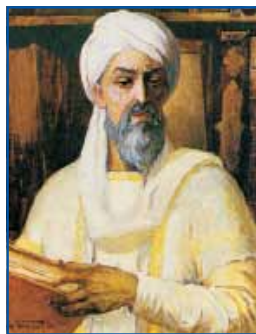
Abu Nasr Farobiy

Olimning ilm-fan oldidagi xizmatlaridan biri uning yunon mutafakkirlari asarlarini sharhlaganligi va ularni yangi gʻoyalar bilan boyitganligidir. U oʻrta asrda mukammal hisoblangan ilmlar tasnifini yaratdi.

Farobiy yunon falsafasini chuqur bilgani, unga sharhlar bitganligi va jahonga targʻib qilgani hamda zamonasining ilmlarini puxta oʻzlashtirib, fanlar rivojiga ulkan hissa qoʻshgani uchun Sharqda Arastudan (Aristotel) keyingi yirik mutafakkir – “Muallim us-soniy” va “Sharq Arastusi” nomlari bilan shuhrat topdi. Baʼzi tarixiy manbalarda keltirilishicha, **Farobiy** 70 dan ortiq tilni bilgan.

Mutafakkir qoldirgan meros faqat Sharq mamlakatlarida emas, balki Yevropada ham tarqaldi va ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyotiga sezilarli taʼsir koʻrsatdi.

Abu Ali ibn Sino. **Abu Ali ibn Sino** 980-yilda Buxoro yaqinidagi **Afshona** qishlogʻida mahalliy amaldor oilasida dunyoga keldi. Maktabni bitirgach, ustoz Abu Abdullohdan mantiq, falsafa, riyoziyot va fiqh ilmlarini oʻrganadi. Oʻn olti yoshidan boshlab turli fanlar boʻyicha Sharq va Gʻarb olimlarining ilmiy asarlarini mustaqil oʻrgandi. Ayniqsa, u tabobat ilmining qadimgi allomalari

Abu Ali ibn Sino

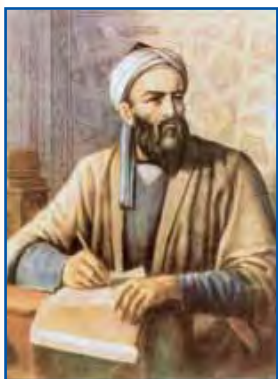
Gippokrat va **Galen** hamda oʻrta asr Sharqining buyuk hakimi va mutafakkiri **Abu Bakr ar-Roziyning** (865–925) asarlarini puxta oʻrganadi.

Ibn Sino oʻn yetti yoshidayoq eʼtiborli hakim va olim boʻlib yetishadi. U amir **Nuh ibn Mansurni** davolab tuzatgach, somoniylarning saroy kutubxonasidan foydalanishga ruxsat oladi. **Ibn Sino** taqdir hukmi bilan Gurganchdagi (Urganch) **Xorazm Maʼmun akademiyasi** olimlari qatorida ijod qiladi. U **1037-yilda** vafot etadi va **Hamadonda** dafn etiladi.

* **Abu Ali ibn Sino Sharqda “Shayx ur-rais”, Gʻarbda esa “Avitsenna” nomlari bilan shuhrat topdi**

Ibn Sino 450 dan ortiq, shu jumladan, tibbiyotga doir 43 ta asar yozgan. Uning 5 jildli *“Al-qonun fit-tib”* (“Tib qonunlari”) nomli qomusiy asarida kasalliklarning kelib chiqish sabablari va manbalari, tashxis, muolaja usullari, dorivor oʻsimliklar va dori-darmonlarning xususiyatlari, parhez, inson salomatligi uchun jismoniy tarbiyaning ahamiyati kabi tabobatning gʻoyat muhim masalalariga alohida eʼtibor berilgan. Uning *“Al-qonun fit-tib”* asari **XII asr**dayoq *lotinchaga* tarjima qilinib, to **XVII asrgacha** Yevropa tabobatida asosiy qoʻllanma sifatida foydalanilgan.

Abu Rayhon Beruniy

Abu Rayhon Beruniy. **Abu Rayhon Beruniy** (973–1048) Xorazmning Kat shahrida tugʻilib, Urganchda taʼlim olgan. Xorazmshoh **Abul Abbos Maʼmun II** saroyida toʻplangan olimlar bilan birgalikda Maʼmun akademiyasida ijod qilgan. Xorazm **Mahmud Gʻaznaviy** tomonidan bosib olingach, **Beruniy** va boshqa olimlar bilan birga **Gʻazna** shahriga olib ketiladi va umrining oxirigacha shu yerda ijod qildi. **Beruniy 1048-yilda Gʻaznada** vafot etadi.

Beruniy astronomiya, geografiya, matematika va tarix fanlari bo'yicha 160 dan ortiq asarlar yozgan. Uning “*Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*”, “*Hindiston*”, “*Mineralogiya*”, “*Geodeziya*” kabi yirik asarlari shular jumlasidandir. U o'zining astronomiyaga oid asarlarida **Kopernik**dan qariyb besh asr muqaddam Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi fikrni o'rta asrlarda birinchi bo'lib ilgari surdi. **Beruniy** yerning dumaloq shaklda ekanligini asoslab berdi. U **1029** ta yulduzning koordinatlari kattaliklari qayd etilgan yulduzlar jadvalini hamda dunyoning geografik kartasini tuzgan. **Beruniy** yevropalik olimlardan 450 yilcha oldin Amerika qit'asi mavjudligini taxmin qilib, o'z asarlarida bir necha bor yozgan. Beruniyning g'arbiy yarim sharda katta quruqlik borligi to'g'risidagi fikri XV–XVI asrlarda o'z tasdig'ini topdi. **Beruniy** Yer aylanasi uzunligini o'lchashda yangi usul – matematik usulni ishlab chiqdi. U birinchi bo'lib Yer shari globusini yaratgan. **Beruniy**ning ilmiy va falsafiy ulkan merosi shubhasiz jahon fani va madaniyati xazinasiga qo'shilgan ulkan hissa bo'ldi.

** ...agar Yevropa Uyg'onish davrining natijalari sifatida adabiyot va san'at asarlari, arxitektura durdonalari, tibbiyot va insonni anglash borasida yangi kashfiyotlar yuzaga kelgan bo'lsa, Sharq Uyg'onish davrining o'ziga xos xususiyati, avvalo, matematika, astronomiya, fizika, ximiya, geodeziya, farmakologiya, tibbiyot kabi aniq va tabiiy fanlarning, shuningdek, tarix, falsafa va adabiyotning rivojlanishida namoyon bo'ldi.*

Islom Karimov

1. “Bayt ul-hikma” qaysi shaharda tashkil etilgan? “Bayt ul-hikma” haqida O'zbekiston milliy ensiklopediyasidan qo'shimcha ma'lumotlar topib daftaringizga yozib oling.
2. Ayting-chi, nima uchun IX–XII asrlarda yurtimizda ilm-fan yuksak taraqqiy etdi?
3. Muso al-Xorazmiy va Ahmad al-Farg'oniyning matematika fanida tutgan o'rni nimalardan iborat?

4. “Ma’mun akademiyasi” qaysi yillarda faoliyat yuritgan? “Ma’mun akademiyasi” haqida O‘zbekiston milliy ensiklopediyasidan qo‘shimcha ma’lumotlar topib daftaringizga yozib oling.

Quyidagi jadvalni Movarounnahr va Xorazmning buyuk mutaffakirlari mavzusiga oid ma’lumotlar bilan to‘ldiring.

Buyuk mutaffakirlar	Yashab ijod qilgan yillari	Qaysi fanlar taraqqiyotiga hissa qo‘shgan	Yozgan asarlari

28-§. ADABIYOT

Tayanch tushunchalar: *turkiy yozma adabiyot*, “Arab va g‘ayri arablar ustozlari”, “Qutadg‘u bilig‘”, “Devonu lug‘otit turk‘”, “Hibat ul-haqoyiq‘”.

Turkiy yozma adabiyot. X–XII asrlarda Movarounnahr va Sharqiy Turkistonda turkiy xalqlarning qadimdan davom etib kelayotgan og‘zaki adabiyoti bilan bir qatorda, yozma adabiyot yuzaga keladi. Qator yirik asarlar bitildi. Ulardan eng nodirlari **Yusuf Xos Hojibning** “Qutadg‘u bilig‘”, **Mahmud Koshg‘ariyning** “Devonu lug‘otit–turk‘”, **Ahmad Yugnakiyning** “Hibat ul-haqoyiq‘”, **Ahmad Yassaviyning** “Hikmat” kabi asarlaridir.

Bu davr turkiy adabiy tili eski o‘zbek va uyg‘ur tillarining vujudga kelishida ham muhim bosqich bo‘ldi.

Mahmud az-Zamaxshariy. Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy 1075-yilda Xorazmning Zamaxshar qishlog‘ida dunyoga kelgan. Ilmga bo‘lgan chanqoqlik uni Buxoro, Marv, Nishopur, Isfahon, Shom, Bag‘dod, Hirot va Makkada hayot kechirib, arab tili va adabiyotini, diniy ilmlarni, xattotlik san‘atini, arab maqollari va urf-odatlarini chuqur o‘rganishiga sabab bo‘ldi. U mintaqa geografiyasiga doir ma’lumotlarni to‘playdi.

Mahmud Zamaxshariy turli soha ilmlariga oid 50 dan

ortiq asarlar yozib qoldirdi. Ayniqsa, uning arab tili fonetikasi va morfologiyasiga bag'ishlangan *"Al-Mufasssal"*, Qur'oni karim tafsiriga oid *"Al-Kashshof"* asari musulmon olamida mashhurdir. **Zamaxshariy** *"Arab va g'ayri arablar ustози"*, *"Xorazm faxri"* kabi sharafli nomlar bilan ulug'langan. U ko'p asarlarini Makkada yozganligi uchun *"Jorulloh"* (*"Allohning qo'shnisi"*) degan sharafli nomga muyassar bo'ladi. **Qohiradagi** dunyoga dong'i ketgan **Al-Azhar** diniy dorilfununining talabalari hozir ham *"Al-Kashshof"* asosida Qur'oni karimni o'rganadilar. U, shuningdek, tarixdagi birinchi ko'p tilli lug'at – arabcha-forscha-turkiy lug'atning asoschisi bo'lgan. **Mahmud Zamaxshariy 1144-yilda** Xorazmda vafot etgan.

1995-yilda O'zbekistonda **Mahmud Zamaxshariyning 920 yilligi** keng nishonlandi.

Yusuf Xos Hojib. Turkiyo'y adib, mutafakkir va davlat arbobi bo'lgan **Yusuf Xos Hojib** (XI asr) *"Qutadg'u bilig"* dostonining muallifidir. U qoraxoniylarning markaziy shaharlaridan bo'lgan **Bolasog'unda** tug'ilgan. **Yusuf** bu yerda arab, forsiy til va undagi adabiyotlarni puxta o'rgandi. Falsafa, mantiq, matematika va boshqa bilimlarni mukammal egalladi, davlat ishlari, idora qoidalari bilan qiziqdi. **Yusufning** hayoti va ijodiy yo'li haqidagi ma'lumotlar juda oz. **Yusuf Xos Hojib** haqida ma'lumot beruvchi yagona manba *"Qutadg'u bilig"* dostonidir. U **1069-yilda** *"Qutadg'u bilig"* (*"Saodatga eltuvchi bilim"*) asarini **Bolasog'unda** yoza boshlaydi va **1070-yilda Koshg'arda** tugatadi. Asarni qoraxoniylar hukmdorlaridan bo'lgan **Tavg'och Bug'roxonga** taqdim etadi. *"Qutadg'u bilig"* **Tavg'och Bug'roxonga** ma'qul kelib, **Yusufga** *"Xos Hojib"* (eshik og'asi) martabasini beradi. O'shandan boshlab adibni **Yusuf Xos Hojib** deb atay boshlaydilar.

Asarda inson va uning ijtimoiy mohiyati, hayotdagi o'rni va vazifasi har tomonlama tahlil qilinadi. *"Qutadg'u bilig"*da oddiy xalq, mehnatkash inson alohida ehtirom bilan tasvirlanadi. *"Qutadg'u bilig"*da axloq, odob, sadoqat va va sevgi kabi masalalar haqida hikmatli so'zlar yuritadi. U ilm va ma'rifatga saodatning kaliti deb qaraydi. Shuning

uchun ham o‘z dostonini “*Qutadg‘u bilig*” deb ataydi. Unda ilm va ma‘rifatni targ‘ib qiladi, olimlarni ulug‘laydi, davlat boshliqlarini ilm-fan ahllaridan ta‘lim olishga va ularning maslahatlari bilan ish ko‘rishga da‘vat qiladi.

Mahmud Koshg‘ariy. XI asrda yashab ijod etgan **Mahmud Koshg‘ariy** hayoti va ijodiy faoliyati haqida yetarli ma‘lumot saqlanib qolmagan. Olimning to‘liq ismi ***Mahmud Koshg‘ariy ibn Husayn ibn Muhammad***. Ijtimoiy kelib chiqishi jihatidan qoraxoniylar sulolasiga mansub bo‘lgan. Yoshligida boshlang‘ich ta‘limni olib, **Koshg‘ar, Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur** shaharlarida bilimini oshirgan. U arab, fors, turkiy kabi 7-8 tilni puxta egallagan. **1056–1057-yillarda** mamlakatdagi ichki nizolar natijasida olim o‘z vatanini tark etib, 15 yil davomida atrofdagi qardosh xalqlar orasida yurishga majbur bo‘lgan. Ana shu yillarda u turkiy xalqlar yashaydigan o‘lkalarni kezib, bu yerlardagi turkiy qabila va urug‘lar, ularning kelib chiqishi va nomlanishi, joylashish o‘rinlari, urf-odatlarini, ayniqsa, til xususiyatlarini sinchiklab o‘rganadi. So‘ng Bag‘dodga borib, **1072-yil** dunyoga mashhur asari “*Devonu lug‘otit turk*” (“*Turkiy so‘zlar devoni*”)ni yozib tugatdi.

Mahmud Koshg‘ariyning bu asari o‘sha davrdagi O‘rta Osiyo xalqlari tarixi, turmushi, madaniyati, urf-odatlarini, adabiyotini o‘rganishda eng noyob manbadir. “*Devonu lug‘otit turk*” asari dastlabki universal lug‘at bo‘lib, o‘z muallifini dunyoga qomusiy olim sifatida tanitdi. Bu asarida olim turkiy qabila va urug‘lar (xalqlar) tillaridagi so‘zlar ma‘nosini arab tilida izohlab beradi. **Mahmud Koshg‘ariy** asari, o‘zi ta‘kidlashicha, “*oldin hech kim tuzmagan va hech kimga ma‘lum bo‘lmagan alohida bir tartibda*” tuzilgan. Shunga ko‘ra, **Mahmud Koshg‘ariy** turkiy xalqlarning tili, madaniyati, etnografiyasi va folklorining birinchi tadqiqotchisi hisoblanadi. “*Devonu lug‘otit turk*”ning qimmatini yana shundaki, olim o‘z asarida dunyo xaritasini ilova qilgan.

Ahmad Yugnakiy. XII asrda turkiy tilda ijod etgan shoir va mutafakkirlardan yana biri **Ahmad Yugnakiy** edi. **Ahmad**

Yugnakiydan yagona adabiy meros “*Hibat ul-haqoyiq*” (“*Haqiqatlar tuhfası*”) saqlanib qolgan. U turkiy adabiy tilining qimmatli va nodir yodgorligi hisoblanadi. O‘z asarida **Yusuf Xos Hojib** singari ilm-fan, olim va fozillarni ulug‘laydi, ma‘rifatparvarlikni targ‘ib etadi, kishilarni ilimli va ma‘rifatli bo‘lishga chaqiradi.

Yugnakiy o‘zini shoir emas, balki adab muallimi, deb hisoblagan. O‘ziga xos axloq kitobi bo‘lgan bu asarga Qur’oni karim va Hadisi sharif ma’nolari singdirilgan. U Islom dini axloqini tashviq qilish, komil insonni tarbiyalab yetishtirish maqsadi bilan yozilgan.

1. Turkiy yozma adabiyotlardan eng nodirlarini qayd eting.
2. Ayting-chi, turkiy adabiy tili qaysi tillarning vujudga kelishida muhim ahamiyat kasb etdi?
3. Mahmud Zamaxshariy qayerda tug‘ilgan va u qaysi nomlar bilan ulug‘langan?
4. “Qutadg‘u bilig” asari kim tomonidan yozilgan?
5. Mahmud Koshg‘ariy va uning “Devonu lug‘otit turk” asari haqida gapirib bering.
6. Ayting-chi, nega Ahmad Yugnakiy o‘zini shoir emas, balki adab muallimi, deb hisoblagan?

Quyidagi jadvalni adabiyot vakillari haqida ma’lumot bilan to‘ldiring.

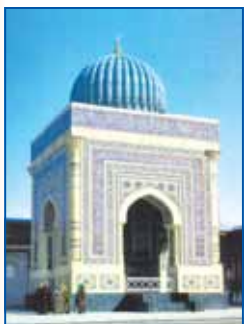
Adiblar	Qachon yashagan?	Qaysi nomlar bilan ulug‘langan?	Yozgan asarlari

29-§. DINIY BILIMLARNING RIVOJLANISHI

Tayanch tushunchalar: *hadis, kalom ilmi, fiqh, din, tasavvuf, tariqat, mafkura.*

Imom al-Buxoriy. Dunyoviy fan olimlari bilan bir qatorda IX asrda islom ta’limotining takomili yo‘lida movarounnahrlik muhaddis ulamolarning ham xizmati katta bo‘ldi. Bu borada, ayniqsa, **Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy** (810–870) va

Samarqanddagi
Imom al-Buxoriy
yodgorligi.

uning zamondoshi hamda shogirdi **Abu Iso Muhammad at-Termiziy** (824–894) ning hissasi nihoyatda buyukdir.

Imom al-Buxoriy islom ta'limotiga oid yigirmadan ortiq asarlar yozdi. Uning birgina "*Al-jome' as-sahih*" asariga **7275** hadis kiritilgan.

1998-yil oktabrda buyuk mutafakkir **Imom al-Buxoriy** tavalludining **1225 yil-ligi** nishonlandi. Samarqand yaqinidagi **Xartang** qishlog'ida "*Imom al-Buxoriy yodgorlik majmuyi*" barpo etildi. 4 jildli "*Al-jome' as-sahih*" kitobi ilk bor o'zbek tilida nashr etilib, kitobxonlarga taqdim etildi.

* **Hadis** (arabcha: rivoyat, naql) — Islom dinida Qur'ondan keyingi muqaddas manba, Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ning faoliyati va ko'rsatmalari haqida to'plangan ma'lumotlar yig'indisi.

Abu Mansur al-Moturidiy. Kalom ilmi ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan buyuk alloma **Abu Mansur al-Moturidiy** (870–944) Samarqand yaqinidagi **Moturid** qishlog'ida tug'ilgan. **Al-Moturidiy** islomiy odob qoidalari, ma'naviy-axloqiy kamolot sirlaridan ta'lim berishga mo'ljallangan qator asarlar yozgan. Ulardan "*Kitob at-Tavhid*" ("*Allohning birligi*") va "*Ta'vilot ahl as-sunna*" ("*Sunniylik an'analari sharhi*") nomli asarlarigina saqlanib qolgan. Ularda diniy ta'limot, islomiy urf-odatlar insonning kamol topishida dunyoqarashining shakllanish mohiyati talqin etilgan. **Al-Moturidiy 944-yilda** Samarqandda vafot etgan.

Abu Mansur
al-Moturidiy
yodgorligi.
Samarqand.

Mustaqillik sharofati bilan diniy qadriyatlarimiz tiklanayotgan Vatanimizda **2000-yil noyabr**da **Imom al-Moturidiy**

tavalludining **1130 yilligi** nishonlandi. Samarqandda *al-Moturi*diy xotirasiga bag‘ishlangan yodgorlik majmuyi barpo etildi, asarlari o‘zbek tilida nashr etildi.

Islom olamida “Musulmonlarning e’tiqodini tuzatuvchi” degan yuksak sharafiga sazovor bo‘lishi bu nodir shaxsning ulkan aql-zakovati va matonatidan dalolat beradi.

Islom Karimov. “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch”.

Burhoniddin al-Marg‘inoniy. Mashhur fiqh (huquqshunos) olimi **Burhoniddin al-Marg‘inoniy 1123-yilda Rish-ton**da (Farg‘ona vodiysi) tavallud topgan. *Al-Marg‘inoniy*ning eng nodir asari to‘rt jildli *“Hidoya”* asaridir. *“Hidoya”* islom huquqshunosligi bo‘yicha mukammal asar bo‘lib, bir necha asrlar davomida musulmon mamlakatlaridagi huquqshunoslar uchun ham nazariy, ham amaliy qo‘llanma vazifasini o‘tab kelgan. Kitob bir qancha tillarga tarjima qilingan.

Hozirgi kunda ham muhim manba sifatida foydalanib kelinmoqda. Shu sababli alloma nafaqat ulamolar, balki oddiy xalq orasida ham *“hidoyat yo‘lining sarboni”* deya katta hurmat-e’tibor topti. Burhoniddin *val-milla* (Islom dinining dalili, isboti) degan sharaflı nomga sazovor bo‘ldi.

2000-yilda al-Marg‘inoniyning 910 yilligi nishonlandi. Shu munosabat bilan Marg‘ilon shahri markazida Burhoniddin Marg‘inoniy yodgorlik majmuyi bunyod etilib, shu yerda uning ramziy maqbarasi o‘rnatildi.

Din. IX–XIII asr ma’naviy hayotida Islom dini muhim o‘rin egallaydi. Bu davrda musulmon Sharqida keng tarqalib, jahon dini darajasigacha ko‘tarilgan Islom dini xalq hayotida muhim o‘rin egallaydi. Movarounnahr aholisi Islom dinini qabul qilib, shariat ahkomlarini bajarishga, arab tili va yozuvini o‘rganishga kirishdi. Markaziy shaharlarda qator masjid va madrasalar qad ko‘tardi.

XII asrda esa Buxoroning Darvozai Mansur mahallasida, hatto qonunshunoslar uchun maxsus *“Faqihlar madrasasi”*

qurilgan. Bunday oliy dorilfunun asosan Islom dini ta'limotining asosiy manbalari: Qur'oni karim, Hadisi sharif va arab tilini mukammal o'rganishga katta e'tibor bergan. Shariat ahkomlarini har tomonlama chuqur o'rgatishda "*Tafsir*" – Qur'oni karimning sharhlari juda boy va qimmatli manba hisoblangan. Fiqh fani (islom huquqshunosligi) axloq va shariat ahkomlari borasida mukammal ma'lumot beradi.

Islom dini ta'limotining ravnaqi va targ'ibotining kengayishida, ayniqsa, Buxoro shahri markazga aylandi. Buxoro madrasalaridan juda ko'p yetuk fiqhshunos olimlar, qozilar, imomlar yetishib chiqadi. Shu boisdan **Buxoro IX asrdan** boshlab "*Qubbat ul-islom*" – "*Islom dinining gumbazi*" nomi bilan shuhrat topadi.

Tasavvuf. Tasavvuf o'rta asrlar musulmon Sharqida keng tarqaladi. Bu ta'limot dastlab VIII asr o'rtalarida Iroqda yuzaga kelgan.

Tasavvuf ta'limoti asosida inson faoliyati va uning kamoloti yotadi. Movarounnahrning turli o'lkalarida tasavvufning turli tariqatlari paydo bo'ladi. Turkistonda **XII asrda Yassaviya, XII asr oxirida Xorazmda Kubroviya, XIV asrda Buxoroda Naqshbandiya** va boshqa tariqatlar vujudga keladi.

* **Tasavvuf (sufiylik) — musulmonlarni halollikka, poklikka, tenglikka, inson qadr-qimmatini yerga urmaslikka chorlovchi, har kimni o'zining halol mehnati bilan yashashga, boshqalarning kuchidan foydalanmaslikka da'vat etuvchi ta'limot**

* **Tariqat — tasavvuf qoidalariga amal qilib yashash, ya'ni komil inson darajasiga erishishni ko'rsatuvchi yo'l**

Movarounnahrda keng yoyilgan tasavvuf – *Yassaviya tariqati* bo'lib, unga **Ahmad Yassaviy** asos soladi. Tariqatning asoslari Yassaviyning mashhur "*Hikmat*" asarida bayon etiladi. Ahmad Yassaviyning fikricha, *shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma'rifat, ma'rifatsiz haqiqat* bo'la olmaydi. Ularning har biri ikkinchisini to'ldiradi va takomillashtiradi. Yassaviya tari-

qatining asosida kamolotga uzlat va tarkidunyochilik orqali yetishish g‘oyasi olg‘a suriladi. Unga faqat bu dunyo rohati va farog‘atidan voz kechib, uzlatda toat va ibodat yo‘lida zahmat chekib, mashaqqatli mehnat qila olgan kishigina yetib boradi. Xullas, Yassaviya tariqatida mashaqqatli mehnat va aziyat shariat yo‘lida bo‘lmog‘i hamda tarkidunyochilik targ‘ib etilsada, inson zoti sharif darajasida ulug‘lanadi. Insonning har qanday mol-dunyodan va davlatdan ustun turishi ta‘kidlanadi.

Tasavvuf ta‘limotining buyuk siymolaridan yana biri **Najmiddin Kubro** (1145–1221) edi. U Xorazmda “*Kubroviya*” tariqatiga asos soladi.

Yassaviya tariqatidan farqli o‘laroq, Kubroviya tariqati tarkidunyochilikni rad etadi. Kamolot yo‘lida olib boriladigan mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne‘matlaridan bahramand bo‘lishning joizligi g‘oyasi ilgari suriladi. Kubroviya tariqatida xalqqa va Vatanga bo‘lgan muhabbat nihoyatda kuchli bo‘lib, har qanday og‘ir damlarda ham omma bilan birga bo‘lish, Vatanni mudofaa qilish va uning mustaqilligi uchun kurashga da‘vat etiladi.

Tasavvuf **XIV asrda** *Naqshbandiya* tariqatida yanada rivoj topadi. Unga **Bahouddin Naqshband** asos soladi. U **1318-yilda** Buxoro yaqinida **Qasri Hinduvon** qishlog‘ida matolarga naqsh bosuvchi hunarmand oilasida dunyoga keladi. Yoshligida ta‘lim olish bilan bir qatorda kimxob matoga gul bosishni puxta o‘rganib, ota kasbi naqqoshlikni egallagan.

Xoja Bahouddin “*Hayotnoma*” va “*Dalil al-oshiqin*” nomli asarlar yozib, o‘z tariqatini yaratadi. Naqshbandiya tariqati Movarounnahr, Xuroson va Xorazmda keng tarqaladi. Naqshbandiya tariqati insonlarni halol va pok bo‘lishga, o‘z mehnati bilan kun kechirishga, muhtojlarga xayr-ehson berishga, sofdil va kamtar bo‘lishga chaqiradi. Uning “*Dil ba yor-u dast ba kor*” (“Ko‘ngil Allohda bo‘lsin-u, qo‘l mehnat bilan band bo‘lsin”) degan hikmati Naqshbandiya tariqatining hayotiy mohiyatini ifodalaydi. U tarkidunyochilikni rad etib, mehnatsevarlik, odillik va bilimdonlikni targ‘ib etadi. Naqsh-

bandiya ta'limoti taraqqiyotiga keyingi asrlarda **Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Xoja Ahror** kabi buyuk allomalar katta hissa qo'shadilar.

Mustaqillik sharofati bilan **Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro** singari bobokalonlarimizning aziz nomlari tiklandi, qadamjolari obod etildi. Asarlari chop etilib, ularning bebaho ma'naviy meroslaridan hozirgi avlodlar bahramand bo'lmoqdalar. Holbuki, islomiy ta'lim-tarbiya asosida ajdodlarimiz kamol topib, o'zlaridan o'chmas tarixiy meros qoldirganlar.

1. Movarounnahrlik muhaddis ulamolardan kimlarni bilasiz?
2. Al-Moturidiy qanday asarlar yozgan?
3. Ma'naviy hayotda Islom dinining ahamiyati nimada deb o'ylaysiz?
4. Tasavvuf qanday ta'limot?
5. Yassaviya tariqati asosida qanday qarash ustunlik qiladi?
6. Kubroviya tariqatidagi vatanparvarlik g'oyalari ta'riflang.
7. Naqshbandiya tariqati insonlarni nimaga da'vat etadi?

30-§. ME'MORCHILIK, SAN'AT VA MUSIQA

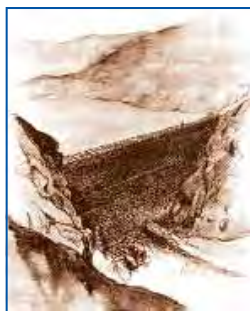
Tayanch tushunchalar: *me'morchilik, san'at, naqqoshlik, o'yamakorlik, xattotlik, shashmaqom.*

Me'morchilik. O'rta asr jamiyatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi va Islom dini mafkurasi madaniy hayotning bu sohasiga ham kuchli ta'sir qildi. **Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, O'zgan** va **Marv** kabi shaharlarda bu davrda ko'plab saroy, masjid, madrasa, minora, maqbara, tim va karvon-saroylar qurildi. Buxoro shahridagi *Ismoil Somoniy* maqbarasi, *Namozgoh* masjidi, *Minorai Kalon* hamda *Vobkent* va *Jarqo'rg'ondagi minoralar* va ko'pgina boshqa binolar o'sha davr me'morchiligining namunalari. Bu yodgorliklar o'ziga xos me'morchilikning rivoj topganligidan dalolat beradi.

Bu davrda yo'nilgan tosh, pishiq g'isht va suvga chidamli qurilish qorishmalaridan turli xil suv inshootlari: suv omborlari – bandlar, ko'priklar, sardobalar va korizlar barpo etiladi. Bunday

inshootlarning o'lchamlari matematika nuqtayi nazaridan g'oyat puxta ishlangan. Masalan, **X asr**da Nurota tizmalaridagi Pas-tog' darasi to'silib barpo etilgan **Xonbandi** nomli suv omboriga 1,5 mln metr kub suv to'plangan. To'g'on granit toshi va suvga chidamli qurilish qorishmasidan qurilgan. Bu suv omborini qurishda suvning vertikal va gorizontal bosim kuchi va bu hudud-larda tez-tez sodir bo'ladigan zilzilalarning silkinish kuchlarini ham hisobga olganlar. Bu, shubhasiz, **XVII asr** mashhur fran-suz fizigi **Blez Paskal** tomonidan suvning bosim kuchi to'g'risida yaratilgan kashfiyotdan qariyb 7 asr muqaddam movarounnahrlik muhandislarga ma'lum ekanligidan dalolat beradi.

X asr suv omborining to'g'oni – Xonbandi.

X asrdan boshlab binokorlikda sinchkori imoratlar keng tar-qaladi. *Yakkasinch* va *qo'shsinchli* binolarning tagsinchlaridan tortib ustunlari-yu sarrovlari va to'sinlarigacha yog'ochlarni biriktirish uslubida qurilib, sinchlarning orasi xom g'isht yoki guvalalar bilan urib chiqilgan. Bu tuzilishdagi imoratlarni qurish hozirgacha saqlanib keladi. **Afrosiyob, Varaxsha, Buxoro** va **Poykand** shahar xarobalarida kovlab ochilgan turarjoy qoldiq-laridan ma'lum bo'lishicha, X–XI asrlarda ham **paxsa** va **xom g'isht**dan qurilgan imoratlar shahar me'morchiligida asosiy o'rinni egallagan.

Naqqoshlik, o'ymakorlik va xattotlik. IX–XII asr bosh-larida me'morchilik bilan birga *naqqoshlik* va *o'ymakorlik* san'ati ham ancha rivoj topadi. Imoratning peshtoqi, eshigi va devorining ayrim qismlari turli mazmundagi bitiklar bilan qoplanar edi.

Bu davrda *xattotlik* xalq san'atining muhim va keng tarqal-gan sohalaridan biri edi. Hali kitob bosish kashf etilmaganligi, qo'lyozma kitoblarning nusxalari faqat qo'lda ko'chirilishi

tufayli xattotlik san'ati ancha rivoj topdi. Turli uslubda husnixat bilan bitilgan xattotlik namunalari me'moriy naqshlarda ham hayotiy mazmun va estetik zavq beruvchi bezak sifatida ishlatiladi.

Musiqa san'ati. IX–XIII asr boshlarida musiqa san'ati ham g'oyat taraqqiy qiladi. Bayramlar, to'ylar, xalq sayillari va boshqa marosimlar, shubhasiz, kuy va qo'shiqsiz o'tmas edi. Bu davrda sozandalar ud, tanbur, qo'biz, rubob, nay, surnay, karnay, qo'shnay va qonun kabi g'oyat xilma-xil torli, zarbli va puflab chalinadigan cholg'u asboblardan keng foydalanganlar.

Xalq kuylari asosida keyinchalik tojik va o'zbek xalqlarining mumtoz kuyi "*Shashmaqom*" uchun poydevor bo'lgan "*Rost*", "*Xusravoniy*", "*Boda*", "*Ushshoq*", "*Zerafkanda*" "*Buzruk*", "*Sipohon*", "*Navo*", "*Basta*", "*Tarona*" kabi yangi-yangi kuylar ijod etilgan. Musiqa san'ati she'riyat hamda musiqashunoslik ilmi bilan uzviy bog'langan holda taraqqiy etadi.

1. IX–XII asrlardagi me'morchilik namunalari haqida so'zlab bering. Ular haqida qo'shimcha adabiyotlardan ma'lumotlar to'plang.
2. Naqqoshlik, o'ymakorlik va xattotlik san'ati qay tariqa rivoj topdi?
3. "Shashmaqom" nima?

V BOB AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI TARIXI

31-§. XIV ASRNING O'RTALARIDA MOVAROUNNAHRDA IJTIMOY-SIYOSIY VAZIYAT

Tayanch tushunchalar: *siyosiy tarqoqlik, siyosiy kurash maydoni, mamlakat mustaqilligi uchun kurash, Sarbadorlar.*

Siyosiy tarqoqlik. XIV asrning 50–60-yillarida Movarounnahr 10 ga yaqin mustaqil bekliklarga bo‘linib ketgan. U yerdagi hokimlar o‘zlarini hokimi mutlaq deb e‘lon qiladilar. Mamlakatdagi har bir viloyat alohida hukmdorlikka ajralib, ular o‘rtasida nizo kuchayib ketadi va qonli urushlarga aylanadi. Siyosiy tarqoqlik, o‘zaro urush va janjallar iqtisodiy tanglikka sabab bo‘lib, mamlakat aholisini, ayniqsa, dehqonlar xo‘jaligini xonavayron qilgan edi.

Buning ustiga Sharqiy Turkiston va Yettisuvda tashkil topgan Mo‘g‘uliston xonlari bir necha bor Movarounnahr ustiga yurish qilib, uni talaydilar. Mo‘g‘uliston xonlarining vayronagarchilikka olib keluvchi yurishlari, istibdodi va zulmiga qarshi xalq harakatlari boshlanadi.

Mana shunday o‘zaro ichki urushlar qizigan, mo‘g‘ullar zulmiga qarshi mehnatkash xalq harakatlari boshlangan bir davrda mamlakatda yangi siyosiy kuch yetilmoqda edi.

Amir Temurning yoshlik davri. *Amir Temur* Kesh viloyatidagi **Xoja Ilg‘or** qishlog‘i (Yakkabog‘ tumani)da **1336-yil 9-aprel** kuni tavallud topgan. Uning to‘liq ismi **Amir Temur ibn Amir Tarag‘ay ibn Amir Barqul**. Amir Temurning onasi **Takina xotun** Kesh yurtining obro‘li beka (bek og‘o)laridan hisoblangan. Uning otasi **Amir Tarag‘ay barlos** urug‘ining oqsoqollaridan bo‘lib, ajdodlari Kesh va Nasaf viloyatida o‘z mulklariga ega bo‘lgan va bu yurtda hokimlik qilgan.

Amir Temurning yoshligi ona yurti Keshda kechdi. **Amir Tarag‘ay** o‘g‘lini yoshligidan aslzodalarga yarasha o‘qitgan va har taraflama bilim bergan: katta-kichik bilan muomala ilmini, ov qilish va harbiy ilmlarni o‘rgatgan. Yosh

Temurni yetti yoshidayoq madrasaga o‘qishga beradilar. U madrasaga kelganda alifbodan mukammal xabardor bo‘lgan. O‘n ikki yoshidan boshlab bolalarga xos bo‘lgan ermak o‘yinlardan voz kechib, keyinchalik o‘z tengqurlari bilan sipohiylikka oid o‘yinlar bilan shug‘ullanadi. **Amir Temur** yoshlik chog‘laridanoq chavandozlik va ovga ishqiboz bo‘lib, kamondan nishonga o‘q uzish, ot choptirib turli mashq va harbiy o‘yinlar bilan mashg‘ul bo‘lishni yoqtirar edi. Shu asnoda **Amir Temur** tulporlarni saralab ajrata oladigan mohir chavandoz va dovyurak bahodir sifatida voyaga yetadi. Uning atrofiga bolalikdagi do‘stlari va maktabdoshlari to‘planishib, birgalikda mashq qilar, musobaqalarda ishtirok etishar, asta-sekin navkar bo‘lishib, harbiy guruhga birlashib borishardi. Keyinchalik ular **Amir Temurning** safdoshlariga aylanib, uning qo‘shinida lashkarboshilik darajasigacha ko‘tarilganlar.

Shunday qilib, **Amir Temur** o‘z zamonisining o‘qimishli va uquvli hukmdorlaridan bo‘lib yetishadi. Tibbiyot, matematika, falakiyot, me‘morchilik va tarix ilmidan ham yaxshigina xabardor bo‘lgan. **Amir Temur** bilan yuzma-yuz o‘tirib suhbatlashishga muyassar bo‘lgan buyuk arab faylasufi **Ibn Xaldunning** ta’kidlashicha, **Amir Temur** turk, arab, fors xalqlari tarixini chuqur o‘rgangan, diniy, dunyoviy va falsafiy bilimlarning eng murakkab jihatlarigacha yaxshi o‘zlashtira olgan zot ekan.

O‘zining ilk harbiy faoliyatini **Amir Temur** qo‘l ostidagi navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan. Ularning o‘zaro kurashlarida qatnashib, jasorat ko‘rsatgan va janglarda chiniqqan. Harbiy mahorat va oliyhimmatlilik **Amir Temurning** shuhratini oshirib, uning dong‘i butun Qashqadaryo vohasi, xususan Kesh viloyatiga yoyilgan.

Amir Temur Chig‘atoy xonlaridan **Qazog‘onning** nabirasi, **Amir Husaynning** singlisi **Uljoy Turkon Og‘oga** uylanishi tufayli **Amir Temur** bilan Balx hokimi **Amir Husayn** o‘rtasida ittifoq yuzaga keladi.

Amir Temurning siyosiy kurash maydoniga kirib kelishi. XIV asrning 50-yillari oxirida Movarounnahrda

amirlarning o‘zaro kurashi kuchayib, mamlakatda siyosiy parokandalik avjiga chiqadi. Mo‘g‘uliston xonlari Movarounnahrda og‘ir siyosiy vaziyatdan foydalanib, bu o‘lkada o‘z hokimiyatini o‘rnatishga harakat qiladilar. Mo‘g‘uliston xoni **Tug‘luq Temur 1360–1361-yillarda** Movarounnahrda birin-ketin ikki marta bostirib kiradi. Movarounnahr beklari birlasha olmay xalqni o‘z holiga tashlab ketadilar. **Amir Temurning** amakisi – Kesh viloyatining hukmdori

Sohibqiron Amir Temur

Amir Hoji Barlos Xuroson tomonga qochadi. 24 yoshli **Amir Temur** esa boshqacha yo‘l tutadi.

Temur o‘z yurtini mo‘g‘ullar tajovuzidan himoya qilish uchun ko‘p o‘ylab, **Tug‘luq Temurning** huzuriga borishga qat‘iy ahd qildi. Natijada u **Tug‘luq Temurning** yorlig‘i bilan Kesh viloyatining *dorug‘asi* (hokimi) etib tayinlanadi.

* **Dorug‘a** – mo‘g‘ulchadan “nazoratchi”, “shahar boshlig‘i” degan ma‘noni beradi. Mo‘g‘ullar davlatida mahalliy hokimlar huzuridagi ulug‘ qoon vakili, noibi. Dorug‘a zimmasiga quyidagi vazifalar yuklatilgan: aholini ro‘yxatga olish; mahalliy xalqdan qo‘shin to‘plash; pochta aloqalarini yo‘lga qo‘yish; soliqlar yig‘ish; to‘plangan soliq-to‘lovlarni ulug‘ qoon saroyiga yetkazish

Shu tariqa, **Amir Temur** siyosiy kurash maydoniga kirib keldi. Keyinchalik, o‘zining bu xatti-harakatini **Temurbek** aholini mo‘g‘ullar tomonidan talon-toroj etishdan himoya qilishning yagona yo‘li – puxta o‘ylangan reja 100 ming kishilik qo‘shindan kuchli deb, izohladi.

Tug‘luq Temur o‘g‘li **Ilyosxo‘jani** Movarounnahrning hukmdori etib tayinlab, Mo‘g‘ulistonga qaytib ketadi. **Ilyos-**

xo'ja bilan *Amir Temurning* murosasi to'g'ri kelmaydi. Shu sababli u Movarounnahrning nufuzli amirlaridan biri, Balx hokimi *Amir Husayn* bilan ittifoq tuzib, mo'g'ullarga qarshi kurash olib boradi. **1363-yilda** Amudaryoning chap sohilida, **Qunduz** shahri yonida umumiy dushman ustidan g'alaba qozonadilar. Keyingi ikki yil davomida ittifoqchilar *Ilyosxo'ja* boshliq jeta lashkarlari bilan bir necha marta jang qiladilar. Nihoyat **1364-yil oxirida** ular mo'g'ullarni Movarounnahrda quvib chiqaradilar.

Biroq Movarounnahrni qo'ldan chiqarishni istamagan *Ilyosxo'ja* **1365-yilning bahorida** yana Movarounnahr ustiga qo'shin tortadi. Ikki o'rtadagi jang **1365-yil 22-may** kuni Toshkent bilan Chinoz o'rtasidagi Chirchiq daryosi bo'yida sodir bo'ladi. Tarixda u "*Loy jangi*" nomi bilan shuhrat topadi. Chunki o'sha kuni kuchli jala quyib, jang maydoni botqoqlikka aylangan, hatto otlar loyga botib qolgan.

Jangda *Amir Temur* qo'shini g'olibona harakat qilib, dushman qo'shinining o'ng qanotiga qaqshatqich zarba berayotgan bir paytda *Husayn* o'z askarlarini raqibning so'l qanotiga tashlamay, jang maydonini tark etadi. *Amir Temur* chekinishga majbur bo'ladi.

Bu g'alabadan so'ng *Ilyosxo'ja* hech qanday qarshilikka uchramay, **Xo'jand** va **Jizzax** shaharlarini egallab, **Samarqand** ustiga yuradi. Samarqandda qurolli qo'shin bo'lmasa-da, xalq shahar mudofaasini o'z qo'liga oladi. Uzoq davom etgan mo'g'ullar hukmronligiga qarshi ko'tarilgan bu xalq harakati tarixda *Sarbadorlar harakati* nomi bilan shuhrat topadi.

Samarqand sarbadorlari. Sarbadorlar harakati **XIV asrning 60-yillarida** Movarounnahrda mo'g'ul xonlarining hujumi munosabati bilan vujudga keldi. Samarqand sarbadorlariga mudarris **Mavlonozoda Samarqandiy**, hunarmand **Abu Bakr Kalaviy** va shahar mahallalaridan birining oqsoqoli, mohir mergan **Xurdaki Buxoriylar** boshchilik qiladilar. Sarbadorlar mo'g'ullarga Samarqand shahrida qaqshatqich zarba beradilar. Buning ustiga ularning otlari orasida o'lat tarqab, otlar qirila boshladi. Chorasiz qolgan *Ilyosxo'ja* avval Samarqandni,

soʻngra esa butun Movarounnahrni tashlab chiqib ketishga majbur boʻladi.

Sarbadorlar amaldorlar mol-mulkini bir qismini musodara etib kambagʻallarga taqsimlab berganlar. Bu esa hukmdor tabaqalarning keskin noroziligiga sabab boʻlgan.

Sarbadorlar boshchiligidagi samarqandliklarning moʻgʻullar xoni *Ilyosxoʻja* ustidan gʻalabasi va shahardagi beqarorlik toʻgʻrisidagi xabar *Amir Temur* bilan *Amir Husayn*ga ham borib yetadi. **1366-yilning bahorida** ular Samarqandga yoʻl oladilar va shahar yaqinidagi *Konigil mavzeyiga* kelib tushadilar. Beklar sarbadorlarning yetakchilari bilan muzokara olib boradilar. Uchrashuvning birinchi kunida ularga izzat-ikrom koʻrsatildi. Lekin ertasi kuni **Abu Bakr Kalaviy** bilan **Xurdaki Buxoriylar Amir Husayn** buyrugʻiga koʻra dorga tortiladilar. Bundan kech xabar topgan *Amir Temur Mavlnozodaning* hayotini *Amir Husayn*dan soʻrab oladi va uni oʻlimdan qutqarib qoladi.

Sarbadorlar (forscha “sar” – bosh, “dor” – dor; boshini dorga tikkanlar) – XIV asrda Eron va Oʻrta Osiyoda moʻgʻullar zulmiga qarshi xalq qoʻzgʻoloni qatnashchilari. Qoʻzgʻolonda keng xalq ommasi ishtirok etgan. Sarbadorlar maqsadga erishish uchun ozodlik yoʻlida dorga osilishga ham tayyormiz degan shior ostida kurash olib borganlar

Shu tariqa, sarbadorlar boshliqsiz qoldirilib, harakat bostiriladi. Movarounnahrda *Amir Husaynning* hukmronligi oʻrnatiladi. Ammo koʻp vaqt oʻtmay *Husayn* bilan *Amir Temur* oʻrtasida munosabat keskinlashib, ochiqdan ochiq nizoga aylanadi. **1366–1370-yillar** davomida ular oʻrtasida bir necha bor oʻzaro toʻqnashuvlar ham boʻladi.

1. Nima sababdan Movarounnahrda siyosiy tarqoqlik kuchaydi?
2. Amir Temurning yoshligi haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Amir Temur qanday vaziyatda siyosiy kurash maydoniga kirib keldi?
4. “Loy jangi” haqida soʻzlab bering.

5. Sarbadorlar kimlar, ular kimlarga qarshi kurashganlar?
6. Amir Temur haqida qanday kitoblar o'qigansiz?

Quyidagi jadvalni to'ldiring. Ushbu sanalarda qanday voqealar bo'lib o'tdi?

XIV asrning 50–60-yillari	1363-yil
1336-yil 9-aprel	1365-yil 22-may
1360–1361-yillar	1366–1370-yillar

32-§. AMIR TEMUR – MARKAZLASHGAN DAVLAT ASOSCHISI

Tayanch tushunchalar: *Amir Temur hukmronligining boshlanishi, Oliy hokimiyat ramzi, markazlashgan davlat, Movarounnahr va Xurosonning birlashtirilishi.*

Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi. XIV asrning 60-yillarida Movarounnahrda hukm surgan og'ir siyosiy va iqtisodiy vaziyat mamlakatni birlashtirib, kuchli bir davlat tashkil etishni talab qilmoqda edi. *Amir Temur* o'z zamonining bunday talabini boshqa amirlarga nisbatan yaxshiroq tushunardi. Shuning uchun ham u markazlashgan davlat tuzishga kirishdi. Bunday maqsadni amalga oshirishda u oqsoqollar, harbiylar, savdogarlar va shahar hunarmandlari tabaqalariga suyanadi. *Amir Temur* bu ulkan maqsadini ro'yobga chiqarish ishini avvalo ichki g'animlarga qarshi kurashdan boshlaydi.

1370-yilning bahorida *Amir Temur* butun qo'shinlari bilan kuchli raqib – Balx hukmdori *Amir Husayn*ga qarshi yo'lga chiqadi. Qo'shin Termiz yaqinidagi *Biyo qishlog'iga* yetganida uning huzuriga taniqli ulamolardan *Sayyid Baraka* tashrif buyuradi. *Sayyid Baraka Amir Temur* faoliyatini qo'llab-quvvatlab, unga Oliy hokimiyat ramzi *nog'ora* bilan *bayroq* tortiq qilib, uning buyuk kelajagidan bashorat qiladi. Bu voqea, shubhasiz, siyosiy ahamiyatga ega edi. Chunki *nog'ora* bilan *bayroq*, musulmonlar odatiga ko'ra, toj-taxt ramzi bo'lib, uni oliy martabali ruhoniyning qo'lidan olish tez orada uning toj-taxt va saltanat egasi bo'lishligiga ishora edi.

Amir Temur qo'shini to Balxga yetib borgunicha, yo'l-

yo‘lakay unga yangi-yangi kuchlar kelib qo‘shiladi. Bu paytga kelib *Amir Husaynning* ko‘pchilik amirlari uni tark etadilar. Jangda *Amir Husayn* qo‘shinlari yengiladi, ikki kunlik qamaldan so‘ng, **1370-yilning 10-aprelida** Balx shahri *Amir Temurga* taslim bo‘ladi. *Amir Husayn* qatl etiladi.

Ertasi kuni bo‘lib o‘tgan qurultoyda *Amir Temurning* hukmdorligi rasman tan olinib, u *Movarounnahrning amiri* deb e‘lon qilinadi.

Markazlashgan davlatning tashkil etilishi. Davlatni siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlab, ko‘pdan beri davom etib kelayotgan ichki tarqoqlikka barham berish, tinchlik va osoyishtalikni qaror toptirish maqsadida *Amir Temur 1370-yil iyul* oyida Samarqandda katta qurultoy chaqirdi. Qurultoyda markaziy davlat tizimini shakllantirish va qo‘shin tuzish masalalari muhokama etiladi. **Samarqand** davlat poytaxti deb e‘lon qilindi. Samarqandda mustahkam devorlar, qal‘alar hamda saroylar barpo etishga kirishiladi. Bu imoratlar Samarqand mo‘g‘ullar tomonidan vayron etilganidan keyin 150 yil o‘tgach, birinchi marta bunyod etilgan umummamlakat miqiyosidagi inshootlar edi.

Amir Temur mamlakatda qonun va tartib ishlarini joriy etadi. Maxsus qo‘shin tuzib, unga katta imtiyozlar beradi. U yirik harbiy bo‘linmalar boshliqlarini va sipohsololarni tayinlaydi.

Amir Temur taxtga o‘tirgach, Chig‘atoy ulusining barcha yerlariga o‘zini voris deb bildi. Sohibqiron Sirdaryoning quyi havzasidagi yerlarni, Toshkent viloyatini, Farg‘ona vodiysini va Xorazmni o‘z hukmronligi ostiga kiritdi. *Amir Temur 1372-yildan* boshlab Xorazmga besh marta harbiy yurish qildi va Xorazm **1388-yilda** uzil-kesil bo‘ysundirildi.

1381-yilda *Hirot, Seyiston, Mozandaron* egallandi. Shundan so‘ng *Saraxs, Jom, Qavsiya, Sabzavor* shaharlari jangsiz *Amir Temurga* bo‘ysundi va uning tasarrufiga o‘tdi. Shunday qilib, *Amir Temur* Movarounnahr, Xuroson va Xorazmni birlashtirib, yirik markazlashgan davlat tuzdi. Bu ulkan hududda yashovchi

xalqlarning birlashuvi ular taqdirida ijobiy ahamiyatga ega bo‘ldi.

1. Amir Temur bilan Amir Husayn o‘rtasidagi nizo qanday yakun topdi?
2. 1370-yilning 11-aprelida o‘tkazilgan qurultoyning tarixiy ahamiyati nimadan iborat?
3. Samarqand shahrini qaytadan bunyod qilishda Amir Temurning xizmati to‘g‘risida nimalarni bilib oldingiz?
4. Movarounnahr qanday yo‘l bilan birlashtirildi?
5. Xorazm yurishlari va uning natijasi haqida gapirib bering.
6. Bu davrda Amir Temurning tarixiy xizmati nimadan iborat bo‘ldi?

33-§. AMIR TEMUR SALTANATIDA DAVLAT BOSHQARUVI VA HARBIY TIZIM

Tayanch tushunchalar: *saltanat boshqaruvi, qo‘shin tuzilmasi, harbiy yurushlar, suyurg‘ol yerlar, “Temur tuzuklari”.*

Saltanat boshqaruvi. Sohibqiron Amir Temur o‘z zamonasining talab-ehtiyojlaridan kelib chiqib davlat boshqaruvini takomillashtirdi, unga yangicha ruh va mazmun berdi. Davlatning tarkibiy tuzilishi harbiy-siyosiy tartiblarga asoslangan bo‘lsa-da, jamiyat rivoji, barcha ijtimoiy tabaqalarning manfaatlarini ta‘minlash nazarda tutilgan edi.

Amir Temur saltanatida davlat boshqaruvi ikki idoradan: **dargoh** va **vazirlik** (devon)dan iborat bo‘lgan. Dargohni Oliy hukmdorning o‘zi boshqargan. Ijroiya hokimiyat – devonni devonbegi (bosh vazir) boshqargan. Devonda harbiy vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri faoliyat yuritgan. Bulardan tashqari, sarhadlar va tobe mamlakatlarning boshqaruvi bilan shug‘ullanuvchi yana uch vazir bo‘lib, ular devonbegiga hisobot berib turgan.

Tashqi va ichki favqulodda voqealardan voqif etib turuvchi ming nafar piyoda, ming nafar ot mingan choparlari bo‘lgan. Butun saltanat bo‘ylab bir kunlik yo‘l oralig‘ida yomxonalar tashkil etilgan. Har bir yomda 50–200 boshdan ot-ulov tutilgan.

Sohibqiron mamlakatni boshqarishda o'z yaqinlariga suyandi.

Sohibqiron davlat boshqaruvi ishlarida islom qonun-qoidalariga asoslangan. Uning Qur'oni karim va Hadisi shariflarga munosabati samimiy va oliy darajada bo'lgan. Payg'ambar avlodlari, shayxul-mashoyixlarga hurmati cheksiz edi. Davlatni kuchaytirishda ham aynan shunday kishilarga tayanib ish yuritgan.

Suyurg'ol yerlar. Amir Temur ulkan saltanat tasarrufidagi o'lkalarni asosan to'rt qism (ulus)ga bo'lib, o'g'illari, nabiralari va xizmat ko'rsatgan amirlarga suyurg'ol tarzida in'om qiladi. Movarounnahrдан tashqari o'z tasarrufidagi barcha viloyat va mamlakatlarni Amir Temur o'limidan biroz avval o'g'il va nabiralari orasida taqsimlaydi: Xuroson, Jurjon, Mazondaron va Seyiston (markazi **Xirot**) **Shohrux**ga, G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq va Armaniston (markazi **Tabriz**) **Mironshoh**ga, Fors, ya'ni Eronning janubiy qismi (markazi **Sheroz**) **Umarshayx**ga, Afg'oniston va Shimoliy Hindiston (markazi **G'azna**, keyinchalik **Balx**) **Pirmuhammad**ga suyurg'ol qilib berilgan.

Uluslar markaziy hukumatga itoat etsalar-da, ammo ular ma'lum mustaqillikka ega edilar. Ulus hukmdorlarining alohida davlat devonxonasi, qo'shini mavjud edi. Ularning markaziy hukumatga tobeligi xirojning bir qismini Samarqandga yuborib turish va oliy hukmdor harbiy yurishlarida o'z qo'shini bilan qatnashish yoki talab qilingan askarni yuborib turishdan iborat edi.

Qo'shin tuzilishi. Amir Temur davlat mustaqilligi va muhofaza yo'lidagi ichki va tashqi siyosatida asosan qo'shinga suyanar edi. Shuning uchun ham u qo'shin boshliqlarini tanlash va ularni tarbiyalash, harbiy qismlar va ularning joylashish tartibi, navkar va sarbozlarning qurollanishi hamda ichki intizom masalalariga nihoyatda katta ahamiyat berardi.

Sohibqiron intizomli qo'shin tuzishga, jang paytida qo'shin qismlarini oqilona boshqarishga, jang taqdirini hal qiladigan joylarga harbiy kuchlarni tezkorlik bilan yo'llashga, mavjud to'siq va g'ovlarni tadbirkorlik bilan bartaraf etishga,

qo‘shindagi jangovar ruhni yuksak darajada ushlab turishga erishgan.

Amir Temur qo‘shiniga chorvadorlar qatori o‘troq aholidan ham askar to‘plangan. Askariy qismlarni viloyatlardan to‘plash bilan *tavochi* mansabidagi amaldorlar shug‘ullanar edi. Qo‘shinda harbiy kuchlarning asosini tashkil qilgan otliq askarlar bilan bir qatorda piyodalar ham xizmat qilgan. Amir Temur qo‘shini son jihatdan aniq tashkil etilgan, uning jangovar tartibi takomillashib borgan, o‘z zamonasining ilg‘or qurol va texnikasi bilan ta‘minlangan, qismlar bir-biridan kiyim-bosh, bayroq va tug‘lari bilan farqlangan. Bunday farqlanish jangda qo‘shinni boshqarishda qo‘l kelgan.

Amir Temur qo‘shini o‘ntalik askariy birikmalar asosida tuzilgan harbiy qismlardan iborat edi. Lashkar **tuman** – o‘n minglik, **hazora** – minglik, **qo‘shun** – yuzlik va **ayl** – o‘nlik birikmalariga bo‘lingan. Amir Temur o‘n minglik askarni boshqarish uchun **tuman og‘asi**, minglik bo‘linmalar uchun **mirihazora**, yuzliklar uchun **qo‘shunboshi** va o‘nliklar uchun esa **aylboshi** kabi harbiy mansablarni ta‘sis etadi.

Sohibqiron Sharqda birinchilardan bo‘lib qo‘shinga o‘tsochar qurol – to‘pni olib kirgan. Tog‘li hududlarda jang harakatlari olib boruvchi maxsus harbiy qism va bo‘linmalar tashkil qilingan. *Ibn Arabshohning* guvohlik berishicha, Sohibqiron qo‘shinida ayollardan iborat bo‘linmalar bo‘lib, ular erkaklar bilan bir safda turgan, qahramonlik va matonat namunalari ko‘rsatgan.

Jangga kirish usuli. Harbiy yurish paytida oldinda *xabar-chilar*, ular orasidan *yasovul* bo‘linmasi, undan keyinroqda *manglay* – avangard qism borardi. Manglay bilan qo‘shinning asosiy qismlari oralig‘ida esa qo‘mondonning qarorgohi va uning yon-atrofida zaxira (rezerv) qismlar joylashgan bo‘lib, u “*izofa*” deb yuritilgan.

Amir Temur qo‘shinining asosiy jangovar qismlari *markaz*, o‘ng – *burong‘or* va chap – *juvong‘or* qanotlaridan iborat bo‘lgan. Har bir qanotning oldida bittadan qo‘shimcha qo‘riqchi manglay – *avangardi*, yon tomonida esa bittadan qo‘riqchi

askariy qo‘shilmalar – *qanbullar* bo‘lar edi. Shu tariqa qo‘shin yetti qism – *qo‘llardan* iborat edi. **Sharafiddin Ali Yazdiy** qo‘shinni yetti qo‘lga – qismga bo‘lib joylashtirish tartibini birinchi bo‘lib Amir Temur joriy qilgan deb yozadi. Bu qo‘llar janglarda mustaqil harakat qilib, faqat qo‘shin qo‘mondoniga bo‘ysungan.

Amir Temur jang qilishning yangi harbiy uslublarini qo‘l-lagan. Xususan, jang vaqtida qo‘shin qanotlarini dushman hujumidan muhofaza qilish va o‘z navbatida, g‘anim kuchlarini yon tomondan aylanib o‘tib, unga ortdan zarba berish maqsadida tuzilgan otliq qism – qunbulning joriy etilishi bo‘lgan.

Amir Temurning harbiy yurishlari. Amir Temurning har bir harbiy yurishiga turtki bo‘larlik sabab bor edi. Bu sabablar – o‘z davlatining chegaralarini mustahkamlash, tashqi dushmanlardan himoyalanih, karvon yo‘llarini turli yo‘l-to‘sarlardan tozalash, xiyonatchi, sotqin, aldamchilarni jozalash, bo‘ysunmaganlarni itoat ettirish, o‘zining siyosiy ta‘sirini kengaytirishdan iborat bo‘lganligini tarixiy manbalardan bilib olish mumkin.

Amir Temur yordamida **To‘xtamish Oltin O‘rda** taxtini egallaydi. Keyinchalik **To‘xtamish** xoinlik yo‘liga kiradi. U Amir Temurga qarshi ochiqdan ochiq kurashga o‘tadi. Natijada Amir Temur **To‘xtamish**ga qarshi uch marta qo‘shin tortishga majbur bo‘ladi.

So‘nggi shiddatli jang **1395-yilning 15-aprelida** Shimoliy Kavkazda **Tarak** (Terek) daryosi bo‘yida sodir bo‘ldi. Jangda Amir Temur qo‘shini dushmanga qarshi otdan tushib, uni kamondan o‘qqa tutish usulini qo‘lladi. O‘q va qilich zarbiga chiday olmagan **To‘xtamish** qo‘shinining safi buzilib, orqaga chekindi va tarqalib ketdi. **To‘xtamishxon** sanoqligina askari bilan qochib changalzorga kirdi va ta‘qib etib kelayotgan askarlardan bekindi.

Rossiya tarixchilari **B. D. Grekov** va **A.Y.Yakubovskiy**-larning ta’kidlashicha, Amir Temurning To‘xtamish ustidan qozongan g‘alabasi faqat O‘rta Osiyo uchun emas, balki

butun Sharqiy Yevropa, shuningdek, Rus knyazliklarining birlashishlari uchun ham buyuk ahamiyat kasb etgan edi.

Amir Temur o‘z saltanatining janubiy chegaralarini mustahkamlash va kengaytirish maqsadida **Eron, Ozarbayjon, Iroq, Shom** (Suriya) ustiga uch marta askar tortadi. Bu yurishlar tarixda *uch yillik, besh yillik va yetti yillik urushlar* deb nom olgan.

Amir Temur o‘z ixtiyori bilan taslim bo‘lib, moli omon to‘lagan shaharlarga tegmagan, qo‘shinlarni bunday shaharlarga kiritmagan. **1398–1399-yillar**da Hindistonga yurish qiladi va Dehlini egallaydi.

Keng ko‘lamli harbiy yurishlar natijasida Sohibqiron Amir Temur saltanatining chegarasi Usmonli turklar davlati chegarasiga borib taqaldi. Amir Temur usmonli turklar sultoni **Boyazid Yildirim** bilan munosabatni yaxshilash tarafdori bo‘lgan. Boyazid *qoraqo‘yunlar, muzaffariylar, jaloyiriylarning* Amir Temurga qarshi harakatlarini qo‘llab-quvvatlagan. Buning natijasida ikki davlat o‘rtasida to‘qnashuv bo‘lishi muqarrar bo‘lib qoldi.

Amir Temur bilan **Sulton Boyazid** qo‘shinlari o‘rtasidagi hal qiluvchi jang **1402-yil 20-iyul**da Anqara yaqinida, Chubuq mavzeyida sodir bo‘ladi. Bu jang tarixda “*Anqara jangi*” deb ataladi. Uzoq davom etgan shiddatli jangda Sohibqiron kuchlari turk qo‘shinini tor-mor etadi. **Sulton Boyazid** asirga olinadi.

Boyazid ustidan qozonilgan buyuk g‘alaba bilan Amir Temurni Fransiya, Angliya hamda Kastiliya va Leon qirollari tabriklab, unga o‘z muboraknomalarini yuboradilar. Chunki Sohibqiron endigina uyg‘onayotgan Yevropaga ulkan xavf solib turgan Usmonli turklar davlatiga zarba berib, butun Yevropaning xaloskoriga aylangan edi.

Kichik Osiyodan Samarqandga qaytgan Amir Temur **1404-yilning 27-noyabr**ida 200 ming qo‘shin bilan Samarqanddan Xitoyga qarshi yurishga chiqdi. Biroq Xitoy

ustiga yurish Amir Temurning to‘satdan vafot etib qolishi (1405-yil 18-fevral) tufayli amalga oshmay qoldi.

“**Temur tuzuklari**”. Amir Temur hayotlik davridayoq uning harbiy san’ati va davlat boshqarish uslubiga bag‘ishlangan maxsus asar yaratilib, u “**Temur tuzuklari**” nomi ostida shuhrat topadi. Unda davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalari faoliyatining tartibi – tutumi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini tayinlash tartiblari belgilab berilgan. Amir Temurning “... davlat ishlarining to‘qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini qilich bilan amalga oshirdim”, “Kuch – adolatdadur” degan so‘zlari uning mamlakatni aql-zakovat va adolat bilan boshqarganligidan guvohlik beradi.

Shunday qilib, Sohibqiron Amir Temur davlatni boshqarish va harbiy sohada o‘ziga xos usul yaratib, shu asosda barpo qilgan davlati bilan dunyoni lol qoldirdi.

1. Ayting-chi, Amir Temur saltanati qanday boshqarilgan?
2. Amir Temur davlatidagi uluslarning asosiy xususiyati nimadan iborat bo‘lgan?
3. Suyurg‘ol yerlar kimlarga, nima uchun berilgan?
4. Ayting-chi, Amir Temur qo‘shini qanday tartibda tuzilgan? Chingizxon qo‘shinidan nimasi bilan farq qilgan?
5. Amir Temur qanday usulda jangga kirgan?
6. “Temur tuzuklari”da nimalar bayon etilgan?

Quyidagi jadvalni Amir Temur saltanatida davlat boshqaruvi mavzusiga oid ma’lumotlar bilan to‘ldiring.

Davlat boshqaruvi	Uluslar	Qo‘shin tuzilishi	Jangga kirish usuli

34-§. AMIR TEMURNING TASHQI SIYOSATI

Tayanch tushunchalar: *Sharq va G'arb mamlakatlari bilan munosabatlar, diplomatik aloqalar, elchilar tashrifi, Buyuk Ipak yo'lida savdo munosabatlari.*

Tashqi siyosat. Amir Temur davlati bilan Vizantiya, Turkiya, Hindiston, Ispaniya, Fransiya, Angliya, Oltin O'rda, Mo'g'uliston, Xitoy kabi davlatlar iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar o'rnatdilar. Amir Temur davlatining tashqi siyosati o'z oldiga mamlakat xavfsizligini ta'minlash; qo'shni mamlakatlarda o'z ta'sirini mustahkamlash; Turkiya, Hindiston, Xitoy, Venetsiya, Ispaniya, Fransiya va Angliya bilan iqtisodiy, elchilik, madaniy aloqalarni o'rnatish va rivojlantirish kabi vazifalarni qo'ygan.

XIV asr oxirlarida vujudga kelgan muayyan xalqaro vaziyat tufayli Amir Temur davlati, Turkiya, Misr va Oltin O'rda eng qudratli davlatlar sifatida siyosiy maydonga chiqdi. Bu davrda Amir Temurga Mo'g'uliston, Oltin O'rda va Misr bilan ittifoqdagi Usmoniylar Turkiyasi qarama-qarshi turardilar.

Mo'g'uliston bilan munosabatlar. Movarounnahr mo'g'ullar istibdodidan xalos etilib, mamlakatda Amir Temur hokimiyati o'rnatildi, lekin uning sarhadlari hali tinch emas edi. Mo'g'ulistonda ulus beklarining isyonlari va ularning Toshkent viloyati bilan Farg'ona vodiysiga talonchilik xurujlari ro'y berib turardi. Shimol tarafda Oq O'rdada Jo'ji ulusining tojtaxti uchun kurash kuchaygan, ularning Xorazm hukmdorlari bilan qo'shilib, Buxoro, Chorjo'y va Qarshi ustiga qilgan talonchilik yurishlari davom etardi.

Bularni bartaraf qilmay turib, Amir Temur o'z davlatining xavfsizligini ta'minlay olmas edi. Manbalarning guvohlik berishicha, Amir Temur bu masalani muzokaralar yo'li bilan hal qilishga urindi. Lekin foydasi bo'lmadi. Uni qurol vositasi bilan hal qilishga majbur bo'ldi. Amir Temur **1371–1390-yillarda** olib borgan yetti harbiy yurishdan keyin Mo'g'ulistonda tinchlik o'rnatish va uni o'zining ta'sir doirasiga kiritib olishga muvaffaq bo'ldi.

Misr bilan aloqalar. Amir Temur bilan Misr sultoni *Barquq* o'rtasidagi rasmiy aloqalar **1385-yildan** boshlangan edi. **1386–1405-yillar** mobaynida Amir Temur va Misr sultonlari, shuningdek ularning Suriyadagi noiblari o'rtasida taxminan 25 marta maktub va elchilar almashuvi bo'ldi. Amir Temur Misr sultoni *Barquq* bilan do'stona munosabatlar o'rnatilishi, savdogar va tijorat ahllari bermalol bordi-keldilarini amalga oshirishlari, bundan keyin o'rtada hech qanaqa ixtilof va adovat harakatlari bo'lmasligi haqida takliflar bildirib o'z elchilarini jo'natgan edi. Biroq *Sulton Barquq* Amir Temur jo'natgan elchilarni qatl etib, takliflarni rad etadi. Keyinchalik Amir Temur Sulton Boyazid ustidan g'alaba qozongach, Misr o'z itoatkorligini izhor etadi.

Oltin O'rda bilan munosabatlar. Amir Temur yordamida **To'xtamish** Oltin O'rda taxtiga kelgan bo'lsa-da, uning Movarounnahrda talonchilik yurishlari avj oldi. Bundan tashqari, To'xtamishxon Misr, Iroq va Turkiya bilan harbiy ittifoq tuzib, Amir Temurga zarba bermoqchi bo'ldi. **1384-yilda** To'xtamishxonning elchisi Misr sultoni *Barquq* bilan uchrashuvda Amir Temurni yo'q qilish taklifini kiritadi. Bunday taklifga shu yili Misrga kelgan Turkiya va Sivas elchilari mamlakatlari Amir Temurga qarshi bo'lgan harbiy ittifoqqa qo'shilishini aytdilar. Turkiya, Misr va Oltin O'rdaning o'zaro yaqinlashuvi Amir Temur davlatiga jiddiy xavf tug'dirardi. Shuning uchun Amir Temur bu harbiy ittifoq harakatga kelishiga yo'l qo'ymadi. Amir Temur ittifoqchilarni bittadan safdan chiqarish siyosatini tutdi. **1395-yilda** To'xtamishxonga, **1402-yilda** Yildirim Boyazidga qaqshatqich zarbalar berdi.

Xitoy va Hindiston bilan munosabatlar. Sharqning eng katta davlatlaridan Xitoy bilan munosabatlar Amir Temur davrida bir qadar jiddiylashib qolgan edi. Bunga Xitoy hukmdorlarining ulug' davlatchilik siyosati sabab bo'lgandi. Min imperatorlari Xitoyga qo'shni bo'lgan mamlakatlarni Xitoyga qaram mamlakatlar deb hisoblar edilar. Amir Temurning elchilari va savdogarlari olib borgan sovg'a-salomlarni

esa o'lpson deb atar edilar. Temur ham Xitoy elchilari bilan shunga yarasha munosabatda bo'ldi. **Klavixoning** ma'lumotlariga qaraganda, **1404-yilda** Samarqandga kelgan Xitoy imperatorining elchilarini boshqa mamlakat elchilaridan yuqoriga o'tqazib qo'yilgan ekan. Yuqoridagi aytilganlardan kelib chiqib Amir Temur buyrug'iga ko'ra ular ham boshqa mamlakat elchilari qatoridan o'ziga yarasha joyga o'tqazilgan.

Xalqaro siyosiy vaziyat. Sohibqiron Amir Temur jahon siyosiy hayotiga ham ta'sir ko'rsatdi. Ma'lumki, bu davrda, bir tomondan, Sulton Boyazidning Bolqon yarimoroli davlatlariga nisbatan tazyiqi kuchayib, butun Yevropaga xavf solayotgan edi. Ikkinchi tomondan, Boyazidning o'zi G'arbga tomon shiddat bilan siljib borayotgan xavfli raqib – Amir Temurning kuchli tazyiqiga duchor bo'lgan edi. Bunday siyosiy vaziyatda Boyazidga qarshi kuchlarning ma'lum darajada birlashuvi tabiiy edi.

Avvalambor Boyaziddan yengilib, o'z yer va mulklaridan mahrum bo'lgan Kichik Osiyo mamlakatlarining hukmdorlari Amir Temurdan madad istab, uning Qorabog'dagi o'rdagohiga borib, qaror topadilar. Hatto Vizantiya va G'alatadagi Genuya hokimining noibi, Fransiya qiroli hamda Sultoniya shahrining katolik missionerlari yordam so'rab Amir Temurga murojaat qiladilar. Buning evaziga ular harbiy yurish vaqtida unga yordam berish hamda Konstantinopol va Peraning Boyazidga to'lab kelgan bojini bundan buyon Amir Temurga to'lashga va'da qiladilar. Bunday taklif Amir Temurga ma'qul tushadi. Chunki Turkiyani dengiz sohilidagi tayanchidan ajratish uchun unga dengizdan madad zarur edi. Shunday qilib, XIV asr oxiri va XV asr boshlarida sulton Boyazidga zarba berish uchun qulay siyosiy vaziyat vujudga keladi. Bu vaziyatdan Amir Temur ustalik bilan foydalanadi.

Elchilik aloqalari. Anqara yaqinida turklarning 160 ming kishilik qo'shini ustidan qozonilgan buyuk g'alabadan so'ng Amir Temurning G'arbiy Yevropa davlatlari bilan bo'lgan aloqalarining mazmuni tubdan o'zgaradi. Endilikda Amir Temur ular bilan do'stona munosabatlarni mustahkamlash va

o‘zaro savdo-sotiq aloqalarini yo‘lga qo‘yish kabi masalalarga ahamiyat beradi.

Amir Temur **1402-yil yozida** Fransiya va Angliyaga maxsus elchilar orqali **Karl VI** va **Genrix IV** nomlariga maktublar yo‘llaydi. Elchilar Parijga **1403-yil** may oyida yetib boradilar. Elchilar ikki mamlakatning savdogarlari uchun erkin savdo munosabatlari olib borilishini ta‘minlash va agar qirol hamda gersoglar rozi bo‘lsalar, bu erkin savdoni tegishli bitim yoki shartnoma bilan mustahkamlashni taklif etadi.

Fransiya qiroli **Karl VI 1403-yil 15-iyunda** Amir Temurga yo‘llagan javob maktubidan ma‘lum bo‘lishicha, Amir Temur takliflari Fransiya tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilingan.

Xuddi shu davrda Amir Temurning Angliya qiroli **Genrix IV** bilan olib borilgan diplomatik munosabatlarida g‘arbiy viloyatlar hokimi **Mironshoh** faol qatnashdi. G‘arbiy Eron, Iroq, Ozarbayjon, Armanistonni o‘z ichiga olgan mulklar hokimi **Mironshoh** Amir Temurning keksayib qolgan davrida G‘arbiy Yevropa hukmdorlarining diqqat-e‘tiborini o‘ziga jalb etadi. Bu davrda u Yevropa davlatlari bilan o‘zaro savdo aloqalarini jonlantirish maqsadida nasroniy ruhoniylariga xayrixohlik bildirib, savdogarlarning daxlsizligini ta‘minlash borasida chora-tadbirlarni amalga oshirdi. Shu sababli G‘arbda **Mironshoh** tez orada “*katolik oqimining homiysi*” sifatida shuhrat qozondi.

Kastiliya (Ispaniya) qiroli **Genrix III** Sharq bilan juda qiziqib qolgan edi. **1402-yilning bahorida** dastlab Ispaniya elchilari Amir Temurning Kichik Osiyodagi qarorgohiga yuboriladi. Elchilarga Amir Temur va Boyazidlarning kuch-qudrati, boyligi va qo‘shinining sonini bilish hamda ular qo‘l ostida yashayotgan xalqlarning urf-odatlarini, dini va qonunlari haqida aniq ma‘lumotlar to‘plash topshiriladi. Sharq va G‘arb davlatlarining elchilari qatorida Ispaniya elchilari ham Amir Temur tomonidan qabul qilinib, qirol nomiga yozilgan maxsus maktub va in‘omlar bilan kuzatiladi. Ularga qo‘shib Amir Temur **Muhammadqozi** ismli o‘z vakilini Ispaniyaga elchi qilib yuboradi. **Genrix III 1403-yilda** Amir Temur huzuriga

elchi qilib yuboradi. Genrix III 1403-yilda Amir Temur huziriga ikkinchi marta maxsus elchilarni yuboradi. Unga **Klavixo** boshliq qilib tayinlanadi. Ispaniya elchilari Samarqandda Amir Temur tomonidan tantanavor qabul qilinib, ularga hurmat-ehtirom ko'rsatadilar.

Klavixo boshliq Ispaniya elchilari **1404-yilning sentabr-noyabr** oylarida Samarqandda bo'ladilar. Amir Temurning Xitoy tomonga yurishi munosabati bilan boshqa ko'pgina davlatlarning elchilari kabi Ispaniya elchilari ham **1404-yilning 21-noyabr**ida Samarqanddan jo'natib yuboriladi. Klavixo Ispaniyaga **1406-yilning mart** oyida qaytib boradi. **Klavixoning** safar taassurotlari "*Buyuk Temur tarixi*", "*Temur qarorgohi*" va "*Samarqandga sayohat kundaligi*" nomlari ostida ispan tilida bir necha bor nashr qilinadi.

Tashqi savdo. Amir Temur o'z davlati poytaxti **Samarqand** atrofida qad ko'targan bir qancha yangi qishloqlarni Sharqning mashhur shaharlari **Dimishq** (Damashq), **Misr** (Qohira), **Bag'dod**, **Sultoniya** va **Sheroz** nomlari bilan atadi. Chunki Samarqand kattaligi, go'zalligi hamda tevarak-atrofining obod etilganligi jihatidan dunyodagi eng yirik shaharlardan ham ustunroq turmog'i lozim edi.

Tashqi savdoda ham Samarqand katta o'rin tutgan. Samarqandga turli mamlakatlardan, xususan, Xurosondan ma'danlar, Hind va Sinddan yoqut, olmos, Xitoydan atlas, choy, mushk va boshqa mollar, o'zga mamlakatlardan oltin va kumush olib kelinardi. **Klavixo** Xitoy poytaxti Xonbaliqdan 800 tuyalik savdo karvoni kelganini o'z kundaligida qayd etgan. Bu davrda Amir Temur va uning mahalliy noiblari Xitoy va Hindistondan O'rta Osiyo orqali Yaqin Sharq va Yevropa mamlakatlariga boradigan xalqaro savdo yo'li – Buyuk Ipak yo'lida savdo karvonlari qatnovi xavfsizligini ta'minlash bo'yicha muhim chora-tadbirlar ko'rganlar. Sharq bilan G'arb o'rtasida savdo-sotiq va elchilik aloqalari kengaydi. Bu esa Amir Temur davlatining tashqi iqtisodiy va elchilik aloqalarining barqarorligiga olib keldi.

1. Ayting-chi, Amir Temur davlati bilan qaysi davlatlar iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar o'rnatdilar?
2. Amir Temur tashqi siyosatda o'z oldiga qanday vazifalarni qo'ygan?
3. XIV asr oxirlarida qaysi davlatlar eng qudratli davlatlar sifatida siyosiy maydonga chiqdi?
4. XV asr boshlaridagi xalqaro siyosiy vaziyat qanday edi?
5. Yevropa hukmdorlari nima uchun Amir Temur bilan diplomatik aloqalar o'rnatishga harakat qildi?
6. Nima uchun Mironshoh G'arbda "katolik oqimining homiysi" degan sifat bilan mashhur bo'ldi?
7. Nima uchun Amir Temur Samarqand atrofidagi qishloqlarning nomini Sharqning mashhur shaharlari nomi bilan atadi?

35-§. AMIR TEMURNING JAHON TARIXIDA TUTGAN O'RNI

Tayanch tushunchalar: *Amir Temurning Vatanimiz va jahon tarixida tutgan o'rni, Amir Temur jahon va milliy tarixchilarning e'tirofida, mustaqillik yillarida Amir Temur xotirasining tiklanishi.*

Amir Temurning Vatanimiz va jahon tarixida tutgan o'rni. Amir Temur 35 yil davomida mamlakatni boshqardi. Hindiston va Xitoydan Qora dengizga qadar, Orol dengizidan Fors qo'ltig'iga qadar bo'lgan g'oyat katta hududni qamrab olgan ulkan saltanatni vujudga keltirdi. Bundan tashqari, Kichik Osiyo, Suriya, Misr va Quyi Volga, Don bo'ylari, Balxash ko'li va Elsuvi daryosi, Shimoliy Hindistongacha bo'lgan mamlakatlarni o'ziga bo'ysundirdi. U nafaqat Movarounnahr va Turkistonni obod qildi, balki bo'ysundirilgan mamlakatlarning shaharlarini ham qayta qurdirdi. **Bag'dod, Darband** va **Baylakon** shaharlari shular jumlasidandir. Eng muhimi Eron, Ozarbayjon va Iroqdagi tarqoqlik va boshboshdoqlikka barham berib, Sharq bilan G'arbni bog'lovchi qadimiy karvon yo'llarini tikladi. Bu bilan nafaqat Movarounnahr, balki Uzoq va Yaqin Sharq mamlakatlarining iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga,

xalqlar va mamlakatlarni bir-biri bilan yaqinlashtirishga ulkan hissa qo‘shdi.

Amir Temur Yevropaning Fransiya, Angliya va Kastiliya kabi yirik qirolliklari bilan bevosita savdo va diplomatik aloqalar o‘rnatdi. Siyosiy tarqoqlik tugatilib, markazlashgan davlatning tashkil topishi katta ijobiy oqibatlariga olib keldi. Mamlakat ishlab chiqarish kuchlarini mo‘g‘ullarning bir yarim asrlik hukmronligi natijasida tanazzulga uchragan iqtisodni tiklash uchun qulay sharoit vujudga keldi. Ayni vaqtda xo‘jalikning asosi bo‘lgan sug‘orma dehqonchilikda muayyan siljishlar ro‘y berdi. Yangi-yangi kanallar qazilib, sug‘orma dehqonchilik maydonlari kengaydi. Hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo rivojlandi, fan va madaniyat ravnaq topib, shaharlar obodlashdi va gavjumlashdi.

Amir Temur jahon va milliy tarixchilarning e‘tirofida.

Sohibqiron Amir Temur mashhur davlat arbobi, mohir sarkarda sifatida O‘zbekistonda davlatchilikning yuksalishida muhim o‘rin tutadi. Tarixiy manbalarda Amir Temur Sohibqiron nomi bilan bir qatorda “*Sohibi jahon*” hamda “*Sohibi adl*” – “*Adolat sohibi*” nomlari bilan ulug‘lanadi. Xalqaro YUNESKO tashkilotining tashabbusi bilan **1996-yilda** Toshkent, Samarqand va xorijiy mamlakatlarda Amir Temur tavalludining 660 yilligi keng miqyosda nishonlandi va shu yil O‘zbekistonda “Amir Temur yili” deb e‘lon qilindi.

Amir Temurning asosiy tarixiy xizmati shundan iboratki, aynan uning hukmronligi davrida Yevropa va Osiyo qit‘alari ilk bor o‘zlarining bir geosiyosiy maydonda yashayotganliklarini his etdilar.

Bu, xususan, bugun juda muhim. Chunki insoniyat shuni tushundiki, biz hammamiz bir-birimizga chambarchas bog‘liq, o‘zaro aloqadorlikda yashar ekanmiz, demak, endi yangi va xavfsiz dunyo tartiboti o‘rnatish uchun imkoniyat paydo bo‘ldi.

I.A.Karimov, O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti

1402-yilda jahonga, ayniqsa, Bolqon yarimoroli hamda Yevropadagi xalqlar va mamlakatlarga tahdid solgan Turkiya

sulton **Boyazid I Yildirim** tor-mor keltirilganidan so‘ng, fransuzlar Amir Temurning oltindan haykalchasini quydirib, ostiga “Yevropa xaloskoriga” deb yozdirib qo‘yilgan ekan. Bugun bu ulug‘ zotni buyuk bunyodkor, ulug‘ davlat arbobi, mohir sarkarda, ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida butun dunyo tan oldi. Davlat arboblari, olim-u fozil kishilar hazrat sohibqiron haqida iliq fikrlarni aytmoqdalar, uning hayoti va faoliyatiga yuksak baho bermoqdalar.

Yevropa olimlarining Amir Temur shaxsi va uning faoliyatiga qiziqishi XVI asrdan boshlangan edi. **1553-yili** Italiyaning Florensiya shahrida italiyalik olim **Perondinoning** “*Skifiyalik Tamerlanning ulug‘vorligi*” asari bosilib chiqdi. Bu Yevropa olimlarining Amir Temur haqidagi birinchi ilmiy tadqiqoti edi. Ushbu asrda ispan tarixchisi **Pero Meksikaning** “*Buyuk Temur tarixi*” asari chop etiladi. **1582-yili** Seveliyada mashhur Ispaniya elchisi **Klavixoning** “*Esdaliklari*” kitobi nashrdan chiqdi. Ingliz dramaturgi **Xristofor Morloning** “*Buyuk Temur*” nomli sahna asari ham shu asrda yaratildi. Shundan beri buyuk Sohibqironga atalgan asarlarning keti uzilmaydi. Hozirgi paytga kelib Amir Temur va Temuriylar haqida 33 mamlakatda 500 dan ziyod chet ellik tadqiqotchilarning asarlari chop etilgan.

Sho‘rolar tuzumi davrida Amir Temur shaxsi va faoliyatiga adolatsizlik bilan yondashilib, bir yoqlama baho berib kelindi. Shunga qaramasdan, **1968-yilda** faylasuf olim **I.M.Mo‘minovning** “*Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli*” risolasini nashr etilishi jamoatchilikning bu mavzuga qiziqishini yanada avj oldirib yubordi. Asar keskin tanqidga uchradi. Ammo **I.M.Mo‘minovning** Amir Temur shaxsini o‘rganish tashabbusi bilan chiqishi bu uning ilmiy jasorat va yuksak vatanparvarlik fazilatining yorqin ifodasi bo‘ldi.

...bunday shaxsning yuzaga kelishi davrning, zamonning taqozosi, Chig‘atoy ulusining zulmi, mayda feodal beklarning vahshiyona ezishi, mo‘g‘ul xonlari, Oltin O‘rda beklarining Movarounnahrda to‘xtovsiz bosqinchilik yurushlari azoblangan, xonavayron bo‘lgan, 150 yil

davomida chet el hukmronligidan tinkasi qurigan mamlakatning, xalqning mustaqillikka erishish talabi edi. Bu tarixiy zaruriyat Temurda, uning lashkarboshilarida ravshan ko‘rindi, Temur davlat arbobi sifatida ma‘lum darajada bu ehtiyojni, talabni, zaruriyatni o‘zida aks ettirdi, ya‘ni Movarounnahrda mustaqil markaziy birlashgan davlat tuzdi, mamlakat ehtiyojlariga javob berdi.

I.M.Mo‘minov

Mustaqillik yillarida Amir Temur xotirasining tiklanishi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti **Islom Karimov** sa‘y-harakati bilan Amir Temurning jahon tarixida tutgan o‘rni o‘z joyiga qo‘yila boshlandi. O‘zbekistonda uning faoliyatini o‘rganishga va uni ommalashtirishga keng yo‘l ochildi. Amir Temurning nomi O‘zbekistonda abadiylashtirildi. Ko‘plab shahar va qishloqlardagi shohko‘chalar, maydonlar, jamoa xo‘jaliklari, maktablar, kinoteatrlar va boshqalar uning nomi bilan ataldi.

Islom Karimov tashabbusi va rahnomaligida Toshkent, Samarqand, Shahrisabz va boshqa shaharlarning markaziy maydonlarida Amir Temurga haykal o‘rnatildi. **1995-yilda Xalqaro Amir Temur jamg‘armasi** tashkil qilindi. **1996-yilda** Toshkentdagi Amir Temur xiyobonida *Temuriylar davri muzeyi* barpo etildi, “*Amir Temur*” ordeni ta‘sis etildi.

2017-yil 30-iyunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti **Sh.M.Mirziyoyev** “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyida so‘zlagan nutqi davomida yoshlarga harbiy ta‘lim-tarbiya beradigan kursantlar maktablariga “**Temurbeklar maktabi**” deb nom berish taklifini ilgari surdi va ushbu taklif yoshlar tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilindi.

1. Amir Temurning Vatanimiz va jahon tarixida tutgan o‘rni haqida o‘z fikrlaringizni bayon eting.
2. Amir Temur qanday nomlar bilan ulug‘landi?
3. Amir Temurning qaysi voqeadan so‘ng Yevropada obro‘-e‘tibori oshib ketdi? Nega aynan shu voqeadan so‘ng deb o‘ylaysiz?

4. Yevropa olimlarining Amir Temur shaxsi va uning faoliyatiga qiziqishi qachondan boshlangan?
5. I.M.Mo‘minovning risolasi nega tanqidga uchragan deb o‘ylaysiz?
6. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng Amir Temurning nomini adadiylashtirish uchun amalga oshirilgan ishlar haqida qo‘shimcha ma‘lumotlar to‘plang. Amir Temur haqida qanday badiiy asarlar o‘qigansiz? O‘qigan asarlaringiz mazmunini gapirib bering.

36-§. TEMURIYLAR DAVRIDAGI SIYOSIY JARAYONLAR

Tayanch tushunchalar: *muxolafat, saltanat taxti uchun kurash, Shohrux hukmronligining qaror topishi.*

Taxt uchun kurash. Sohibqiron **1405-yil 18-fevral** kuni Xitoy tomon yurish vaqtida, qahraton qishda, **O‘tror** shahrida vafot etadi. Amir Temur vafot etgach, uning bir necha o‘n yillar davomidagi sa‘y-harakatlari natijasida barpo etilgan yirik saltanat parchalana boshladi. Buning asosiy sababi saltanat tasarrufiga olingan yurtlar shu qadar xilma-xil, uzoq masofalarga cho‘zilgan bo‘lib, ularni yagona bir markazdan turib boshqarish murakkab edi. Buning ustiga ulardagi muxolafatchi kuchlar ajralib chiqish uchun qulay payt kutardilar.

Saltanatning parchalanishiga Amir Temur vorislari o‘rtasidagi toj-taxt ilinjida uzoq yillar davom etgan o‘zaro ziddiyat va urushlar sabab bo‘ldi. Amir Temur vafoti oldidan taxt vorisi etib nabirasi **Pirmuhammadni** (Kobul, Qandahor va Hindiston viloyatlarining hukmdori) tayinlagan edi. **Pirmuhammadni** taxtga o‘tqazish tarafdorlari kuchli bo‘lsa-da, biroq Mironshohning o‘g‘li **Xalil Sulton Mirzo** o‘zboshimchalik bilan **1405-yilning 18-mart** kuni Samarqandni egallab, o‘zini Movarounnahrning oliy hukmdori deb e‘lon qiladi. **Pirmuhammadning** yo‘lini to‘sib, uning rejalarini buzib yuborish niyatida hatto u Amudaryoning o‘ng tomonidagi yerlarni ham o‘z hokimiyatiga qo‘shib oladi.

Xalil Sulton garchi bobosidan qolgan xazinalar vositasida Sohibqironning nufuzli a'yon va kiborlaridan ma'lum qismini o'z tarafiga og'dirib Movarounnahr taxtini egallagan bo'lsa-da, ammo ko'p vaqt o'tmay u Amir Temurning sadoqatli amirlari, viloyat noiblari va shahzodalarning kuchli noroziligi va isyoniga duch keladi. Birinchi bo'lib Turkiston hamda Farg'onaning hokimi amir **Xudoydot** bilan **Shayx Nuriddin Xalil Sulton**ga qarshi isyon ko'taradilar. Hatto Xalil Sultonning ukasi **Sulton Husayn Mirzo** Amudaryoning chap sohilidagi viloyatlarda o'z hokimiyatini o'rnatmoq niyatida akasiga qarshi bosh ko'taradi. O'z navbatida Amir Temur taxtining qonuniy valiahdi **Pirmuhammad** Amudaryodan kechib o'tib, **Xalil Sulton**ga qarshi Nasaf tomonga askar tortadi. Movarounnahrda boshlangan sulola kurashlari shu tariqa avj olib ketadi.

Oqibatda davlat parchalanib, ayrim viloyat hukmdorlari hokimi mutlaq bo'lib oladilar. **Pirmuhammad 1407-yil 22-fevralda** vaziri **Pir Ali Toz** boshliq fitnachilar qo'lida halok bo'ladi. **1408-yil 22-aprel** kuni Qoraqo'yunli turkmanlarning qabila boshlig'i **Qora Yusuf** bilan bo'lgan jangda **Mironshoh** halok bo'ladi. Ozarbayjon va Iroq viloyatlari temuriylar qo'lidan ketadi.

1409-yil bahorida Movarounnahrda vaziyat yanada keskinlashadi. **Amir Xudoydot** O'ratepa va Shohruxiya shaharlarini osongina qo'lga kiritib, Samarqand tomonga askar tortadi. **Sheroz yaqinidagi Zarafshon daryosi bo'yida** sodir bo'lgan jangda **Xalil Sulton** qo'shini mag'lubiyatga uchraydi, o'zi esa asirga olinadi.

Shohrux hokimiyatining qaror topishi. Shu davrda Xurosondagi amirlar isyonini bostirishga ulgurgan **Shohrux** endilikda butun e'tiborini Movarounnahrqa qaratadi. Chunki u ota yurtidagi hodisalarga loqayd qaray olmasdi. **1409-yil 25-aprelda** u Amudaryodan o'tib, Samarqand sari yurish qiladi. Qariyb besh yil davom etgan o'zaro kurash va isyonlar xalqning jiddiy noroziligiga sabab bo'lgan edi. Temuriyzodalar va amirlar o'rtasidagi kurashga xotima berish maqsadida Shohrux boshlagan harakat mamlakat fuqarolarining ko'pgina

tabaqalari tomonidan quvvatlanadi. Shu bois Movarounnahrda beshliklarga chek qo'yilib, Movarounnahr va Xurosonda o'z hukmronligini o'rnatadi hamda mamlakatda tinchlik va osoyishtalik o'rnatishga muvaffaq bo'ladi.

Shohruxning uzoq hukmronligi davrida Amir Temur saltanatining asosiy qismi uning qo'li ostida saqlanib qolsa-da, ammo bu ulkan mamlakat ikki davlatga bo'lingan edi. Ulardan biri Amudaryodan janubda joylashgan **Shohrux** boshchiligidagi davlat bo'lib, uning markazi **Hiro**t shahri edi. Ikkinchisi esa Amudaryodan shimolda Movarounnahr va Turkiston hududida **Ulug'bek** boshchiligidagi davlat bo'lib, **Samarqand** uning poytaxti edi.

1. Amir Temur saltanatining parchalanish sabablari nimada?
2. Siz Xalil Sultonning harakatini qanday baholaysiz?
3. Shohrux Mirzo qachon Samarqandga yurish qildi, nima uchun uni xalq quvvatladi?
4. O'ylab ko'ring, yurtning parchalanishi shu yurt fuqarolarining hayotiga qanday ta'sir qiladi? Yurtni omon va yaxlit saqlash uchun nimalar qilish kerak?

37-§. MIRZO ULUG'BEKNING HUKMRONLIGI DAVRIDA MOVAROUNNAHR

Tayanch tushunchalar: *Ulug'bekning siyosiy maydonga chiqishi, Ulug'bekning ichki va tashqi siyosati, Ulug'bek fojiasi.*

Ulug'bek – Movarounnahr hukmdori. 1409-yilda Shohrux Samarqanddan Hirota qaytish oldidan o'n besh yoshli **Mirzo Ulug'bek**ni Movarounnahr va Turkistonga hokim qilib tayinlaydi. **Ulug'bek** (1394–1449) garchi Movarounnahr bilan Turkistonning hokimi deb e'lon qilinsa-da, aslida uning hokimiyati chegaralari dastavval faqat Samarqand, Buxoro va Nasaf viloyatlari bilangina cheklanardi. Chunki **Shohrux** tomonidan Farg'onadan to O'zgangacha –

Mirzo Ulug'bek

Amirak Ahmad, Hisori Shodmon esa **Muhammad Jahongir** ixtiyoriga berilgan edi. Turkiston **Shayx Nuriddinning** tasarrufida edi. O'sha vaqtda u na **Ulug'bek** va na **Shohruxni** tan olardi. Shuning uchun ham mamlakat notinch edi.

Shayx Nuriddin Turkiston bilan qanoatlanmaydi. **1410-yil 20-aprelda** Samarqand yaqinida **Qizilravot mavzeyida** **Shayx Nuriddin** boshchiligidagi isyonkor ittifoqchilar bilan **Mirzo Ulug'bek** qo'shinlari o'rtasida jang bo'ladi. Jangda **Ulug'bek** mag'lubiyatga uchrab, Kalifga tomon chekinadi. **Shohrux** Samarqandga yetib kelib, **Shayx Nuriddin** isyonini bostiradi. **1412-yildan** boshlab Movarounnahr va Turkistonni to'liq boshqarish 18 yashar **Ulug'bek** qo'liga o'tadi. **Ulug'bek 1414-yilda** Farg'ona va Koshg'arni egallaydi.

1413-yilda **Shohrux** tomonidan Xorazm Oltin O'rda xonlari tasarrufidan qaytarib olingach, **Ulug'bek** davlatining g'arbiy va janubiy chegaralarining xavfsizligi barqarorlashgan bo'lsa-da, ammo uning shimoli g'arbiy va shimoli sharqiy tomonlari hali xavotirli edi. Shu sababli **Ulug'bek** Dashti Qipchoqda boshlangan o'zaro nizoga hamda Mo'g'ulistonda avj olgan ichki kurashlarga jiddiy e'tibor berishga va aralashishga majbur bo'ladi.

Ulug'bek otasining rizosi bilan **1425-yilning erta bahorida** Mo'g'uliston ustiga yurish boshlaydi. *Issiqko'l yaqinida* sodir bo'lgan to'qnashuvda **Ulug'bek** mo'g'ullar ustidan g'alaba qozonadi va mahalliy muxolafatchi kuchlarni bartaraf etib, mamlakat sharqiy chegaralarini mustahkamlaydi. Qo'lga kiritilgan o'ljalor orasida ikki bo'lak *nefrit* toshi ham bor edi. Keyinchalik bu nefritdan Amir Temur maqbarasi uchun qabrtoshi yasattirildi. Mo'g'ulistonda bo'lgan bu urushda **Ulug'bek** qozongan g'alabaning nishoni tarzida Jizzax yaqinida *Ilono'tti darasi* ichida hijriy **828-yilda** (1425) **Ulug'bek** tomonidan qoyatoshga yozdirilgan o'ziga xos "zafarnoma" hozirgi kungacha saqlangan. Dashti Qipchoqqa qarshi qilingan yurishda esa **Ulug'bekning** omadi kelmaydi. Otasi **Shohruxning** katta qo'shin bilan yetib kelishigina **Ulug'bekni** halokatdan saqlab qolgan.

Taxt uchun kurash. Shohrux **1447-yil 12-mart** kuni nevarasi *Sulton Muhammad* isyonini bostirish vaqtida Ray viloyatida o'rniga voris belgilashga ulgurmay olamdan o'tadi. *Shohrux* vafot etishi bilanq Xuroson va Movarounnahrda temuriy shahzodalar o'rtasida toj-taxt uchun kurash yana avjga minib, mamlakat beqarorlik va chuqur ijtimoiy-siyosiy larzalarga duchor bo'ldi. Odatga ko'ra taxtga Shohruxning to'ng'ich o'g'li *Ulug'bek* o'tirishi kerak edi. Ammo taxtni Boysung'urning o'g'li *Alouddavla* egallaydi. Toj-u taxt uchun yana kurash boshlanadi.

O'zboshimcha shahzodalar *Ulug'bekka* qarshi harakat boshlaydi va **1447-yilning** bahorida *Alouddavla* *Ulug'bekning* katta o'g'li *Abdullatifning* qo'shinini tor-mor qilib, uni asirga oladi. *Ulug'bek Alouddavla* bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi. Unga ko'ra *Abdullatif* ozod qilinadi, *Ulug'bek* esa Hirot va Xurosonga bo'lgan da'vosidan voz kechadi. Biroq ko'p o'tmay sulh buziladi. **1448-yilning** bahorida *Ulug'bek* va *Abdullatifning* 90 ming kishilik birlashgan qo'shini Hirotga yurish qiladi. *Tarnob yaqinida bo'lgan jangda Alouddavla* qo'shini tor-mor keltirilib, Hirot qo'lga kiritiladi. *Ulug'bek* Xurosonda *Abdullatifni* qoldirib, o'zi Samarqandga qaytadi. Chunki Movarounnahrda *Ulug'bekka* qarshi isyon boshlangan edi.

Abdullatif, garchi bobosi *Shohruxning* Hirotidagi taxtiga o'tirishga muyassar bo'lsa-da, ammo unda otasiga nisbatan adovat paydo bo'ladi. G'alaba to'g'risida tevarakatrofga yuborilgan fathnomalarda *Abdullatifning* nomi inisi *Abdulazizdan* keyin tilga olingani, Ixtiyoriddin qal'asidagi xazina *Ulug'bek* tomonidan olib qo'yilgani o'ta shuhratparast hamda mol-dunyoga o'ch *Abdullatif* uchun bahona bo'ladi. U otasining dushmanlari bilan yashirin tarzda til birlashtirib, zimdan *Ulug'bekka* qarshi harakat boshlaydi. *Abdullatif* Hirotida faqat o'n besh kun hokimlik qiladi. **Abulqosim Bobur** qo'shinining shaharga yaqinlashib kelayotganidan xabar topib poytaxtni jangsiz bo'shatib, Movarounnahr tomon qochadi. *Ulug'bek* farmoni bilan Balxga noib qilib tayinlangach,

viloyatda “*tamg‘a*” solig‘ini bekor qilib, savdogarlarni o‘z tarafiga og‘dirib oladi. Otasidan norozi bo‘lgan amirlarni atrofiga to‘playdi. Hatto **Abulqosim Bobur** bilan bog‘lanib, uni birlashib **Ulug‘bekka** qarshi kurashga undaydi. Shunday qilib, **Abdullatif** o‘z otasiga qarshi ochiqdan ochiq dushmanlik yo‘liga o‘tadi.

Ulug‘bek fojiasi. Davlatning yaxlitligini saqlab qolmoq uchun **Ulug‘bekda** o‘zining isyonkor va makkor o‘g‘liga qarshi yurish qilishdan boshqa iloji qolmaydi. Ammo mamlakatda siyosiy vaziyat keskinlashib, **Ulug‘bekning** ahvolini yanada mushkullashtiradi.

Hirotdan Samarqandga qaytar ekan, **Ulug‘bek** old tomondan Dashti Qipchoq ko‘chmanchilarining hujumiga duchor bo‘ladi. **Abulxayrxon** boshchiligidagi ko‘chmanchilar o‘shanda Toshkent, Shohruxiya, Samarqand va Buxoro tevaragidagi qishloqlarni talab, podshoh va yirik mansabdorlarning shahar atrofidagi chorbog‘lari va ko‘shklarini vayron qiladilar. Ikki tarafdin kelgan dushmanlar bilan bo‘lgan to‘qnashuvlar oqibatida **Ulug‘bek** qo‘shini qattiq shikast topib, zaiflashib qoladi. Shu vaqtda Samarqandda vaqtinchalik noib qilib qoldirilgan **Ulug‘bekning** kichik o‘g‘li **Abdulazizga** qarshi Samarqand amirlarining noroziligi kuchayib, **Ulug‘bek** uni bartaraf qilishga majbur bo‘ladi.

Otasining qiyin ahvolda qolganini kuzatib turgan **Abdullatif** qulay fursatdan foydalanib, bosh ko‘taradi va Amudaryodan kechib o‘tib, Termiz, Shahrisabz va Xuzorni osongina zabt etadi. So‘ngra Samarqandga qarab yo‘l oladi. **1449-yil oktabrda Damashq qishlog‘i** yaqinida qattiq jang bo‘ladi va bu jangda **Ulug‘bek** yengiladi, Samarqand amiri **Mironshoh Qavchin** shahar darvozalarini berkittirib **Ulug‘bekni** ichkariga kirishga qo‘ymaydi. U Shohruxiyaga ham kirolmaydi va **Abdullatifga** taslim bo‘lishga majbur bo‘ladi. Shahar qozisi **Shamsiddin Muhammad Miskinning** qarshiligiga qaramasdan, **Abdullatifga** jaholatparast ulamolarning yashirin fatvosini chiqartirib, otasining o‘ldirilishini uyushtiradi. **1449-yil Mirzo Ulug‘bek** 55 yoshida fojiali halok bo‘ladi.

Shunday qilib, *Ulug‘bek* Movarounnahrni qirq yil idora qildi. Bu davrda mamlakatning siyosiy hayotida keskin kurash davom etganligiga qaramay, davlatni mustahkamlashga, mamlakat birligini saqlab qolishga va madaniy hayotni ko‘tarishga, rivojlantirishga harakat qildi.

1. Ulug‘bekning Movarounnahr hukmdori bo‘lishi qanday yuz berdi?
2. Ulug‘bek nima uchun va qayerlarga harbiy yurishlar qildi?
3. Shohrux vafotidan keyin qanday voqealar sodir bo‘ldi?
4. Ulug‘bekning fojiali taqdiri haqida gapirib bering.
5. Ulug‘bek 40 yillik hukmdorligida davlatni boshqarishda nimalarga e‘tibor qildi?
6. Padarkush Abdullatif haqida sizda qanday tasavvur hosil bo‘ldi?

38-§. TEMURIYLAR SALTANATINING INQIROZGA YUZ TUTISHI

Tayanch tushunchalar: *siyosiy beqarorlik, saltanat parchalanishining boshlanishi, Xurosondagi ahvol.*

Siyosiy beqarorlik. *Ulug‘bek* qatl etilib, oradan bir necha kun o‘tgach, **Abdullatif** taxt da‘vogaridan qutulish maqsadida o‘z inisi **Abdulaziz**ni hamda otasiga sodiq bo‘lgan amirlarni o‘ldirtirib, temuriylarning Movarounnahrda toj-u taxtini batamom egallab oldi. Mamlakat fuqarolari tomonidan “*padarkush*” (“ota qotili”) deb la‘natlangan **Abdullatif** va uning tarafdorlari taxtda uzoq vaqt o‘tirolmadi. Oradan olti yarim oy o‘tar-o‘tmas saroyda **Abdullatif**ga qarshi fitna uyushtirilib, u o‘ldirildi.

Muxolafatchi kuchlar Samarqandda Shohruxning nabirasi **Mirzo Abdulloni**, Buxoroda Mironshohning nabirasi **Abu Said**ni hukmdor qilib ko‘tarishadi. Oqibatda ular o‘rtasida hokimiyat uchun yana kurash boshlanadi.

Movarounnahr va Xurosonda muttasil davom etib turgan o‘zaro kurashlar Dashti Qipchoqdagi hukmdorlar uchun juda

qo‘l keladi. **1451-yilda Abulxayrxon** katta qo‘shin bilan **Abu Said** yordami va ishtirokida Toshkent, Chinoz va Jizzax orqali Samarqandga **Mirzo Abdulloga** qarshi yurish qiladi. Sheroz qishlog‘i yaqinidagi *Bulung‘ur anhor*i yoqasida jang bo‘ladi. O‘zaro to‘qnashuvda **Mirzo Abdullo** yengiladi va jangda halok bo‘ladi. Shunday qilib, **Abulxayrxon**ning yordamida **Abu Said** Samarqandni egallab, Movarounnahrda hokim bo‘lib oladi.

Xuroson bu davrda Shohruxning nabirasi **Abulqosim Bobur** tasarrufida edi. Xurosonda siyosiy tarqoqlik juda avj olib ketadi. Temuriylar davri muarrixlarining yozishicha, bu davrda Xuroson o‘n bir bo‘lakka ajralib ketadi. Ular o‘rtasida urush-talashlar to‘xtovsiz davom etardi. **1457-yilda Abulqosim Bobur** vafot qilgach, vaziyat yana mushkullashadi. Xurosonda ham, Hirotida ham hokimiyatni da‘vo qiluvchilar ko‘p bo‘lsada, lekin ularning birortasi ham davlatni idora qila oladigan kuchga ega emas edi. Bunday qulay vaziyatdan foydalangan **Abu Said 1457-yilda** Hirot taxtini egallaydi va saltanatning har ikki qismini birlashtirishga muvaffaq bo‘ladi. Biroq viloyat hokimlarining mustaqil hukmronlikka intilishlariga, tarqoqlikka barham bera olmaydi. Ayniqsa, uni **Abulqosim Bobur** vafotidan keyin Xorazmni egallab olgan Umarshayx Mirzo avlodi **Sulton Husayn**ning isyonlari hammadan ko‘proq tashvishlantiradi.

1469-yilning erta bahorida **Abu Said** Ozarbayjon, G‘arbiy Eron va Iroqqacha bo‘lgan viloyatlarni egallab turgan turkmanlarga qarshi jangda halok bo‘ladi. Otasi o‘limidan so‘ng **Abu Said**ning vorislari **Sulton Husayn** bilan to‘qnashishga jur‘at eta olmay, Movarounnahrda qaytadilar. **1469-yil 24-martda Sulton Husayn** Xurosonning hokimi sifatida tantana bilan Hirotga kirib boradi. Natijada Temuriylar saltanati yana ikki mustaqil qismga: **Sulton Husayn** hukmronligidagi Xuroson va Abu Said o‘g‘li **Sulton Ahmad** hukmronligidagi Movarounnahrda bo‘linib ketadi

Parokandalik. Movarounnahrda Abu Saidning o‘g‘illari: avval **Sulton Ahmad** (1469–1494), keyin **Sulton Mahmud** (1494–1495) va keyinchalik Mahmudning o‘g‘li **Sulton Ali**

(1498–1500) mustaqil hokimlik qiladi. Biroq Movarounnahrda tarqoqlik yanada avj oladi. Bu vaqtda Movarounnahr o‘zaro nizolashayotgan temuriy shahzodalar boshchilik qilib turgan ko‘pdan ko‘p viloyatlarga bo‘linib ketgan edi. Mamlakat, el-yurt boshiga katta tashvishlar tushgan paytlarda din ulamolaridan biri **Xoja Ubaydulloh Ahror** musibatlarni daf qilish yo‘lida bir necha bor jonbozlik ko‘rsatgan edi. **1454-yilda** Hirot hokimi **Abulqosim Bobur** Movarounnahrqa bostirib kirib, Samarqandni qamalga olganida **Xoja Ubaydulloh Ahror** mojaroga qat’iyan aralashib, raqiblarni yarashtirdi.

Sulton Husayn va Alisher Navoiy. **Sulton Husayn Boyqaro** Amudaryoning janubidagi yerlarga hukmron bo‘lib, u o‘z tasarrufida Xuroson, Xorazm hamda Sharqiy va Shimoliy Eron viloyatlarini birlashtirgan edi. U qariyb 40 yil hukm surgan temuriylarning so‘nggi yirik hukmdori bo‘lib, uning davrida shahzoda va amirlarning boshboshdoqligiga qaramay, mamlakatning xo‘jalik va madaniy hayoti yuksaldi. Xurosonning obod etilishida, ravnaq topishida zamonasining tadbirkor va dono hukmdori **Sulton Husayn** bilan bir qatorda buyuk adib va davlat arbobi **Alisher Navoiy**ning ham xizmati nihoyatda katta bo‘ldi.

Alisher Navoiy 1441-yilda Hirotida dunyoga kelgan. Uning ota-bobosi temuriylar saroyida xizmat qilgan. Sulton Husayn bilan Alisher bir maktabda o‘qiganlar. Ular bolalik chog‘laridayoq Xuroson hukmdori **Abulqosim Bobur** xizmatida bo‘lganlar. Uning vafotidan so‘ng 12 yil davomida boshqaboshqa shaharlarda yashaganlar. **Husayn** bu davrda avval Xorazmda, so‘ngra Xurosonning Obivard, Niso, Mashhad va boshqa viloyatlarida darbadarlikda yurib, kuch to‘plab **Abu Saidga** qarshi isyonlar ko‘taradi. **Alisher Navoiy** bu yillarda Mashhad va Hirotida o‘qiydi. O‘sha paytlardayoq u shoirlik iste’dodi tufayli katta shuhrat qozongan edi. Yoshlikdan **Sulton Husayn** bilan yaqin bo‘lgan **Alisher** o‘ziga nisbatan **Abu Saidga** adovat kayfiyatini sezib qolgach, Samarqandga borib, ma’lum vaqt u yerda yashashga majbur bo‘ladi. Samarqandda u ilm-fan va she’riyat bilan mashg‘ul bo‘ladi. Bu yerda u mashhur

olim, falsafa, mantiq, huquq, arab tili, adabiyot va she'riyatning o'tkir bilimdoni **Fazlulloh Abullays Samarqandiy**dan saboqlar oladi. **1469-yilda Sulton Husayn** Hirotni egallagach, **Navoiyni** o'z huzuriga taklif etadi. **Alisherni** u dastlab *muhrdorlik* lavozimiga, keyinroq esa *vazir* qilib tayin etadi.

Sulton Husayn hukmronligi davrida **Alisher Navoiy** mam-lakatda markazlashgan saltanat vujudga kelishi, viloyatlar obod etilishi, qishloqlarda dehqonchilik, shaharlarda hunar-mandchilik va savdning kengayib taraqqiy qilishi yo'lida xizmat ko'rsatdi. **Alisher Navoiy** adabiyot, san'at va ilm-ma'rifatning ravnaqi, aholining tinch va osoyishta istiqomat qilishi tarafdori edi.

Lekin **Sulton Husayn** davlati **Alisher** kutganicha taraqqiy etmaydi. Suyurg'ol tartibiga asoslangan bu davlatda, bir tomondan, viloyat hukmdorlari, hatto toj-u taxt valiahdlari **Badiuzzamon** va **Muzaffar Husayn Mirzo** isyonlari yuz beradi. Ikkinchi tomondan, zulm oqibatida Hirot va uning viloyatlarida xalq qo'zg'olonlari ko'tariladi. Uchinchidan, o'z manfaatlarini ko'zlagan ochko'z saroy ma'murlari fitna va fasodni avj oldirib, uning botqog'iga Sulton Husaynni ham botiradilar. Bunday ahvol, shubhasiz, bosh vazirlik vazifasida turgan dono Navoiyning saroydan, hatto poytaxtdan uzoqlashishiga olib keladi.

Shunday qilib, **XV asrning ikkinchi yarmidagi** beqaror siyosiy vaziyat tufayli Temuriylar saltanati inqirozga yuz tutdi.

1. Padarkush Abdullatifning taqdiri nima bilan tugadi?
2. Sulton Abu Said qanday yo'l bilan Movarounnahrda hokimiyatni egalladi?
3. Xurosondagi vaziyat qanday edi?
4. Sulton Abu Said Hirot taxtini qachon, qanday egallaydi, u qaysi jangda halok bo'ladi?
5. Movarounnahr tinchligi yo'lida Xoja Ubaydulloh Ahrorning xizmati nimada?
6. Sulton Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy haqida nimalarni bilib oldingiz?

39-§. IJTIMOIIY-IQTISODIY TARAQQIYOT VA BUNYODKORLIK

Tayanch tushunchalar: *iqtisodiy hayot, hunarmandchilik turlari, ichki va tashqi savdo, pul muomalasi, yer egaligi, soliq turlari.*

Hunarmandchilik. Movarounnahrning Samarqand, Buxoro, Toshkent, Shohruxiya, Termiz, Shahrisabz, Qarshi va boshqa ko'pgina shaharlari hunarmandchilik markaziga aylanadi. Shaharlarda hunarmandchilik mahallalarining soni ortib, kasb-hunar bilan bog'liq bo'lgan yangi-yangi guzarlar, ko'cha-ko'ylar, bozor rastalari, timlar va toqlar (usti gumbazli bozor) paydo bo'ladi. Ko'pgina shaharlarda zargarlik, miskarlik, ignasozlik, sovutsozlik, toshtaroshlovchilar, shishasozlar, ko'ndchilik kabi hunarmandchilik mahallalari bo'lgan.

O'rta asr hunarmandchiligida kulolsozlik eng rivoj topgan sertarmoq sohaga aylanadi. Bu davrda tosh yo'nish, unga sayqal berib, o'ymakor naqshlar va xushxat yozuvlar bitish san'ati kamolotga yetadi. Samarqandda Bibixonim jome masjidida Qur'onni qo'yish uchun o'rnatilgan ulkan tosh lavh, Go'ri Amirdagi nefrit qabrtoshi, Shohizinda (Shayhizinda) va boshqa joylardagi sag'analarga jimjimador naqshlar berilib, o'ymakor oyatlar, marsiyalar va tarixiy qaydnomalar yozilgan.

Samarqand hunarmandchiligida, ayniqsa, qog'oz ishlab chiqarish alohida o'rin tutadi. Samarqand qog'ozi o'rta asr Sharq xattotligida g'oyat mashhur bo'lib, uning ma'lum bir qismi chet o'lkalarga chiqarilgan.

Binokorlik, yog'och o'ymakorligi. Bu davrda mamlakatning yirik shaharlari, xususan, Samarqand va Hirotda qurilish ishlari keng avj olib, binokorlarning roli oshib ketadi. G'isht terib imorat qaddini bino qiluvchilar "*banno*", peshtoq-u ravoq hamda toqlarga parchin va girihlar qoplab imoratga parдоз beruvchilar "*ustoz*" deb yuritilgan.

Bu davrda yog'ochsozlik ham rivojlangan. Mohir duradgor ustalar yog'och o'ymakorligi bilan shug'ullangan.

Ular naqshinkor eshiklar, panjaralar, ustunlar, toq-ravoqlar, xontaxtalar, kursilar va boshqa xil ko'pdan ko'p jihozlar yasaganlar. Go'ri Amir va Shohizindaning oyatlar bitilgan naqshinkor eshiklari XV asr xalq ustalarining yog'och o'yamakorligi san'atidagi eng nodir namunalaridan hisoblanadi.

Savdo aloqalari. XV asrda temuriylar uzoq va yaqin qator qo'shni mamlakatlar: Xitoy, Hindiston, Tibet, Eron, Rus, Volgabo'yi va Sibir bilan muntazam savdo-sotiq qilardi. Chet davlatlar bilan o'zaro savdo-sotiqning kengaytirishda temuriylarning qo'shni mamlakatlar bilan olib borgan elchilik aloqalari katta rol o'ynaydi. **Ulug'bek** va **Shohrux** Xitoy bilan muntazam ravishda elchilar almashib turishgan. Ular zamonida Tibet va Hindiston bilan ham yaxshi qo'shnichilik munosabatlari o'rnatiladi.

Pul muomalasi. Iqtisodiy taraqqiyot ma'lum darajada o'sha davrda o'tkazilgan pul islohoti bilan ham bog'liq edi. Ma'lumki, **Ulug'bek 1428-yilda** muomaladagi *fulusiy pullar* islohotini amalga oshirdi. Ulug'bek yengil vaznda zarb etilgan va muomalada yurgan chaqa pullar bilan ayirboshlashni man etdi.

- * **Tamg'a** — savdo boji savdogarlardan olinadigan soliq
- * **Fulus** — misdan yasalgan mayda chaqa pul

Eski chaqalarni yangisiga almashtirib, ichki savdoning *fulusiy pullarga* bo'lgan talabini qondirish uchun bir vaqtning o'zida u Buxoro, Samarqand, Qarshi, Termiz, Toshkent, Shohruxiya va Andijon shaharlarida zarbxonalar tashkil etib, bir xil vazndagi salmoqdor fuluslar zarb ettiradi va muomalaga chiqaradi. Xalq o'rtasida "*fulusi adliya*", ya'ni "*adolatli chaqa*" nomi bilan shuhrat topgan Ulug'bekning bu yangi *fuluslari* ichki chakana savdo uchun keng yo'l ochadi.

Shu bilan birga **Ulug'bek** tashqi savdodan davlat xazinasiga tushadigan daromadni ko'paytirish maqsadida tamg'a solig'ini birmuncha oshirdi.

Shunday qilib, *Ulug‘bek* zamonida mamlakatda ichki va tashqi savdoning kengayishi hunarmandchilik mahsulotlarining hajmini oshirib, kasb-hunar tarmoqlarining rivojida asosiy omillardan biriga aylandi.

Dehqonchilik va chorvachilik. Mamlakatda tez-tez sodir bo‘lib turadigan o‘zaro ichki urushlarga qaramasdan, XV asrda ham Movarounnahr va Xuroson qishloqlarida birmuncha obodonchilik ishlari amalga oshirildi. Xususiy sohibkorlarning dashtliklarda yangi yerlarni o‘zlashtirish, kanallar qazib, bog‘ ko‘kartirish va qarovsiz qolgan tashlandiq yerlarni sug‘orib, obod etish kabi mehnatlari qo‘llab-quvvatlanadi. Hatto bunday sohibkorlar bir-ikki yil davomida hamma soliq va to‘lovlardan ozod etiladi.

Xo‘jalikning iqtisodiy hayotida, ayniqsa, yaylov chorvachiligi: *yilqichilik*, *tuyachilik* hamda *qoramolchilik* muhim o‘rin tutgan.

Yer egaligi. XV asr davomida Movarounnahr va Xurosonda avvalgidek yer va mulkchilikning asosan to‘rt shakli: “*mulki devoniy*”, “*mulk*”, “*mulki vaqf*”, “*jamoat yerlari*” bo‘lgan. Sug‘oriladigan yerlarning eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga avvalgidek mamlakat hukmdori sulton yoki amirlar egalik qilardi.

Temuriylar davrida davlat yerlarini “*suyurg‘ol*” tarzida in‘om qilish keng tarqaladi. Suyurg‘ol egalari tobeligini kuchaytirish maqsadida markaziy hokimiyat ba‘zan ular tasarrufidagi yer maydonlarini qisqartirar yoki ularning haq-huquqlarini cheklab, bo‘ysunmagan taqdirda suyurg‘ol huquqidan mahrum etilar va boshqa shaxsga berilar edi.

Bu davrda bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalariга yaxshi xizmati uchun *tarxonlik yorlig‘i* berish an‘anaga aylanadi. Tarxonlik yorlig‘ini olgan mulkdorlar barcha soliq, to‘lov va majburiyatlardan ozod qilingan. Tarxonlik yorlig‘i odatda amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga berilgan. Bunday yorliqni olgan mulkdor ismiga “*tarxon*” martabasi qo‘shib aytilgan.

XV asrda ham avvalgi davrlardagidek juda ko‘p yer va suv masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va mozorlarga birlashtirilib, bunday yerlar “*mulki vaqf*” deb atalgan. Odatda yer va suvdan tashqari ko‘plab do‘kon, korxonalar, tegirmon, objuvoz, bozor rastalari, karvonsaroylar ham vaqf qilinib, ulardan tushgan daromad masjid, madrasa, tabiblar uyi va xonaqohlarning ta‘miri, jihozi, mutavalli, mudarris, tabib va talabalarga beriladigan nafaqalar hamda langarxona (musofirxona) va shifoxonalarning kundalik xarajlari uchun sarf etilgan.

Soliq turlari. Sug‘orma dehqonchilik yerlaridan olinadigan asosiy soliq “**xiroj**” deb atalgan. Xiroj mahsulot yoki pul bilan to‘langan. U hosilga va yerning unumdorligiga qarab belgilangan. Chunonchi, daryo va buloq suvlari bilan sug‘oriladigan obikor yerlardan xiroj hosilning uchdan bir qismi (33%) miqdorida olingan. Lalmikor yerlardan hosilning oltidan bir, ya‘ni 16,5% dan to sakkizdan bir, ya‘ni 12,5% miqdorida soliq undirilgan.

Mulk yerlarining bir qismidan “**ushr**”, ya‘ni hosilning o‘ndan bir qismi (10%) miqdorida soliq olingan. Bunday yerlar odatda zamonasining ilm-fani, ma‘rifati va ma‘naviy hayotida muhim nufuzga ega bo‘lgan ulamolar va mashoyixlar tasarrufida bo‘lgan. Chorva mollaridan qirqdan bir, ya‘ni 2,5% miqdorida zakot olingan.

*** Begor – mahalliy aholiga yuklatilgan saroy, jamoat binolari, mudofaa va sug‘orish inshootlarini hamda yo‘l qurilish ishlarida ommaviy ishlab berish majburiyati, muqaddas ommaviy hashar**

Asosiy soliqlardan tashqari mahalliy aholi *begor* ishlarida ham qatnashganlar. Begorda qatnashgan har bir kishi ishlash uchun kerakli asbob-uskuna va yetarli yemaklarni o‘zi bilan olib kelishi lozim bo‘lgan.

1. Temuriylar davrida hunarmandchilikning qanday turlari rivojlandi?
2. Yog'ochsozlik qog'oz ishlab chiqarishning rivojlanganligiga misollar keltiring.
3. Savdo aloqalari qanday yo'lga qo'yilgan edi?
4. Ulug'bekning pul islohoti va uning natijalari haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Temuriylar davrida dehqonchilik qay tariqa rivojlangan edi?
6. Temuriylar davrida yer egaligining qanday turlari bo'lgan?
7. Temuriylar davrida qanday soliq turlari bo'lgan?
8. "Tarxon" yorlig'i haqida gapirib bering.

Yuqoridagi mavzu asosida quyidagi jadvalni to'ldiring.

Hunarmandchilikning turlari	Savdo aloqalari	Yer egaligi	Soliq turlari

AMIR TEMUR DAVLATI XARITASI

VI BOB. XIV–XV ASRLARDA FAN VA MADANIYATNING ZAMONAVIY SIVILIZATSIYA RIVOJDAGI ROLI VA AHAMIYATI

40-§. TA'LIM TIZIMI

Tayanch tushunchalar: *Madrasai umumiy, Madrasai oliya.*

Madrasalar faoliyati. Temur va temuriylar davrida madrasa oliy ma'lumot beradigan markaz vazifasini bajargan. Movarounnahr va Xurosonda asosan davlat va davlatmand shaxslarning mablag'lariga qurilgan ko'plab madrasalar bor edi. Madrasada ilohiyot bilan birga dunyoviy fanlar: qonunshunoslik (fiqh), mantiq, matematika (riyozat), geometriya (handasa), falakiyot, tibbiyot, tarix, jo'g'rofiya, adabiyot, she'riya (ilmi aruz), arab tili va uning morfologiyasi (qofiya) o'qitilgan. Madrasada eng yetuk mutaxassislar dars berishgan. Ularga alohida ish haqi to'lanar edi.

1404-yilda Saroymulxonim Samarqandda shunday madrasa qurdirgan ediki, u o'z hashamati bilan o'sha davrdagi boshqa inshootlardan ajralib turardi. Unda o'z davrining mashhur olimlari mudarrislik qilganlar.

Hirot hududining o'zidagina 36 ta madrasa bo'lib, bu madrasalarda va shu hududda joylashgan xonaqohlarda ta'lim olish uchun turli mamlakatlardan talabalar kelar edilar.

Hirot tevaragida joylashgan amir Feruzshoh madrasasi va xonaqohi ayniqsa shuhrat qozongan edi. Injil anhuri bo'yida joylashgan Ixlosiya madrasasi va Xalosiya xonaqohi Husayn Boyqaro hukmronligi davrida barpo qilingan.

O'qitish tanlov asosida olib borilib, har oylik tanlovda bo'sh talabalar tushirib qoldirilib, o'qishni faqat kuchlilar davom ettirishgan.

Ulug'bek farmoni bilan **1417-yilda** Buxoroda, **1420-yilda** Samarqandda, **1433-yilda** G'ijduvonda madrasalar qad ko'taradi. Hatto Buxoro madrasasining darvozasiga "*Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir*", degan xitobnoma o'yib yozib qo'yiladi. Movarounnahrning bu uchta qadimiy

shaharlarida barpo etilgan ilmgohlar, xususan, Samarqand madrasasi zamonasining dorilfununi edi.

Ulug‘bek madrasasi. 1420-yilda ochilgan Samarqand madrasasi ikki qavatli, ellik hujrali bo‘lgan. Har bir hujra uch xonaga: qaznoq (omborxonona), yotoqxona va darsxonalarga bo‘lingan. Madrasada o‘sha zamonning iqtidorli olimlaridan mavlono **Shamsiddin Muhammad Xavofiy** yetakchi mudarris bo‘lgan. O‘rta asrlarning mashhur olimlari **Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshoniy, Mirzo Ulug‘bek** va uning shogirdi **Alouddin Ali Qushchilar** turli fanlardan dars berganlar. Madrasa ochilgan kuni birinchi darsni **Shamsiddin Muhammad Xavofiy** o‘qigan, darsda tolibi ilmlardan to‘qson nafari qatnashgan. Madrasada ilmi hay‘at (astronomiya)dan darsni **Qozizoda Rumiy** bergan. Madrasada kamida 15–16 yil tahsil ko‘rib, uning dasturi bo‘yicha fanlarni to‘la o‘zlashtirgan va imtihonlarda o‘z bilimini namoyish qila olgan tolibi ilmlarga **sanad** (shahodatnoma) yozib berilgan.

O‘sha davrda Samarqandda Ulug‘bek madrasasidan tashqari Xonim, Qutbiddin Sadr va Muhammad Sadr madrasalari ham mavjud edi.

Madrasa va xonaqoh tinglovchilari fanning turli sohalaridan ko‘pgina kitoblarni tahlil qilar edilar. Amir Temur va uning avlodlari saroylarida ko‘hna dunyo va o‘rta asrning noyob asarlari saqlanib kelayotgan boy kutubxonalari bor edi. Samarqandda Amir Temur va Ulug‘bekning, Hirotda Shohrux, Boysung‘ur, Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyning boy kutubxonalari ziyo tarqatish bilan mashg‘ul edi.

1. Temur va Temuriylar davrida madrasa qanday vazifani bajar-gan?
2. Madrasada qanday fanlar o‘qitilgan?
3. Madrasada o‘qitish tizimi qay tariqa tashkil etilgan?

41-§. ANIQ FANLARNING RIVOJLANISHI

Tayanch tushunchalar: *ilm-fan markazlari, matematika va astronomiya fanlarining rivoji, allomalarning ilmiy merosi, Samarqand akademiyasi, rasadxona.*

Ilm-fan markazlari. XV asrda **Samarqand** va **Hirotda** olimlar-u fuzalolar, shoirlar-u bastakorlarning kattagina guruhi to‘plangan edi. Ilm-fan va san’atning taraqqiyotida zamonasining madaniy muhitida tarbiyalanib, yoshligidayoq mashhur olim sifatida shuhrat qozongan **Ulug‘bekning** hissasi nihoyatda buyukdir. **Ulug‘bek** mamlakatni boshqarish bilan bir qatorda, ilmiy ishlar bilan shug‘ullanadi, olimlarning munozaralarida faol qatnashadi. Ulug‘bek o‘tmishdoshlari Ahmad Farg‘oniy, Abu Nasr Farobiy, Muhammad Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino asarlarini batafsil o‘rganadi. Bu buyuk mutafakkirlarning asarlari orqali u qadimgi yunon olimlari Aflotun, Arastu, Gipparx, Ptolomeylarning mumtoz asarlari bilan ham tanishadi.

Astronomiya va matematika sohasida erishilgan buyuk muvaffaqiyatlar Temuriylar davlatiga katta shuhrat keltirdi. Bu shuhrat birinchi navbatda Ulug‘bek nomi bilan bog‘liqdir.

Ulug‘bek rasadxonasi. Samarqandda o‘z atrofida to‘plangan taniqli olimlarning bevosita ishtiroki va yordamida **Mirzo Ulug‘bek 1424–1429-yillarda** shahar yaqinidagi Obirahmat anhuri bo‘yida rasadxona qurdirdi. Hanuzgacha olimlarning qiziqishini uyg‘otib kelayotgan bu ulkan imoratning balandligi 31 metr edi.

**Ulug‘bek
rasadxonasining
ichki ko‘rinishi.**

G‘iyosiddin Jamshid boshchiligida rasadxonaning asosiy o‘lchov asbob-uskunasi – ulkan sekstant o‘rnatilgan. Samarqand sekstanti o‘sha davrda Sharqda ma’lum bo‘lgan sekstantlarning eng kattasi hisoblangan. Ulug‘bek rasad-

xona qoshida zamonasining boy kutubxonasini ham tashkil etadi. Bu kutubxonada fanning deyarli hamma sohalariga tegishli qariyb o‘n besh ming jild kitob saqlangan.

Ulug‘bekning faol ishtiroki bilan Ulug‘bek rasadxonasi o‘sha zamon sharoitiga mukammal astronomik asbob va uskunalar bilan jihozlangan oliy darajadagi ilmgohga aylanadi. Rasadxonada Ulug‘bek bilan birga mashhur matematik va astronomlardan “*Aflotuni zamon*” deb nom olgan **Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshoniy**, “*o‘z davrining Ptolomeyi*” nomi bilan shuhrat qozongan **Ali Qushchi** va ko‘pgina boshqa olimlar ilmiy kuzatishlar va tadqiqotlar olib boradilar. Xullas, Ulug‘bek Samarqandda butun bir astronomiya maktabini yaratdi.

* **Akademiya – oliy ilmiy tashkilot**

* **Rasadxona (observatoriya) – osmon jismlari tadqiqoti uchun maxsus jihozlangan ilmiy muassasa va shu muassasa joylashgan bino**

* **Sekstant – osmon yoritqichlarining balandligini belgilash uchun mo‘ljallangan ko‘zgu – qaytargichli asbob**

Rasadxonada olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar tufayli **1018** ta qo‘zg‘almas (turg‘un) yulduzlarning o‘rni va holati aniqlanib, ularning astronomik jadvali tuziladi. Rasadxonada olib borilgan tadqiqotlarning natijalari asosida matematika va astronomiyaga oid qator nodir asarlar yaratildi.

Ulug‘bekning shoh asari “*Ziji jadidi Ko‘ragoniy*” (Ko‘ragoniyning yangi astronomik jadvali) nomli kitobidir. “*Ziji jadidi Ko‘ragoniy*” asosan ikki qismdan: keng muqaddima va 1018 ta qo‘zg‘almas yulduzlarning o‘rni va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat. Ulug‘bekning astronomik jadvali o‘sha zamondagi shunga o‘xshash jadvallar orasida yuksak darajada aniqligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, Ulug‘bekning yil hisobini hozirgi hisob-kitoblarga solishtirgudek bo‘lsak, u bor-yo‘g‘i bir minut-u ikki sekundga farq qiladi. Bu XV asr uchun g‘oyat yuksak aniqlik bo‘lib, hozirgi zamon o‘lchovlariga juda yaqindir.

Ulug‘bek “*Tarixi arba’ ulus*” (To‘rt ulus tarixi) nomli tarixiy asar hamda musiqa ilmiga bag‘ishlangan beshta risola ham yozgan. Ulug‘bekning astronomiya maktabi o‘z davrining o‘ziga xos akademiyasi edi. Ulug‘bek tevaragida uyushgan 100 dan ortiq olimlarning o‘z bag‘rida yetishtirgan nomi jahonga mashhur Samarqand rasadxonasi shu vazifani o‘tagan. Mashhur fransuz faylasufi, yozuvchi va tarixchi olim **Volter** (1694–1778): “*Ulug‘bek Samarqandda bo‘lib akademiyaga asos soldi. Yer sharini o‘lchashni buyurdi va astronomiyaga oid jadvallarni tuzishda ishtirok etdi*”, – deb yozgan edi. Ulug‘bekning astronomiya maktabi o‘rta asrlar musulmon Sharqi astronomiyasining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

“Samarqand akademiyasi” — 1004-yilda Xorazmda tashkil etilgan “Donishmandlar uyi”dan (Ma‘mun akademiyasi) keyingi ikkinchi “Dor ul-ilm” edi

1. Ayting-chi, XV asrda qaysi shaharlar ilm-fan markazlari edi? Buning sababi nimada edi?
2. Ulug‘bekning ilm-fanni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Ulug‘bek rasadxonasi va uning ilmiy faoliyati haqida gapirib bering.
4. “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” asarining ahamiyati nimadan iborat edi?
5. Aniq fanlarning rivoji qanday oqibatga olib kelishi mumkin edi?

42-§. ADABIYOT

Tayanch tushunchalar: *mumtoz adabiyot namoyandalari, tarixshunoslar.*

Mumtoz adabiyot namoyandalari. O‘rta Osiyo xalqlari adabiyoti badiiy uslub jihatidan takomillashdi, yangi pog‘onaga ko‘tarildi. Nasrda ham, nazmda ham ko‘plab nodir badiiy va lirik asarlar yaratildi. O‘rta Osiyo xalqlari, xususan, o‘zbek

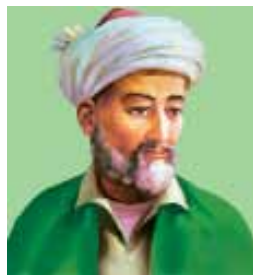
hamda tojik adabiyoti o'rtasida o'zaro aloqa va hamkorlik kengaydi va mustahkamlandi. Tarjima adabiyot vujudga keldi. Badiiy adabiyotning ravnaqi bilan uzviy bog'langan holda adabiyotshunoslik ham taraqqiy etdi, nodir asarlar yaratildi.

Durbek tomonidan qayta ishlangan "*Yusuf va Zulayho*" dostoni, toshkentlik shoir **Atoi**ning devoni shu davr badiiy adabiyotining durdonalaridir.

Bu davrda o'zbek shoirlari ichida **Lutfiy** (1366–1465) alohida o'rin tutadi. Navoiyga qadar o'zbek she'riyatida **Lutfiy** darajasiga yetadigan shoir bo'lmagan. U birgina turkiy tilida asarlar yaratib qolmadi, balki fors tilida ham qasidalar yozdi. **Lutfiy** ijodida haqiqat va adolatni sevish, shafqat va muruvvatli bo'lishni targ'ib qilish, ilm va san'atni sevish kabi fikrlar katta o'rin olgan.

XV asr badiiy adabiyoti ravnaqida buyuk davlat arbobi, ulug' shoir, olim, mutafakkir **Alisher Navoiy (1441–1501)** va buyuk fors-tojik shoiri **Abdurahmon Jomiy (1414–1492)** ning hissalariga g'oyat buyukdir. **Navoiy** butun faoliyati va ijodiyotini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o'zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va adabiyot taraqqiyotiga bag'ishladi. U o'zbek adabiy tili, o'zbek mumtoz adabiyotini yangi pog'onaga ko'tardi. **Navoiy** o'ttizdan ortiq yirik badiiy asar yozdi. "*Xamsa*", "*Xazoyin ul-maoniy*", "*Mahbub ul-qulub*", "*Lison ut-tayr*" shular jumlasidandir.

O'zbek xalqining ulug' shoiri va mutafakkiri **Alisher Navoiy** o'zining bebaho asarlarida ko'targan o'ta insonparvar g'oyalari bilan jahon adabiyotining buyuk namoyandalari qatoridan munosib o'rin egalladi. **Abdurahmon Jomiy Alisher Navoiy**ning zamondoshi, ustoz va do'sti edi. Ularning do'stligi va hamkorligi o'zbek va qardosh xalqlar do'stligi va hamkorligining yorqin timsolidir.

Alisher Navoiy

Agar bu ulug‘ zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak shoirlarning sultonidir.

Islom Karimov. “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch”.

Tarixchilar. Tarix ilmining yirik namoyondalaridan biri **Mirxond** (1438–1498) bo‘lib, uning haqiqiy ismi **Muhammad Xovandshoh ibn Mahmud**dir. U Balxda tug‘ilgan bo‘lsa-da, umrining deyarli ko‘p qismini Hirotda o‘tkazadi. **Mirxond**ning ota-bobolari asli buxorolik bo‘lib, fiqh ilmida zamonasining yetuk olimlari sifatida shuhrat topganlar. Mirxond haqida ma‘lumotlar juda kam. U haqda ayrim ma‘lumotlar nabirasi **Xondamir** tomonidan yozib qoldirilgan: *“Padarpanoh janob amir Xovand Muhammad yigitlik chog‘larida turli ilmlarni tahsil etish va nafis fazilatlarini kamoliga yetkazish yo‘lida tirishqoqlik va zo‘r mehnat qildi...qisqa vaqt ichida bilimdonlikda zamon fozillarining peshqadami bo‘lib oldi. U (ko‘proq) tarix ilmini kasb qildi va jahon ahvolini hamda osori atiqalarini tahqiq qilishga kirishdi. Oliyjanob xotirani tez fursat ichida bu fanni egallashdan forig‘ qildi, ammo fe‘l-u atvori maishat ahli bilan qo‘shilishga yo‘l bermadi, zavq-u shavqqa berilmadi... Dars berish va amru ma‘rifatga ishtiyoq uning ravshan xotirida aslo ko‘rinmadi. Ammo (bu hol) ... orzu va omonlikning qiblagohi, ya‘ni oliyjanob Sulton (Husayn) hazratlari yaqin do‘sti (Amir Alisher Navoiy)ning huzurlariga borganicha va uning har turli navozish, marhamat, iltifot hamda muruvvatlarini topgunlaricha davom etdi”.*

Mirxond Alisher Navoiyning ko‘rsatmasi va homiyligi bilan *“Ravzat us-safo”* (“Jannat bog‘i”) asarini yozadi. **Xondamir**ning ta‘kidlashicha, ushbu asar **Mirxond** tomonidan tugatilmagan. Asar **Xondamir** tomonidan yozib tugatilgan. *“Ravzat us-safo”* asari dunyoning yaratilishidan to 1523-yilgacha bo‘lgan O‘rta Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida bo‘lib o‘tgan ijtimoiy-siyosiy voqealar keng bayon etilgan. **Mirxond**ning bu asari Sharq mamlakatlarida katta shuhrat qozonadi. Dunyo kutubxonalarida *“Ravzat us-safo”* asarining ko‘pgina qo‘l-yozma nusxalari mavjud. Yevropada Mirxondning asari ancha

vaqtgacha Sharq tarixi bo'yicha muhim manba bo'lib xizmat qilgan.

Mirxondning nabirasi **Xondamir** (1475–1535) ham o'z davrining mashhur tarixchisidir. U hazrat Alisher Navoiyning shogirdi edi. **Xondamir** 15-16 yoshlarida Alisher Navoiyning diqqat-nazariga tushadi va uning vafotiga qadar ulug' shoirning yonida bo'lib, uning kutubxonasiga boshchilik qiladi. **Xondamir** o'zining keng ma'lumoti, ilm-fanga intilishi bilan ulug' olim va mutafakkir shoirning hurmat-e'tiborini qozonadi. Navoiy Xondamir haqida "*Majolis un-nafois*" asarida quyidagilarni yozib qoldirgan: "*Mavlono Xondamir Mirxondning farzandidir va salohiyatli yigitdir. Tarix ilmida moharati bordir*".

Xondamir sermahsul olim edi. U tarixga oid o'nga yaqin asarlar yozib qoldirgan. **Xondamir** o'zining o'lmas tarixiy asarlari bilan ko'p asrlik madaniyatimiz xazinasini boyitdi va ilm-fan tarixida o'chmas iz qoldirdi. **Xondamir** o'z asarlarida xalqimizning o'tmish tarixi va voqea-hodisalarini go'zal qilib tasvirlagan. Ayniqsa uning "*Habib us-siyar*" asari O'rta Osiyo va Xurosonning XV asr oxiri va XVI asrning birinchi choragidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'rganishda muhim va qimmatli manbalardan biri hisoblanadi.

1. XV asrda shoirlar va adiblardan kimlar yashab ijod qildilar?
2. Ayting-chi, Lutfiy o'zbek shoirlari ichida qanday o'rin tutadi? U haqda qo'shimcha ma'lumotlar to'plang.
3. O'zbek adabiyotining ravnaqida Alisher Navoiyning xizmati nimalardan iborat?
4. Mirxond va Xondamir qaysi davr tarixi haqida tarixiy asarlar yozib qoldirganlar?

43-§. TASVIRIY SAN'AT

Tayanch tushunchalar: *kitobat san'ati, tasviriy san'at, xattotlik, musavvirlikning Hirot maktabi.*

Kitobat san'ati. XV asrda kitobat san'ati, ya'ni qo'lyozma asarlarni ko'chirib yozish va u bilan bog'liq bo'lgan xattotlik,

musavvirlik, lavvohlik va sahhoflik san'ati ham nihoyatda yaxshi taraqqiy etadi.

* **Lavvohlik – lavha chizish**

* **Sahhoflik – qog'ozni sahifalash va kitobni muqovalash**

Bosmaxona va kitob nashr etish hali vujudga kelmagan zamonda kitob yaratish va uning nusxalarini ko'paytirish og'ir mehnat va ko'p vaqt sarf etiladigan nihoyatda mushkul ish bo'lgan.

Har bir kitob qog'ozidan tortib muqovasigacha, siyohidan tortib to bo'yoqlari-yu zarhaligacha ma'lum qoida asosida tayyorlanar edi. Xattot bo'lish uchun uzoq vaqt sabr-matonat va ishtiyoq bilan mashq qilish, mukammal savodli, badiiy didi baland kishi bo'lishi lozim edi. Mohir xattotlar o'z usuli va uslubini shogirdlariga o'rgatardi. Shu tariqa xattotlik an'analari davom ettirilar va rivojlantirilar edi.

Mashhur xattot **Mirali Tabriziy** (1330–1404) *nasta'liq* deb nomlangan yangi uslubdagi xatni kashf qiladi. Xushnavis xattotlardan biri **Sultonali Mashhadiy** (1432–1520) edi. **Sultonali** tomonidan ko'chirilgan 50 dan ziyod kitob va ko'pgina qit'alar hozirgi vaqtgacha yetib kelgan. **Sultonali** o'ymakorlik san'atida ham mohir bo'lgan. U xattotlik san'ati turlari haqida maxsus asar ham yozgan. **Sultonali Mashhadiy** "*Qiblat ul-kuttob*" (Kotiblar qiblasini) va "*Sulton ul-xattotin*" (Xattotlar sultoni) nomlari bilan shuhrat topadi.

Samarqand va Hirotda maxsus saroy kutubxonalarini tashkil etilgandi. Kutubxona ishlariga kutubxona dorug'asi yoki kitobdor boshchilik qilgan. Uning qo'l ostida xattotlar, naqqoshlar-u musavvirilar, mohir lavvohlar-u sahhoflar buyurtmalarni bajarganlar. Masalan, Hirotda Ulug'bekning ukasi **Boysung'ur** kutubxonasida qirqta xattot va bir qancha naqqoshlar qo'lyozma asarlardan nusxalar ko'chirish va ularni bezash bilan band bo'lgan. **1429-yilda** bu kutubxonada Abulqosim Firdavsiyning mashhur "Shohnoma" dostoni ko'-

chirtirilib, u 20 ta turli mazmun va manzarali rangdor miniaturalar bilan bezatilgan.

Husayn Boyqaro va **Alisher Navoiy** saroy kutubxonasini nodir asarlar bilan boyitishga g'amxo'rlik qiladilar.

Tasviriy san'at. XV asrda ulkan yutuqlarga erishgan tasviriy san'at – portretlar, hayotiy lavhalar, tabiat manzaralari, bino va badiiy asarlarga ishlangan tasvirlardan iborat bo'lgan. Siymolar qiyofasi tasvirlari orasida **Jomiy, Navoiy, Abdullo Xotifiy, Behzod, Husayn Boyqaro, Bobur** va boshqalarning tasvirlari bizgacha saqlanib qolgan. Musavvirlar bu tarixiy shaxslarning tashqi qiyofasini aniqroq va mukammalroq tasvirlashga, ayrim hollarda hatto ularning ma'naviy dunyosini ochishga intilganlar. Masalan, mashhur rassom **Mahmud Muzahhib** tomonidan chizilgan Navoiy tasvirida shoir hassaga tayangan, uning qomati birmuncha bukchaygan, qarashlarida ham horg'inlik alomatlarini, ham ulug'vorlik va oliyjanoblik ko'zga yaqqol tashlanib turadi.

Kamoliddin Behzod (1455–1536) XV asr tasviriy san'atining ulug' namoyandasidir. U musavvirlikda "*Hirot maktabi*" deb nomlangan yangi bir ijodiy uslubning asoschisi bo'ldi. Behzod o'z davrida *Moniyi Soniy* (Ikkinchi Moniy) deb ulug'langan. U ustoz san'atkor sifatida O'rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon va boshqa o'lkalar tasviriy san'atining taraqqiyotiga samarali ta'sir etdi. Behzodning ijodi xilma-xil mazmunga ega bo'lib, u tarixiy siymolar (Husayn Boyqaro, Shayboniyxon, Alisher Navoiy) portretlaridan tortib to serjilo hukmdor saroylaridagi qabul marosimlari va jang maydoni manzaralarigacha haqqoniy va ta'sirli qilib bera olgan. Ayniqsa, Dehlaviyning "Layli va Majnun" dostoniga bag'ishlangan uning lirik manzaralari yoki Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari uchun chizilgan jang maydonidagi shiddatli jang tasvir

**Musavvir
Mahmud
Muzahhib
qalamiga mansub
Navoiy surati**

**Kamoliddin
Behzod**

etilgan miniaturalari nihoyatda jozibador va ta'sirchandır.

Behzod an'analari keyingi davr rassomlari ijodiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Uning ijodi va merosi san'atshunoslar, rassomlar tomonidan keng o'rganiladi. Behzod nomini abadiylashtirib, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning **1997-yil 23-yanvardagi** farmoniga binoan Kamoliddin Behzod nomidagi Davlat mukofoti ta'sis etildi, Milliy rassomlik va dizayn institutiga Behzod nomi berildi.

2000-yil noyabrda Toshkent, Samarqand shaharlarida va xorijiy mamlakatlarda YUNESKO homiyligida Behzod taval-ludining **545 yilligi** keng nishonlandi, Toshkent shahrida Behzod nomidagi memorial bog' barpo etildi. Toshkentda Temuriylar tarixi davlat muzeyida Behzodga bag'ishlab Buyuk Britaniya, Turkiya, Hindiston, Ozarbayjon, Tojikiston va O'zbekiston san'atshunos olimlari ishtirokida xalqaro ilmiy konferensiya o'tkazildi.

Xullas, tasviriy san'at asarlari bilan badiiy adabiyotning o'zaro uzviy aloqada ravnaq topganligi, biri ikkinchisiga samarali ta'sir etganini ko'rsatadi.

1. Kitobat san'ati bilan bog'liq yana qaysi sohalar nihoyatda yaxshi taraqqiy etadi? Nega aynan ushbu sohalar rivojlangan deb o'ylaysiz?
2. Xattotlik san'ati haqida qanday tasavvurga ega bo'ldingiz?
3. Kutubxonalarining rivojlanganligini misollar bilan tushuntiring.
4. XV asrda tasviriy san'at qanday tasvirlardan iborat bo'lgan?
5. Kamoliddin Behzod haqida qisqacha axborot tayyorlang.

MUNDARIJA

1-§. Diyorimiz jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri.....	3
--	---

I BOB

O'RTA ASRLARDA YERGA EGALIK QILISH MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

2-§. Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar.....	6
3-§. Ilk o'rta asrlarda Xorazm, Xioniyalar, Kidariylar davlatlari.....	8
4-§. Eftallar davlati. Eftallar davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.....	10
5-§. O'rta Osiyo xalqlari Turk xoqonligi davrida.....	14
6-§. G'arbiy Turk xoqonligi.....	17
7-§. Mahalliy hokimliklarning tashkil topishi.....	19
8-§. VI–VII asrlarda madaniy hayot.....	22

II BOB

ARAB XALIFALIGI DAVRIDA MOVAROUNNAHR

9-§. Movarounnahrda arab xalifaligining o'rnatilishi.....	27
10-§. Movarounnahrda Islom dinining yoyilishi.....	31
11-§. Xalifalikka qarshi xalq noroziligi.....	33
12-§. Abbosiylar davrida Xuroson va Movarounnahr.....	37

III BOB

MOVAROUNNAHRDA MUSTAQIL DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

13-§. Qarluqlar, o'g'uzlar, tohiriylar.....	41
14-§. Somoniylar.....	45
15-§. Somoniylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot.....	48
16-§. G'aznaviylar.....	53
17-§. Qoraxoniylar.....	55
18-§. Xorazm davlati va uning yuksalishi.....	60
19-§. Xorazmshoh va Chingizxon munosabatlari.....	63
20-§. Muhammad Xorazmshohning mamlakat mudofaasiga oid tadbirlari va uning oqibati.....	66
21-§. Jaloliddin Manguberding Xorazm taxtiga o'tirishi.....	71
22-§. Jaloliddin Manguberdi mohir sarkarda.....	74

23-§. Jaloliddin Manguberdi Vatan qahramoni.....	78
24-§. Chig‘atoy ulusining tashkil topishi.....	82
25-§. Ijtimoiy-iqtisodiy hayot.....	85
26-§. Etnik jarayonlar va o‘zbek xalqining shakllanishi.....	88

IV BOB

AJDODLARIMIZNING ILMIY MEROSI ABADIYATGA DAXLDOR MA’NAVIY XAZINA

27-§. Movarounnahr va Xorazmning madaniy hayoti.....	91
28-§. Adabiyot.....	98
29-§. Diniy bilimlarning rivojlanishi.....	101
30-§. Me‘morchilik, san‘at va musiqa.....	106

V BOB

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI TARIXI

31-§. XIV asrning o‘rtalarida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat....	109
32-§. Amir Temur – markazlashgan davlat asoschisi.....	114
33-§. Amir Temur saltanatida davlat boshqaruvi va harbiy tizim.....	116
34-§. Amir Temurning tashqi siyosati.....	122
35-§. Amir Temurning jahon tarixida tutgan o‘rni.....	127
36-§. Temuriylar davridagi siyosiy jarayonlar.....	131
37-§. Mirzo Ulug‘bekning hukmronligi davrida Mavoraunnahr.....	133
38-§. Temuriylar saltanatining inqirozga yuz tutishi.....	137
39-§. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va bunyodkorlik.....	141

VI BOB

XIV–XV ASRLARDA FAN VA MADANIYATNING ZAMONAVIY SIVILIZATSIYA RIVOJIDAGI ROLI VA AHAMIYATI

40-§. Ta‘lim tizimi.....	146
41-§. Aniq fanlarning rivojlanishi.....	148
42-§. Adabiyot.....	150
43-§. Tasviriy san‘at.....	153

O'quv nashri

MUHAMMADJONOV ABDULAHAD RAHIMJONOVICH

**O'ZBEKISTON
TARIXI**

**(IV ASRDAN XVI ASR
BOSHLARIGACHA)**

7-SINF

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan

Qayta ishlangan uchinchi nashr

“Sharq” nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Muharrir *Rasuljon Nafasov*
Badiiy muharrir *Feruza Basharova*
Texnik muharrir *Ra'no Boboxonova*
Musahhihlar: *Ma'mura Ziyamuhamedova, Sharofat Xurramova*
Sahifalovchi *Oygul Fozilova*

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28.08.2011-y.

Bosishga ruxsat etildi: 24.05.2017. Bichimi 60x90¹/₁₆. “Times New Roman” garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tabog‘i 10,0. Nashriyot-hisob tabog‘i 10,7. Adadi 00000 nusxa. 0-sonli buyurtma.

**“SHARQ” nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko‘chasi, 41-uy.**

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchi-ning ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslikning topshirilgandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi mezonlarga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.